

EMISIUNILE MONETARE BĂTUTE PE TERITORIUL MOLDOVEI ÎN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE (1457-1504) - O ANALIZĂ CRITICĂ -

Ernest Oberländer-Târnoveanu

Acest studiu sintetizează o serie de observații asupra monetăriei moldovenești din cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, acumulate de-a lungul a mai multe decenii, dar care au început să capete un contur mai precis după anul 2000, când am fost însărcinat cu redactarea volumului al XI-lea al seriei *Medieval European Coinage (Hungary and the Balkans)*, care apare la Cambridge sub conducerea profesorului Philip Grierson și a doctorului Mark Blackburn, șeful Departamentului Monede și Medalii de la Fitzwilliam Museum¹. Materializarea acestor observații a fost grăbită de amabila invitație pe care mi-a adresat-o academicianul Ștefan Ștefănescu de a contribui cu o lucrare la volumul *Ștefan cel Mare și epoca sa*². Cu acest prilej aș dori să aduc în discuție câteva aspecte legate de impactul politicului asupra producției și circulației monedelor locale din Moldova epocii lui Ștefan cel Mare.

A. MONETĂRIA MOLDOVENEASCĂ ÎN VREMEA LUI ȘTEFAN CEL MARE

Monedele lui Ștefan cel Mare fac parte din cele mai vechi emisiuni medievale românești publicate vreodată. Este meritul lui B. von Köhne, pe nedrept uitatul întemeietor al numismaticei medievale românești moderne, nu numai de a aduce la cunoștința lumii savante europene existența monedelor Moldovei, dar și de a le fi atribuit corect lui Ștefan al III-lea³. Privită în perspectivă istorică, realizarea lui B. von Köhne este cu atât mai lăudabilă, cu cât este cunoscută dificultatea de a-i identifica cu exactitate pe autorii unor emisiuni monetare medievale moldovenești, în condițiile în care onomastica princiară a acestui stat este foarte monotonă. Având în vedere faptul că tronul Moldovei a fost ocupat în cursul secolelor XIV-XVI de principii având cu același nume: Petru, Ștefan, Roman, Alexandru și Bogdan, această situație particulară a dat, și mai dă, chiar și acum, bătaie de cap celor care s-au ocupat cu numismatica principatului românesc de la est de Carpați.

Inițiat încă din anii '40 ai secolului al XIX-lea prin publicația lui Köhne, studiul monetăriei lui Ștefan cel Mare și-a găsit relativ rapid, o primă prezentare sintetică prin catalogul sistematic al monedelor feudale românești, publicat de către D. A. Sturdza, în 1872. Chiar dacă,

¹ Le sunt profund recunoscător prof. dr. Philip Grierson, dr. Mark Blackburn și dr. Elina Screen de la Coins and Medal Department al Muzeului Fitzwilliam pentru permanentul sprijin acordat în cursul vizitelor mele la Cambridge în anii 2000, 2002 și 2004. Datorez de asemenea foarte multe în elaborarea acestui studiu domnului Octavian Iliescu, unul din maeștri mei "peripatetici" în ale numismaticei, chiar dacă ideile noastre asupra monetăriei lui Ștefan cel Mare nu coincid întotdeauna. Discuții foarte utile asupra temei am avut de-a lungul timpului și cu colega mea Katiușa Pârvan de la Cabinetul Numismatic al Muzeului Național de Istorie a României și cu dr. ing. Bogdan Constantinescu de la Institutul de Fizică și Inginerie Nucleară «Horia Hulubei» din București, care a efectuat numeroase analize ale emisiunilor monetare moldovenești și muntenești din secolele XIV-XVI.

² *Monedă și politică în Moldova domniei lui Ștefan cel Mare*, în *Ștefan cel Mare și epoca sa*, ed. Șt. Ștefănescu și T. Teoteoi, București, 2004 (sub tipar). Prezentul studiu preia și dezvoltă o serie de aspecte discutate în primul articol.

³ B. von Köhne, *Münzen des Moldau und Valachei*, în *ZfMSW*, 2, 1842, p. 366.

urmându-l pe von Köhne, pionierul numismaticii medievale românești nu a identificat corect decât o singură emisiune a acestui principe, aceasta este foarte precis descrisă⁴. Mai mult decât atât, Sturdza a dat și datele metrologice ale pieselor și colecțiilor de proveniență ale acestora, informații care, din păcate, nu se mai regăsesc în multe lucrări publicate după aceea. Ulterior, în 1886, D. A. Sturdza va publica noi monede ale lui Ștefan cel Mare, între care și jumătățile de groși din actualul tip al II-lea⁵. Jumătățile de gros de tipul I vor fi făcute cunoscute tot de Sturdza, în 1893, în contribuția sa la monumentală operă a lui B. Petriceicu Hașdeu - *Etymologicum Magnum Romaniae*, dar fiind greșit atribuite, ca de altfel și groșii de același tip, lui Ștefan al IV-lea (1517-1527)⁶. Sturdza a fost și cel dintâi autor care a încercat să definească sistemul monetar moldovenesc din vremea lui Ștefan cel Mare, identificând nominalurile mari ca fiind groși, iar piesele anepigrafe, ca fiind $\frac{1}{2}$ și, respectiv, $\frac{1}{4}$ groși.

Începutul secolului al XX-lea va aduce cu sine o înviorare a interesului față de monetăria epocii lui Ștefan cel Mare, prin lucrările lui E. Fischer și N. Docan. Deși azi lucrarea lui Fischer este mai utilă, mai ales, pentru materialul inedit pus în circulație, totuși nu trebuie pierdut din vedere faptul că acestui numismat amator îi datorăm, atât prima încercare de a defini cu exactitate caracteristicile nominalurilor sistemului monetar moldovenesc în vremea lui Ștefan cel Mare, cât și observația că în vremea acestui principe, pentru prima oară în numismatica noastră medievală, legenda + **MONETA MOLDAVIE** apare pe aversul monedelor, iar numele și titlul suveranului, care figurau, în mod tradițional pe avers, sunt plasate pe revers⁷. Fischer, urmându-l pe Sturdza, considera că Ștefan al III-lea ar fi emis groși (sau dinari), jumătăți de groși (sau oboli) și sferturi de groși, ceea ce este doar parțial adevărat.

Monografia dedicată de N. Docan monetăriei lui Ștefan cel Mare reprezintă primul studiu, realmente modern, nu numai în ceea ce privește emisiunile acestui voievod, dar și asupra monetăriei românești medievale, în general⁸. Putem afirma că și azi, la peste un secol de la elaborarea lucrării, destul de multe dintre ideile și observațiile sale rămân valabile și rezistă probei timpului.

C. Moisil, înnoitorul studiilor de numismatică medievală românească, a publicat numeroase noi exemplare ale emisiunilor lui Ștefan al III-lea, fapt ce i-a permis să înțeleagă mai bine o serie de particularități ale acestei monetării. Lucrările lui din tinerețe ne permit să urmărim drumul dificil străbătut de cercetător, în încercarea de a se dezlipi de moștenirea științifică copleșitoare a lui D. A. Sturdza și de a găsi atribuiri potrivite cu realitățile descoperirilor monetare concrete. În prima contribuție, deja ieșind din schema „clasică” propusă de D. A. Sturdza și N.

⁴ D. A. Sturdza, *Übersicht der Münzen und Medaillen des Fürstenthums Romanien (Moldau und Walachei)*, în NZ, 4, 1872, pp. 69-70, nr. 27-29. Moneda descrisă la p. 70, nr. 29 a fost atribuită, în mod eronat, lui Ștefăniță Vodă (1517-1527). Ulterior, în ciuda unor ezitări sau a prudenței autorului, aceste piese au fost identificate corect de către C. Moisil, ca fiind tot emisiuni ale lui Ștefan al III-lea, vezi C. Moisil, *Colecțiunea numismatică*, în CC-BAR, 23, 1913, octombrie-decembrie, p. 220, nr. 234-238. Textul german al lucrării din 1872 a lui D. A. Sturdza a fost publicat și în limba română sub o formă ușor prescurtată, având titlul, *Memoriu asupra numismaticei românești*, în *Analele Societății Academice Române*, secțiunea II, Memorii și notițe, 10, 1878, p. 164. Pentru o prezentare critică a valorii lucrării lui D. A. Sturdza cf. și O. Iliescu, *Dimitrie Sturdza și numismatica românească*, în BSNR, 77-78, 1992-1993, 140-141, pp. 18-32 și Idem, *Istoria monetei în România*, București, 2002, pp. 19-21.

⁵ D. A. Sturdza, *Nouă descoperiri numismatice românești*, în *Analele Academiei Române*, ser. a II-a, 8, 1885-1886, pp. 267-281, nr. 17-19. O parte din piese sunt reluate și ilustrate în lucrarea nesemnată a lui D. A. Sturdza, *Banii moldovenesți și muntenesți*, apărută în dicționarul lui B. Petriceicu-Hașdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae - Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, ed. îngrijită și studiu introductiv de Gr. Brâncuș, București, 1976, p. 157, nr. 24-25, pl. B, nr. 9-10.

⁶ *Ibidem.*, p. 157, nr. 28.

⁷ E. Fischer, *Beitrag zur Münzkunde des Fürstenthums Moldau*, în JBLM, 9, 1901, pp. 30-34, nr. 123-155 și nr. 157-159. Monedele de la nr. 157-159 erau considerate ca fiind emisiuni ale lui Ștefan al IV-lea (1517-1527).

⁸ N. Docan, *Die Münzen des moldauischen Fürsten Stephan des Grossen*, în BfM, 37, 1902, col. 2771-2777.

Docan, C. Moisil îi atribuie lui Ștefan cel Mare numai monedele cu legendă slavonă + **Іо СТЕФАНА ВОЄВОДА*ГОСПО // + ДАР ЗЕМЛИ*МОЛДАВ*СКОІ**, emisiuni considerate azi ca fiind ale lui Ștefan al IV-lea⁹. Cu acea ocazie, respingând vechile atribuiri, ale lui Köhne, parțial corecte, Sturdza și Docan, Moisil pune cele două tipuri de groși și jumătăți de gros (considerate de autor ca fiind jumătăți și, respectiv ¼ groși), identificate azi ca emisiuni ale lui Ștefan cel Mare, pe seama unui principe „Ștefan” neprecizat care i-a succedat marelui voievod (Ștefan al IV-lea sau Ștefan al V-lea)¹⁰. Peste numai doi ani, în 1913, ideile lui C. Moisil asupra identității emitentului acestor monede se clarifică în foarte mare măsură. Având în vedere timpul foarte scurt scurs între cele două publicații, în mod evident, progresul este foarte mare. Cu acest prilej, monedele cu legenda slavonă sunt scoase, definitiv, din cadrul monetăriei lui Ștefan cel Mare. În schimb, Moisil pune pe seama lui Ștefan cel Mare toate tipurile considerate anterior a fi fost emise de acest principe sau de către Ștefan al IV-lea, chiar dacă, din prudență, atribuirile continuă să fie ipotetice¹¹.

În cursul perioadei interbelice, C. Moisil a adunat la un loc, într-o nouă sinteză, rezultatul progreselor realizate în acest domeniu în deceniile care s-au scurs de la apariția lucrărilor lui Sturdza și Docan, ca și a propriilor sale cercetări dinainte de Primul Război mondial¹². Lui Moisil îi datorăm nu numai faptul că a stabilit în mod definitiv care au fost monedele emise de către Ștefan al III-lea, dar și prima schiță de cronologie relativă a emisiunilor lui Ștefan cel Mare, chiar dacă ulterior, aceasta s-a dovedit a fi eronată. Tot Moisil a deschis și dezbaterile privind durata activității monetare a voievodului.

Deși succinte, cele două contribuții ale lui C. Moisil despre monetăria lui Ștefan cel Mare au oferit o bază mai solidă pentru cercetările următoare¹³. Este vorba de studiul capital, publicat în 1964 de către O. Iliescu, rămâne până azi cea mai importantă prezentare de ansamblu a activității monetare din vremea domniei lui Ștefan cel Mare¹⁴. Marele merit a lucrării lui O. Iliescu este acela de a fi rezolvat problema denumirii nominalurilor, a succesiunii tipurilor monetare și a fi stabilit, de asemenea, o cronologie relativă a lor. De asemenea, bazat pe lucrările lui N. Docan și C. Moisil, O. Iliescu a propus un sistem de clasificare foarte sofisticat al variantelor și sub-variantelor emisiunilor de groși și a pieselor de ½ groși, care este în uz și azi. Lucrarea lui este însoțită de un bogat catalog al monedelor lui Ștefan al III-lea, reunind

⁹ O. Luchian, în G. Buzdugan, O. Luchian și C. C. Oprescu, *Monede și bancnote românești*, București, 1977, pp. 86-87, nr. 762-781 (mai departe abreviat MBR).

¹⁰ C. Moisil, *Colecțiunea numismatică*, în CC-BAR, 19, 1911, octombrie-decembrie, pp. 383-384.

¹¹ Idem, *Colecțiunea numismatică*, în CC-BAR, 23, 1913, octombrie-decembrie, pp. 219-220, nr. 224-238.

¹² Idem, *Istoria monetei în România - Expunere sumară - 16. Monedele lui Ștefan cel Mare*, în CNA, 3, 1922, 7-8, pp. 57-60; Idem, *Activitatea monetară a lui Ștefan cel Mare*, în *Monedele României*, în *Enciclopedia României*, vol. I, Statul, București, 1938, pp. 116-117 (mai departe abreviat *Activitatea monetară*).

¹³ Câteva monede de la Ștefan cel Mare din colecția P. Voinescu au fost publicate de G. Severeanu, *Donățiunea Romulus P. Voinescu*, în București, 3, 1937, 1-2, pp. 80-81, nr. 19-22 și 26-28. Monedele au fost atribuite după catalogul lui D. A. Sturdza, evident depășit deja, după publicarea articolului din 1922 al lui C. Moisil despre monedele lui Ștefan cel Mare.

Deși C. Secășeanu a fost un bun cunoscător al emisiunilor monetare medievale românești, capitolul dedicat monetăriei lui Ștefan cel Mare din lucrarea *Vechi monede moldovenești*, București, 1942, pp. 143-148 nu numai că nu aduce nimic nou față de contribuțiile lui C. Moisil, dar reprezintă o încercare de a reveni la concepțiile deja de mult învechite ale lui D. A. Sturdza.

Important pentru publicarea de material inedit, cu ilustrație de bună calitate este și articolul lui O. Luchian, *Monede de la Ștefan cel Mare găsite la Sulița Nouă (Basarabia)*, în CNA, 16, 1942, 123-124, pp. 66-67.

¹⁴ O. Iliescu, *Emisiuni monetare ale Moldovei în timpul domniei lui Ștefan cel Mare*, în *Cultura moldovenească în timpul lui Ștefan cel Mare. Culegere de studii*, ed. M. Berza, București, 1964, pp. 181-234 (mai departe abreviat *Ștefan cel Mare*). Rezultatele cercetărilor publicate în 1964 sunt reluate ulterior și în Idem, *Moneda în România 491-1864*, București, 1970, p. 33 (mai departe abreviat *Moneda*.) și Idem, *Ultimele emisiuni monetare proprii în Țara Românească. Modificări aduse sistemului monetar în Moldova*, în C. C. Kirîțescu, *Sistemul bănesc al leului și precursorii lui*, ed. a II-a, vol. I, București, 1997, pp. 86-90 (mai departe abreviat *Sistemul bănesc*).

câteva sute de exemplare inedite sau publicate anterior, precum și de un repertoriu al descoperirilor cunoscute până în acel moment și de o impresionantă bibliografie a temei. Catalogul va constitui încă multă vreme o extraordinară bază de informații privind monetăria moldovenească din timpul lui Ștefan cel Mare.

Între lucrările importante despre monetăria lui Ștefan cel Mare publicate în anii '50 ai secolului trecut trebuie să menționăm un articol al lui T. Martinovici apărut în 1959¹⁵, chiar dacă el nu atinge decât tangențial tema monetăriei acestui domnitor. În contextul descrierii situației arheologice de la Casa Domnească de la Suceava, autorul face unele considerații foarte importante despre cronologia emisiunilor lui Ștefan cel Mare. Bazat pe observații stratigrafice atente, T. Martinovici a propus datarea baterii groșilor și pieselor de ½ groși având pe revers o cruce patriarhală în scut către sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui următor, considerându-le ca fiind ultimele emisiuni ale principelui.

Din păcate, cu rare excepții, studiul emisiunilor monetare din vremea lui Ștefan cel Mare nu a mai cunoscut progrese notabile după 1964, anul apariției contribuției monografice a lui Octavian Iliescu. Timp de patru decenii cercetările asupra numismaticii acestui principe au stagnat. Cel mai adesea, rarele publicații noi asupra acestui subiect s-au mărginit în a reproduce ideile deja enunțate, eludând temele importante lăsate în suspensie de cercetările anterioare, cum ar fi cele privind funcționalitatea criteriilor propuse anterior pentru clasificarea variantelor și sub-variantelor tipurilor monetare, cronologia emisiunilor, precum și metrologia lor. Din păcate, au fost și cazuri când, cu ocazia publicării unor monede s-a omis chiar darea unor informații strict necesare, cum ar fi: greutatea, diametrul și numărul de inventar, sau proveniența piesei¹⁶. Aceste elemente „tehnice”, aparent minore pentru unii cercetători, sunt foarte importante și ar fi putut oferi noi date pentru înțelegerea mecanismelor economice și politice care au stat în spatele activităților monetare ale statului medieval moldovenesc în vremea lui Ștefan cel Mare.

Aceste observații privind lipsa de originalitate a cercetărilor de după 1964 sunt cel mai bine ilustrate, atât de conținutul de idei foarte sărac al capitolului dedicat monetăriei lui Ștefan cel Mare, cât și de metoda confuză de clasificare a emisiunilor, utilizate de către Octavian Luchian, autorul părții privitoare la monetăria medievală din catalogul de referință al numismaticii românești – *Monede și bancnote românești*, apărut în 1977¹⁷. Deși important ca sursă pentru materialul inedit, publicat corect din punct de vedere tehnic, articolul Constanței Știrbu din 1982 nu face decât să preia în comentariile sale ipotezele formulate anterior¹⁸. Cam același lucru s-ar putea spune și despre articolul Irinei E. Gončarova, publicat în 1992¹⁹.

Cu excepția unor date privind analiza conținutului metalic al emisiunilor lui Ștefan cel Mare descoperite la Cetatea Albă, capitolul dedicat monetăriei moldovenești din perioada 1457-

¹⁵ T. Martinovici, *Platoul din fața Cetății de scaun Sectorul A*, în MCA, 5, 1959, pp. 597-598.

¹⁶ Georgeta Crăciun și Elena Petrișor, *Catalog Numismatic*, Iași, 1970, p. 97, nr. 425-426, p. 112, fig. 424-425 au publicat două monede de la Ștefan cel Mare, aflate în colecția Complexului Muzeal Moldova (pe atunci numit Muzeul de Istorie a Moldovei), fără însă a menționa greutatea, diametrul sau numărul de inventar. Recentul catalog al monedelor antice și medievale din colecția aceluiași muzeu editat de Ana Boldureanu, V. M. Butnariu, C. Chiriac, Elena Gherman, C. Hriban, Adriana Ioniuc, Adriana Moglan, Iulia Moldovan, E. Nicolae, Șeiva Sanie și Carmen Ungureanu, *Monnaies et parrures du Musée d'Histoire de Iași [Corpus nummorum Moldaviae II]*, coord. V. M. Butnariu, Iași, 2001, p. 137, nr. 505 (mai departe abreviat *Monnaies.*). În capitolul redactat de V. M. Butnariu nu menționează care este raportul dintre monedele lui Ștefan cel Mare publicate de Elena Crăciun și Elena Petrișor și cele ale aceluiași emitent, descrise de V. M. Butnariu.

¹⁷ O. Luchian, *MBR*, pp. 78-84. Pentru o prezentare critică a valorii lucrării lui O. Luchian, cf. și O. Iliescu, *Istoria monetei.*, pp. 38-48.

¹⁸ C. Știrbu, *Colecția de monede medievale românești Dr. Rudolf Gassauer*, în BSNR, 75-76, 1981-1982, 129-130, pp. 315-349.

¹⁹ Irina E. Gončarova, *Monety feodal'noj Moldovy*, în Anuarul Muzeului Național de Istorie a Moldovei, 1, 1992, pp. 173-182.

1504 din monografia foarte recentă a lui P. P. Byrnja și N. D. Russev privitoare la numismatica statului feudal românesc dintre Carpații Orientali, Nistru și Marea Neagră în secolele XIV-XVI nu aduce nici el nici un fel de date noi asupra subiectului²⁰.

După părerea mea, după 1964 au apărut doar patru contribuții notabile în acest domeniu. Mă refer aici, în primul rând, la studiul lui Matei Cazacu asupra posibilei origini otomane a modelului metrologic al monetăriei lui Ștefan cel Mare, publicat în 1973²¹. Notabilă ni se pare și contribuția lui T. Biță, din 1997, privind posibilitatea identificării monedelor moldovenești princiare emise în atelierul de la Cetatea Albă²². De asemenea important este și articolul apărut recent al Katiușei Pârvan pe marginea tezaurului de la Sulița Nouă, în care sunt publicate primele analize atomice ale monedelor lui Ștefan cel Mare și este pusă sub semnul întrebării cronologia tradițională a emisiunilor²³. Tot în 2004 a apărut și articolul lui N. Russev, privind influența otomană asupra metrologiei groșilor acestui principe²⁴. Am făcut această ierarhizare a literaturii post-1964, chiar dacă nu putem fi de acord cu toate ideile expuse în ultime lucrări citate. Însă acest lucru nu ne împiedică, însă, să nu recunoaștem că, în ciuda caracterului îndrăzneț sau controversat al ipotezelor puse în circulație, ele sunt de natură să amorseze discuții care ar putea să deschidă câteva noi, posibile, căi de abordare a dosarului monetăriei lui Ștefan cel Mare, aparent închis de multă vreme.

a) EMISIUNILE PRINCIARE

1. Tipologia emisiunilor monetare princiare ale lui Ștefan cel Mare

Având în vedere că pe teritoriul Moldovei în vremea domniei lui Ștefan al III-lea s-au emis în paralel mai multe tipuri de emisiuni, sub egida unor autorități administrative diferite sau cu un statut juridic aparte din punctul de vedere al dreptului monetar, cum ar fi, de exemplu: cele municipale sau de tip imitativ, considerăm necesar să desemnăm monedele purtând numele, titlul sau stemele statale și dinastice ca fiind emisiuni „princiare”.

În mod tradițional, în prezent, lui Ștefan cel Mare îi sunt atribuite două tipuri princiare de groși²⁵, fiecareia corespunzându-i, la rândul său, câte două tipuri specifice de ½ groși²⁶. Groși din tipul I poartă legende în limba latină + **MONETA MOLDAVIE/** + **STEFANVSVOIEVODA** (sau variante ale acestei inscripții), iar cei din tipul al II-lea + **MONETA MOLDAV/** + **STEFANVSVOIEVO** (sau variante ale acestei inscripții), iar piesele de ½ groși sunt anepigrafe.

²⁰ P. P. Byrnja și N. D. Russev, *Monety srednevekovoj Moldavii (Istoriko-numizmatičeskie očerki)*, în *Stratum*, 1999, 6, pp. 196-198. Datele privind analizele se găsesc la p. 228.

²¹ M. Cazacu, *L'impact ottoman sur les Pays Roumains et ses incidences monétaires (1452-1504)*, în *RRH*, 12, 1973, 1, pp. 161, 181 și 184-191. Teoria lui M. Cazacu este respinsă de către O. Iliescu, în *Sistemul bănesc.*, ed. a II-a, 1997, p. 87. În ciuda largii difuziuni a periodicului în care a fost editată contribuția lui M. Cazacu, concluziile studiului par să fi rămas necunoscute atât lui P. P. Byrnja, cât și lui N. D. Russev.

²² T. Biță, *Monede medievale moldovenești emise la Cetatea Albă*, în *MemAnt.*, 21, 1997, pp. 333-335.

²³ Katiușa Pârvan, *Contribuții la cunoașterea monedelor lui Ștefan cel Mare (Tezaurul de la Sulița Nouă)*, în *RM*, 40, 2004, 3, pp. 53-62 și Eadem, *Emisiuni monetare Ștefan cel Mare, în Civilizația epocii lui Ștefan cel Mare 1457-1504*, București, August-Septembrie 2004, ed. Anca Lăzărescu și Anca Păunescu, București, 2004, pp. 118-123, nr. 40-48.

²⁴ N. Russev, *Ottoman Expansion and the Monetary Reform in Moldavia in the Middle of the 15th Century* [sic!], în *Numizmatičini i sfragistični prinosi kām istorijata na zapadnogo Černomorie Meždunarodna konferencija Varna, 12-15 septembvri 2001 g. – Numismatic and Sphragistic Contributions to the History of the Western Black Sea Coast International Conference Varna, September 12th-15th, 2001* [Acta Musei Varnensis II], Varna, 2004, pp. 379-387.

²⁵ Pentru descrierea groșilor din tipului I, vezi O. Luchian, *MBR*, pp. 78-79, nr. 604-7, 610-623. Pentru groșii de tipul al II-lea, cf. *Ibidem*, p. 80-84, nr. 630-672, 674-728 și 730-737.

²⁶ Pentru descrierea jumătăților de gros din tipul I, vezi O. Luchian, *MBR.*, pp. 624-627, iar pentru cei din tipul al II-lea, *Ibidem*, p. 81, nr. 670-672 și p. 83, nr. 722-724 și nr. 729.

Cu toate acestea, în urma cercetărilor recente, imaginea tradițională despre monetăria epocii lui Ștefan cel Mare ar trebui să sufere câteva modificări. Prima dintre acestea privește interpretarea unei serii de groși “fără legendă”, cu flanul mic și greutatea redusă. Aceste monede au fost considerate de către O. Iliescu și O. Luchian ca reprezentând “emisiuni excepționale”²⁷. După cum o arată în modul cel mai clar mai multe exemplare publicate, majoritatea acestor monede mai poartă încă urme din vechea legendă, deci nu sunt, nici pe departe “fără legendă”, cum s-a crezut până acum. De fapt, acești groși nu sunt altceva decât piese comune, din tipul I sau al II-lea, care au suferit o reducere a greutateii inițiale, ca urmare a tăierii regulate a marginilor. Operațiunea de tăiere a monedelor a avut loc după ce ele se aflau deja în circulație și nu înainte de a părăsi monetăria, cum s-ar fi putut presupune, dacă ar fi fost într-adevăr vorba despre niște “emisiuni excepționale”. Având în vedere frecvența relativ mare a unor astfel de piese, putem presupune că reducerea greutateii unor groși nu s-a făcut de către persoane particulare, pentru a obține, pe căi frauduloase, o cantitate oarecare de argint, ci de autoritățile administrative ale vremii. Fără îndoială, motivul operațiunii trebuie să fi fost încercarea de a suplimenta cantitatea redusă de piese de o jumătate de gros necesară circulației cotidiene. După cum o demonstrează existența unui gros “tuns” de la Petru al II-lea, care a fost tăiat pentru a fi transformat într-o piesă de ½ gros, ca și un aspru tăiat regulat de la Murad al II-lea, aflat în componența tezaurului de la Roman (jud. Neamț), asemenea practici de tăiere a monedelor de billon și argint în vederea adaptării lor la standardele metrologice ale unui alt sistem monetar au existat în Moldova și înainte de domnia lui Ștefan cel Mare²⁸.

Tot pe linia punerii în discuție a imaginii tradiționale a monetăriei moldovenești din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, considerăm utilă semnalarea și a două alte ipoteze, care s-au făcut în decursul ultimei jumătăți de secol, privind atribuirea către acest domnitor și a altor tipuri monetare, decât cele două, îndeobște, considerate ca fiind ale lui. Astfel, la mijlocul anilor '50 ai secolului trecut, O. Iliescu a propus atribuirea lui Ștefan cel Mare a unei serii de groși de billon, de tip tradițional moldovenesc, cu legenda: + **STEFA•WOIWODI** // + **MVLDAVIEnSIS** (sau variante), având pe revers reprezentarea unui scut despicat, cu trei fascii în câmpul I și cruce patriarhală în câmpul al II-lea²⁹. Ulterior, același autor a revenit asupra atribuirii inițiale, considerând că monedele au fost emise spre sfârșitul domniei lui Ștefan al II-lea (1433-1445)³⁰. În ciuda revenirii lui O. Iliescu, după cum o dovedesc unele particularități ale ductului literei **T** din legenda acestor monede, prima sa atribuire este, totuși, destul de plauzibilă. Ductul literei **T** de pe groși cu legenda: + **STEFA•WOIWODI** // + **MVLDAVIEnSIS**, este un element extrem de caracteristic, constituind „semnătura” unui anume gravor. Acest duct al literei **T** este similar cu cel folosit în inscripțiile de pe monedele reformate ale lui Petru al III-lea Aron, bătute în cea de-a doua parte a anului 1456 și la începutul lui 1457. Această particularitate paleografică nu se poate explica decât dacă admitem faptul că autorul ștanțelor celor două emisiuni a fost una și aceeași persoană. Folosirea unui gravor comun este mult mai plauzibilă în cazul emisiunilor a doi domni care se succed, așa cum a fost cazul lui Petru al III-lea Aron și Ștefan cel Mare, decât în cazul lui Ștefan al II-lea, care este despărțit de

²⁷ O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, p. 210, nr. 24-25 și p. 213, nr. 71 și O. Luchian, *MBR*, pp. 80-81, nr. 628-629 și 673.

²⁸ Domnița Hordilă, *Tezaurul de monede medievale descoperit în 1975 la Roman*, în *MemAnt.*, 19, 1994, pp. 419, nr. 67 și 422, nr. 92.

²⁹ O. Iliescu, *Numismatica medievală și modernă oglindită în colecțiile restituite de la Moscova*, în *Studii asupra tezaurului restituit de U.R.S.S.*, București, 1958, p. 246.

³⁰ O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, p. 104. Monedele sunt descrise de O. Luchian, *MBR*, p. 71, nr. 523-527, fiind atribuite și de către acest autor tot lui Ștefan al II-lea (tipul al IV-lea). După părerea noastră, piesele de ½ groși atribuite de către O. Luchian, *MBR*, p. 72, nr. 540-542 (tipul I) lui Petru al II-lea, sunt, de fapt, emisiunile corespunzătoare groșilor cu legenda + **STEFA•WOIWODI** // + **MVLDAVIEnSIS**, și prin urmare trebuie să fie atribuiți și ei emitentului monedelor din acest grup.

ultima domnie a lui Petru Aron printr-o pauză de circa 10 ani. Având în vedere cele arătate mai sus, ar fi destul de tentant să considerăm groșii cu legenda: + **STEFA•WOIWODI** // + **MVLDAVIEnSIS** și reprezentarea unui scut despicat, cu trei fascii în câmpul I și cruce patriarhală în câmpul al II-lea, pe revers, ca fiind prima emisiune monetară a lui Ștefan cel Mare. Cu toate acestea, considerăm mai prudent să așteptăm confirmarea acestei ipoteze prin noi cercetări asupra gravurilor ștanțelor emisiunilor monetare moldovenești din perioada 1432-1457, sau prin, fericita apariție a unui tezaur, sau a unui complex arheologic închis, care să conțină atât monede reformate de la Petru al III-lea Aron, cât și emisiuni de tip + **STEFA•WOIWODI** // + **MVLDAVIEnSIS**.

O altă ipoteză tulburătoare a fost avansată în 1981 de către Gr. Foit³¹. Cu acel prilej, numismatul sucevean a repus în discuție atribuirea tradițională a monedelor cu legendă slavonă: + **ІѠ СТЕФѦНА БОЄВОДА*ГОСПО** // + **ДАР ЗЕМЛН*МОЛДАВ*СКОІ**. Se știe că aceste monede au fost considerate de D. A. Sturdza ca fiind emisiuni ale lui Ștefan al V-lea, zis Lăcustă. C. Moisil a ezitat o vreme între a le atribui lui Ștefan cel Mare sau lui Ștefăniță, în cele din urmă, optând pentru cea de a doua variantă. Această ultimă atribuire a fost apoi urmată de toți specialiștii până azi. Bazat pe observații stratigrafice de la Putna, unde astfel de monede se pare că apar în stratul arheologic databil ante 1504, ca și o serie de argumente numismatice destul de ingenioase, Gr. Foit a considerat că groșii cu legenda: + **ІѠ СТЕФѦНА БОЄВОДА*ГОСПО** // + **ДАР ЗЕМЛН*МОЛДАВ*СКОІ** ca reprezentând ultimele emisiuni ale lui Ștefan cel Mare. Din nou trebuie să recunoaștem că această tulburătoare ipoteză nu este chiar lipsită de interes. În favoarea unei atribuirii a acestor groși lui Ștefan al III-lea pot fi oferite și alte argumente. Între acestea aș aminti observația metrologică a lui P. P. Byrnija și N. D. Russev, după care monedele atribuite lui Ștefăniță au o greutate medie mai mare decât cea a celor ale lui Bogdan al III-lea³², ca și posibilitatea, pe care o voi discuta mai jos, a încetării emiterii de monede princiare din tipul al II-lea, în ultima parte a domniei voievodului. Ca și în cazul monedelor cu legenda: + **STEFA•WOIWODI** // + **MVLDAVIEnSIS**, și cu această ocazie consider că se impune o viitoare confirmare a ipotezei lui Gr. Foit, printr-o cercetare detaliată a unor posibile surfrappe, a structurii unor tezaure sau descoperiri arheologice din complexe închise, ca și a metrologiei monedelor atribuite lui Bogdan al III-lea și Ștefăniță. Până atunci, în ciuda faptului că și autorul acestor rânduri are și el dubii serioase asupra naturii activității monetare din ultimul deceniu al domniei lui Ștefan cel Mare, consider că este mai prudent să urmărim atribuirea tradițională a monedelor menționate mai sus, ca fiind bătute în vremea lui Ștefan al IV-lea (1517-1527).

Dincolo de definirea celor două tipuri net distincte de groși și de jumătăți de groși ai lui Ștefan al III-lea, a căror identificare nu ridică nici un fel de probleme, N. Docan, C. Moisil³³ și O. Iliescu au propus un sistem de clasificare extrem de complicat al variantelor și sub-variantelor fiecărui tip monetar în parte. Această clasificare se bazează pe poziția unor mobile heraldice de pe avers sau revers (semiluna conturnată și roza), pe forma petalelor rozetelor, a stelelor sau pe lungimea legendelor. Acest sistem a fost urmat, cu modificări minore și de către O. Luchian și Constanța Știrbu.

Desemnarea de către O. Iliescu a acestor variante sau sub-variante cu apelativele de “serii” și “emisiuni”, numerotate cursiv, induce, pentru cei neavizați, iluzia că ar putea fi vorba despre piese care se succed în secvențe cronologice, ceea ce nu este nici pe departe cazul de a fi

³¹ Gr. Foit, *Considerații pe marginea unor descoperiri monetare de la mănăstirea Putna*, în Suceava, 9, 1982, pp. 507-508.

³² P. P. Byrnija și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 226.

³³ C. Moisil, în CC-BAR, 23, 1913, pp. 219-220, nr. 224-238.

o certitudine. După cum vom vedea mai departe, datorită faptului că nu dispunem în prezent de publicații corespunzătoare ale unor tezaure de monede de la Ștefan cel Mare, cronologia în detaliu a emisiunilor acestui principe este încă marcată de o serie de incertitudini.

Din păcate, principiul de clasificare folosit până în prezent este nu numai artificial și greoi, dar, adesea, el este și inoperant. El introduce în ecuația criteriilor distinctive, elemente care nu par să fi avut nici o semnificație specială în epoca emiterii și circulației monedelor în cauză, cum ar fi, de exemplu poziția rozei sau semilunii față de capul de bour, lăsând de o parte elementele de recunoaștere care erau utilizate de către operatorii financiari sau fiscali contemporani cu Ștefan cel Mare. Sistemul de clasificare este greoi pentru că în practică el nu permite să se identifice foarte clar variantele și sub-variantele emisiunilor distincte. Pentru cei care au încercat să clasifice asemenea monede, este bine cunoscut cât de dificilă este încercarea de a încadra într-o anumită variantă propusă de autori, tipul de rozetă prezent pe monede. În fapt, varietatea reală a rozetelor este greu de descris corect în cuvinte sau de redat grafic. În același timp, datorită acestor detalii minore, se poate ajunge în situația în care piesele bătute cu ștanțe uzate sau care au ajuns la noi cu urme mai accentuate de uzură datorate circulației nu pot fi clasificate satisfăcător.

Privite mai atent, constatăm că, în realitate, cele mai multe dintre elemente de clasificare propuse anterior țin de caracteristicile specifice ale ștanțelor și nu definesc variantele tipurilor. Datorită acestui fapt ele sunt prea numeroase pentru a fi definite de o manieră neechivocă.

Identificarea criteriilor de clasificare a monedelor lui Ștefan cel Mare, ca de altfel a oricăror emisiuni medievale, trebuie să pornească de la practicile de marcaj folosite în monetăriile contemporane europene sau orientale. Practic, numismații de azi trebuie mai întâi să depisteze care erau mărcile secrete de emisiune folosite de emitenți și apoi să reconstituie sistemele de identificare a emisiunilor folosite de autoritățile sau utilizatorii de altă dată ai monedelor. În redescoperirea acestora ei trebuie să pornească de la câteva elemente esențiale. În primul rând ei trebuie să țină seama de faptul că în Evul Mediu, majoritatea utilizatorilor de monede erau analfabeți, deci identificarea emisiunilor se baza mai ales pe elemente grafice foarte simple, ușor de recunoscut și reținut. În al doilea rând, aceste elemente de recunoaștere nu erau prea numeroase pentru fiecare emisiune în parte și erau plasate în poziții ușor de reperat. În al treilea rând, în ciuda variabilității individuale a ștanțelor, aceste desene trebuie să se întâlnească nemodificate pe serii mari de monede, dovada intenționalității introducerii lor în tipul monetar.

Cu toate că nici un detaliu prezent în legendele sau desenele monetare medievale nu era întâmplător sau pur și simplu decorativ, nu toate aveau o funcție specială. Credem că această observație este valabilă și în cazul poziționării mobilelor heraldice de pe aversul groșilor princieri, element considerat până acum ca fiind cel mai important în cadrul criteriilor de clasificare.

La prima vedere, existența unor numeroase variante paralele de groși având mobilele heraldice de pe avers plasate diferit ar putea fi interpretată, dacă nu ca o posibilă dovadă a emiterii lor sub controlul unor autorități diferite (de exemplu, pentru cele două componente teritoriale ale principatului moldovenesc, “Țara de Sus” și “Țara de Jos” sau sub egida unor membri ai familiei domnitoare asociați sub o formă sau alta la exercitarea puterii), cel puțin ca o posibilă probă a baterii lor concomitente, în două ateliere diferite. În realitate, la o analiză detaliată a pieselor se va constata că exemplarele cu pricina nu prezintă nici un element metrologic (greutate sau titlul aliajului) sau stilistic aparte, care să justifice un marcaj special.

Mai mult decât atât, există evidente identități stilistice ale ștanțelor folosite la baterea pieselor pe care semiluna conturnată sau roza sunt, rând pe rând, în poziția senestra sau dextra. În multe cazuri, apare foarte clar faptul că ștanțele de ambele tipuri sunt produse de mâinile aceluiași gravor, probabil concomitent sau la intervale foarte scurte, în cadrul aceluiași atelier.

În plus, poziția diferită a mobilelor heraldice de pe aversul groșilor lui Ștefan cel Mare nu este specifică numai emisiunilor acestui principe. Este suficient să răsfoiești paginile catalogului *Monede și bancnote românești* pentru a constata că asemenea situații se întâlnesc în întreaga numismatică medievală moldovenească, de la primele emisiuni autonome, cele ale lui Petru I, până la prima încetare a baterii de monede proprii, în vremea lui Ștefan al IV-lea³⁴. Este evident faptul că persistența practicii inversării poziției mobilelor heraldice în monetăria locală timp de aproape 150 de ani este un indiciu că ele erau, mai degrabă, rezultatul unor erori neintenționate de gravură, cauzate de încălcarea principiului “imaginii răsturnate în oglindă”, care trebuia să-i ghideze pe meșterii monetari atunci când pregăteau ștanțele, decât o urmare a unui element de identificare „secret”, plasat în mod deliberat în desenul monetar.

Poziția diferită a mobilelor heraldice, ca și numeroasele neregularități metrologice pe care le întâlnim în cazul tuturor emisiunilor medievale moldovenești sunt dovezi ale faptului că în atelierele monetare ale acestui stat nu se exercita întotdeauna un control foarte riguros al calității producției. În cazul emisiunilor lui Ștefan cel Mare controlul lax al producției monetare este ilustrat și de punerea în circulație a unor piese incuse (având numai reversul imprimat în pozitiv, iar pe cealaltă față a monedei se află imaginea în negativ a acestuia), a unor piese oficiale de bronz argintat sau a unor monede care au și pe avers și revers aceiași legendă.

Nici așa-zisele “globule” prezente, uneori, pe fruntea bourului, în centrul scutului heraldic sau pe crucea patriarhală de pe monedele lui Ștefan al III-lea (ca de altfel și pe numeroase alte emisiuni moldovenești din secolele XIV-XV), menționate cu acribie de unii numismați moderni în descrierile lor, nu aveau nici o semnificație specială în epocă. Ele sunt pur și simplu rezultatul trasajului preliminar, mai energic, executat de unii gravorii medievali, care obișnuiau să marcheze la început printr-o lovitură de dorn poziția centrului ștanței, pentru a putea apoi dispune mai ușor, în mod simetric, restul legendei și desenului.

În schimb, crucile sau rozetele plasate la începutul legendelor de pe avers și revers nu aveau numai un rol protocolar sau religios (invocatio), ci slujeau și ca semne “secrete” de emisiune. Ele sunt întotdeauna situate pe axul median al monedelor, în centrul imaginii, în poziții ușor de reperat. Același rol îl jucau și rozetele incluse în legenda de avers a unor groși din tipul I, precum și între coarnele bourului, pe unii groși din tipul al II-lea, în locul obișnuitei stele cu cinci raze.

Tot ca elemente de marcaj certe în vremea lui Ștefan cel Mare sunt folosite și semiluna, crucea sau rozeta prezente, în mod invariabil, pe reversul jumătăților de groși. Fără îndoială, în acest ultim caz, autoritățile au dorit să introducă un element de identificare suplimentar, pentru a ușura recunoașterea vizuală a jumătăților de gros și a înlătura orice posibilitate ca aceste monede să fie plasate, în mod fraudulos, drept groși.

Forma rozetelor, ca și ductul specific al unor litere, prezența accidentală a unor “perle” alături de scutul heraldic nu constituie decât elemente aleatorii, ce țin de specificul fiecărei ștanțe în parte sau de trăsăturile particulare ale stilului fiecărui gravor. Alte elemente incluse în

³⁴ Asupra lipsei de semnificație a inversării reprezentărilor heraldice în numismatica moldovenească vezi și T. Biță, *Opinii privind emisiunile monetare ale Moldovei din timpul lui Alexandru cel Bun (Alexandru al II-lea, 1449, 1452-1454, 1455)*, în BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-134, p. 293.

descrierea unor piese publicate pot ține și de starea lor de conservare sau de acuitatea observației numismatului³⁵.

Publicarea cu ilustrație de bună calitate a monedelor lui Ștefan al III-lea va permite elaborarea unor viitoare studii, care să definească numărul de ștanțe folosite pentru emisiunile sale și implicit, pe această cale, să putem reconstitui și volumul acestora.

Având în vedere cele arătate mai sus propunem următoarea clasificare a emisiunilor lui Ștefan cel Mare³⁶:

A) Tipul I

a) Groși

Av. Legendă circulară: + **MONETA MOLDAVIE** (sau variante), în centru cap de bour având între coarne stea cu cinci raze, în câmp st. rozetă, în dreapta semiluna conturnată.

Rv. + **STEFANVS VOIEVODA** (sau variante), în centru scut despicat. În primul câmp o rozetă surmontată de o cruce greacă, în câmpul al doilea trei fascii.

Varianta 1 – legenda de avers și revers începe cu semnul +.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/rozeta dextra.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

Varianta a 2-a- legenda de avers și revers începe cu semnul +, pe revers **rozeta** între **STEFANVS** și **VOIEVODA**³⁷.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/rozeta dextra.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

Doresc să precizez încă o dată faptul că, atât în cazul groșilor din primul tip, cât și al celor din tipul al II-lea, aceste două sub-variante sunt construcții artificiale, pur științifice, servind doar la descrierea corectă a materialului numismatic.

b) ½ groși

Av. Anepigrafă. În centru cap de bour având între coarne stea cu cinci raze, în câmp **st. rozetă, în dr. semiluna** conturnată.

Rv. Anepigrafă. În centru scut despicat. În primul câmp o rozetă surmontată de o cruce greacă, în câmpul al doilea trei fascii.

Varianta 1 – **rozetă** deasupra scutului (mobila heraldică “stea cu cinci raze”, identificată de O. Luchian este de fapt o tot o rozetă, după cum o arată foarte clar ilustrația piesei)/**semilună** conturnată senestra³⁸.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/rozeta dextra.

³⁵ De exemplu, verificând moneda descrisă de O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, p. 211, nr. 42 = MBR 646 = BAR inv. 387/17019, MNIR pv. 9987, ca având în dreapta scutului «două globule una sub alta», am constatat că, în realitate acest detaliu nu se află pe piesă.

³⁶ Pentru concordanța variantelor și sub-variantelor din clasificarea propusă de noi cu cele propuse de O. Iliescu și O. Luchian vezi anexa nr. I.

³⁷ Tipul nu a fost cunoscut de N. Docan, O. Iliescu sau O. Luchian. El a fost publicat de Constanța Știrbu, *op. cit.*, p. 338, nr. 111. Existența acestei variante este confirmată și de o piesă descoperită la Iași, V. M. Butnariu, *Monnaies*, p. 137, nr. 505.

³⁸ Bazându-se pe un desen al unei piese publicate de D. A. Sturdza în lucrarea lui B. Petriceicu-Hasdeu, *Etymologicum Magnum Romaniae Dicționarul limbei istorice și poporane a românilor*, ed. îngrijită și studiu introductiv de Gr. Brâncuș, București, 1976, tab. B, nr. 13, E. Fischer, *op. cit.*, p. 34, nr. 159, C. Moisil, în CC-BAR, 23, 1913, p. 219, nr. 230 și O. Luchian, *MBR*, p. 80, nr. 627, au considerat că ar exista și o variantă deosebită a jumătăților de groși din tipul I, având deasupra scutului o **cruce greacă** și **semiluna** conturnată senestra. O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, p. 222 a exprimat unele îndoieli asupra corectitudinii identificării acestui semn monetar, ca fiind o cruce. Verificând monedele am constatat că este vorba de o emisiune obișnuită, cu rozetă deasupra scutului, dar mai slab conservată.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

B) Tipul al II-lea

a) Groși

Av. Legendă circulară: + **MONETA MOLDAVI** (sau variante), în centru cap de bour având între coarne stea cu cinci raze, în câmp st. rozetă, în dreapta semiluna conturnată.

Rv. + **STEFANVS VOIEVO** (sau variante), în centru scut cu cruce patriarhală.

Varianta 1 – stea cu cinci raze sau rozetă cu cinci petale unite între coarnele bourului, legenda de avers și revers începe cu semnul +.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/rozeta dextra.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

Varianta a 2-a – stea cu cinci raze sau rozetă cu cinci petale unite între coarnele bourului, legenda de avers începe cu semnul +, legenda de revers începe cu o **rozetă** cu petale punctiforme.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/roză dextra.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

Varianta a 3-a – stea cu cinci raze sau rozetă cu cinci petale unite între coarnele bourului, legenda de avers începe cu o **rozetă**, legenda de revers începe cu semnul +.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/roză dextra.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

Varianta a 4-a – stea cu cinci raze sau rozetă cu cinci petale unite între coarnele bourului, legenda de avers și revers începe cu o **rozetă**.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/roză dextra.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

Varianta a 5-a – **rozetă** între coarnele bourului, legenda de avers începe cu semnul +, legenda de revers începe cu o **rozetă**.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/roză dextra.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

Varianta a 6-a – **rozetă** cu petale punctiforme între coarnele bourului, legenda de avers începe cu **rozetă**, legenda de revers începe cu semnul +.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/roză dextra.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

Varianta a 7-a – **rozetă** cu petale punctiforme între coarnele bourului, legenda de avers și de revers începe cu o **rozetă**.

subvarianta a – avers, semilună conturnată senestra/roză dextra.

subvarianta b – avers, roză senestra/semilună conturnată dextra.

b) ½ groși

Av. Anepigrafă. În centru cap de bour având între coarne stea cu cinci raze, în câmp st. rozetă, în dreapta semiluna conturnată.

Rv. Anepigrafă. În centru scut cu cruce patriarhală.

Varianta 1 – revers, **rozetă** senestra/**semilună** conturnată dextra.

Varianta a 2-a – revers, **rozetă** deasupra scutului, **rozetă** senestra/**semilună** conturnată dextra.

Varianta a 3-a – avers, **rozetă** cu petale punctiforme între coarnele bourului, revers, **rozetă** senestra/**semilună** conturnată dextra.

Legenda monetară completă + **MONETA MOLDAVIE/+ STEFANVS VOIEVODA** este folosită pe majoritatea groșilor din tipul I, deși există și unele exemplare bine păstrate, pe care se pot citi versiuni mai scurte ale acesteia. În acest stadiu al cercetărilor este dificil de stabilit dacă acest fapt este doar rezultatul incapacității gravorului/gravorilor de a se încadra în spațiul dat, sau este și un indiciu cronologic și, prin urmare, că am avea de a face cu emisiuni mai târzii. Personal, înclinăm spre a doua explicație. La monedele din tipul I se cunosc și foarte rare cazuri, când pe ambele fețe ale piesei era înscrisă doar legenda + **MONETA MOLDAVIE**, deși este reprodusă corect imaginea normală a desenului de revers – scutul heraldic³⁹.

Pe groșii din tipul al II-lea predomină legende mai scurte + **MONETA MOLDAVI / + STEFANVS VOIEVO**, + **MONETA MOLDAV / + STEFANVS VOIEV** sau + **MONETA MOLDAV / + STEFANVS VOIE**. Totuși, se cunosc și câteva rare exemplare cu legenda de avers completă + **MONETA MOLDAVIE**, acestea, probabil, datând din faza timpurie a emisiunii, când încă erau vii elementele definitorii ale tipului precedent.

2. Organizarea monetăriei și controlul emisiunilor monetare princiare în vremea lui Ștefan cel Mare

Cu toate că monedele lui Ștefan cel Mare ocupă o poziție singulară în cadrul monetăriei autonome a Moldovei, ele prezintă, totuși, unele paralele cu emisiunile reformate ale lui Petru al III-lea Aron (1451-1452; 1454-1455; 1455-1457)⁴⁰. Elementele comune ale emisiunilor celor doi domnitori privesc mai ales trăsăturile stilistice și tehnice ale pieselor (organizarea desenului monetar, stilul și tehnica îngrijite, diametrul redus, grosimea mai mare a pastilei monetare, caracterul anepigraf al jumătăților de gros, precum și, parțial, din punct de vedere metrologic)⁴¹.

Cu toate acestea, Ștefan cel Mare a introdus un nou concept în dreptul monetar moldovenesc. Este vorba de înscrierea pe avers a formulei “ + **MONETA MOLDAVIE**” (legendă care în vremea lui Petru al III-lea se găsea pe reversul monedelor) și prin plasarea pe revers, a numelui și titlului emitentului “ + **STEFANVS VOIEVODA**”, care în mod tradițional era așezat pe avers⁴². Această inovație este singulară în monetăria moldovenească, ea nefiind urmată de nici unul din succesorii lui Ștefan al III-lea. De asemenea, în timpul domniei sale au fost introduse noi reprezentări monetare, legate de emblema heraldică a statului și dinastiei.

O altă inovație tehnică introdusă în monetăria moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare constă în abandonarea folosirii sistemului de mărci secrete tradițional (constând din sigle sau alte simboluri grafice dispuse în câmpul reversului), folosit pentru a marca piesele

³⁹ O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*., p. 209, nr. 18 = MNIR inv. 233957, ex col. BAR, ex col. BNR, ex col. Alessandrescu.

⁴⁰ Asupra monetăriei lui Petru al III-lea Aron vezi C. Moisil, *Monedele lui Petru Aron*, în CNA, 3, 1922, 5-6, pp. 40-41; O. Iliescu, *Moneda în România*, pp. 32-33 și O. Luchian, în MBR, pp. 76-78, nr. 585-603. Moneda atribuită de O. Iliescu lui Petru al III-lea, *Monede moldovenești inedite*, în MemAnt., 2, 1970, pp. 417-422 a fost ulterior reatribuită lui Ștefan al II-lea de către T. Biță, în MemAnt., 21, 1997, p. 323, pe baza descifrării corecte a legendelor, de pe piesele studiate de T. Biță. Pentru reforma monetară a lui Petru al III-lea Aron, cf. O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*., p. 189 și A. H. Golimas, *Limitele cronologice ale reformei monetare ale lui Petru Aron*, în BSNR, 70-74, 1976-1980, 124-128, pp. 321-330.

⁴¹ Vezi în acest sens O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*., pp. 192-218 și Idem, în *Sistemul bănesc*., pp. 86-87. Vezi de asemenea O. Luchian, în MBR, pp. 78-84, nr. 604-742.

⁴² Pentru semnificația noii legende monetare cf. O. Iliescu, *Le droit monétaire dans les Pays Roumains aux XIVe-XVe siècles*, în *Nummus et historia. Pieniądz Europy średniowiecznej*, ed. S. K. Kuczyński, S. Suchodolski, L. Kokociński, Alexandra Krzyżanowska și Maria Męclewska, Varșovia, 1985, pp. 199-201.

aparținând unor emisiuni succesive sau provenite din ateliere diferite. Folosirea mărcilor de emisiune sau monetărie permitea recunoașterea caracteristicilor metrologice legale ale fiecărei piese în parte atât de către autoritățile fiscale, cât și de către publicul larg, utilizator al monedelor. În același timp, marcajul permitea autorităților politice tragerea la răspundere a arendașilor monetăriei, în cazul în care aceștia încălcau prevederile contractuale și băteau monedă care nu corespundea standardului legal.

Acest sistem de control al emisiunilor monetare fusese introdus în Moldova încă în vremea domniei lui Petru I și fusese modificat sub Alexandru cel Bun. Mărcile sistemului folosit sub Petru I constau numai în semne grafice (cruci, rozete, flori de crin, stele, perle) amplasate în legendele de avers și revers, precum și pe revers, în jurul scutului. Primul sistem de control al emisiunilor monetare din Moldova pare mai apropiat de cel utilizat în Polonia, chiar dacă unele elemente erau folosite și în monetăriile din Ungaria în vremea domniilor lui Ludovic I sau Maria. O schimbare majoră în sistemul de marcaj al emisiunilor monetare a avut loc în timpul domniei lui Alexandru I, mai exact după reforma sa din jurul anului 1409⁴³. Cu acest prilej au început să fie folosite sigle, combinate uneori cu simboluri grafice. Acest sistem era înrudit cu cel folosit în Ungaria, chiar dacă versiunea moldovenească nu era tot atât de riguroasă ca și prototipul ei (sau lipsiți de documentele contemporane ale Visteriei, ne este dificil să-l interpretăm corect și complet)⁴⁴. Sistemul de mărci de control introdus sub Alexandru cel Bun a rămas în vigoare în monetăriile moldovenești până în 1457. Astfel, pe groșii reformați ai lui Petru al III-lea Aron semnele secrete de emisiune constau din perle incluse în textul legendelor, despărțind unele cuvinte și din sigle dispuse, pe revers, în stânga și dreapta scutului heraldic. De asemenea, este posibil ca și coroana care timbrează scutul, folosită numai în mod sporadic, în numismatica moldovenească a perioadei 1409-1457 să aibă semnificația unei mărci de monetărie.

După cum am arătat deja, pe groșii din primul tip ai lui Ștefan cel Mare apar doar în mod excepțional semne de monetărie, sub forma unei rozete plasată în legenda de pe revers între cuvintele **STEFANVS** și **VOIEVODA**, în schimb ele sunt continuu prezente pe piesele de ½ groși. O dată cu punerea în circulație a emisiunii din tipul al doilea, avem dovada folosirii pe scară largă a mărcilor de control marcaj. Sistemul de mărci folosit sub Ștefan cel Mare indică introducerea unor modificări radicale față de cel utilizat în Moldova înainte de 1457. Noul sistem de marcaj al groșilor constă în folosirea numai a unor reprezentări grafice. Ele sunt amplasate între coarnele bourului, care figura pe aversul monedelor, precum și la începutul legendelor de pe avers și revers. Aceste noi semne de emisiune/monetărie constau dintr-o stea

⁴³ O. Iliescu, *Aspecte ale economiei monetare în Moldova sub domnia lui Alexandru cel Bun*, în RI, S. N., 11, 2000, 1-2, p. 84. O. Iliescu nu recunoștea folosirea în Moldova și a altor tipuri de mărci de monetărie sau de emisiune, cu excepția siglelor. Din acest motiv el considera că după domnia lui Petru al III-lea Aron, sistemul mărcilor secrete nu s-ar mai fi utilizat în monetăria moldovenească. Primul care a identificat sistemul de mărci de emisiune constând, din sigle, și simboluri grafice a fost E. Fischer, *op. cit.*, p. 13 și nota nr. 22. După părerea acestui autor, sistemul de marcaj introdus de Alexandru I era asemănător cu cel folosit în Polonia, ceea ce este doar parțial valabil, căci în această țară în prima jumătate a secolului al XIV-lea mărcile de emisiune constau mai ales din simboluri grafice, siglele fiind plasate sub coroană și nu în afara scutului heraldic.

⁴⁴ Pentru sistemul de marcaj al emisiunilor monetare din secolele XIV-XV din Ungaria cf. A. Pohl, *Münzzeichen und Meisterzeichen auf ungarischen Münzen des Mittelalters 1300-1540*, Graz-Budapesta, 1982, passim. În Ungaria siglele și/sau simbolurile grafice indicau numele monetăriei și pe cel al cămărașului (comes Camerae) sau al arendașului monetăriei. Pentru sistemul polonez din vremea lui Vladislav I Jagello și Vladislav al II-lea, cf. Stanisława Kubiak, *Monety pierwszych Jagellonów (1386-1444)*, Wrocław-Varșovia-Cracovia, 1970, passim. Pentru epoca lui Cazimir al IV-lea, cf. M. Gumowski, *Handbuch der polnischen Numismatik*, Graz, 1960, p. 102, nr. 451 indică folosirea rozetei ca marcă de monetărie la Cracovia. În alte cazuri, însă, emisiunile Coroanei sunt marcate numai cu literele: Av. **mk**, **km**, /RV. **mT**, **Tm**. Monedele lui Cazimir al IV-lea emise la Thorun oferă mai multe posibile paralelisme cu monetăria moldovenească a lui Ștefan al III-lea, cum ar fi de exemplu: reprezentarea crucii patriarhale în scut și semnele de monetărie: +/+, */*, */+, +/., C. / *, *Ibidem*, p. 102, nr. 453-456.

cu cinci raze sau o rozetă amplasate între coarnele bourului și reprezentările: +/+, +/ **rozetă**, **rozetă** /+ sau **rozetă** / **rozetă**, așezate la începutul legendelor. Sistemul de marcare a emisiunilor de ½ groși a rămas aproape neschimbat, fiind bazat pe mărcile rozetă și semilună conturnată, dispuse în jurul scutului de pe revers.

Existența numai a două tipuri de semne secrete plasate între coarnele bourului, asociate cu alte elemente grafice, folosite (aproape) în paralel pe emisiuni succesive, ar putea sugera că acestea aveau funcția de mărci de monetărie sau de oficiină. Personal, înclinăm spre cea de a doua variantă. În ceea ce privește semnele de la începutul legendelor, considerăm că acestea aveau funcția de marcă de emisiune și că ele aparțineau arendașilor monetăriei. Folosirea mărcilor de emisiune incluse în legende pare inspirată din practicile în vigoare în monetăriile contemporane poloneze, chiar dacă sistemul mai fusese folosit în Moldova în vremea lui Petru I.

Chiar dacă azi suntem lipsiți de evidențele precise ale documentelor monetăriei sau visteriei, există câteva elemente care ne permit să reconstituim parțial, atât raportul relativ al volumului emisiunilor, cât și structura pe nominaluri a numerarului moldovenesc produs în vremea lui Ștefan cel Mare. După cum a remarcat și C. Moisil încă în 1922, monedele marelui domnitor sunt surprinzător de rare. Această raritate nu este altceva decât reflexul unui volum redus al emisiunilor, mai ales al celor din tipul I, chiar dacă numărul de ștanțe utilizate este relativ mare. După cum vom vedea mai departe, raritatea monedelor lui Ștefan cel Mare față de cele ale predecesorilor săi din secolul al XV-lea nu se explică numai prin valoarea lor intrinsecă mai mare datorită utilizării unui aliaj monetar cu titlu foarte ridicat. Multe din piesele emise de Ștefan cel Mare au dispărut deja înainte de 1504, procesul fiind apoi accelerat după acel an și datorită reformei monetare radicale a lui Bogdan al III-lea.

Astfel, groșii din tipul al doilea care s-au păstrat sunt de circa patru ori mai numeroși decât cei din tipul I, semn că ei au fost bătuți în cantități sensibil mai mari decât cei din primul tip⁴⁵. Amploarea mai mare a volumului emisiunii a II-a de groși, ca și durata ei este sugerată și de cele șapte variante ale acestora, în timp ce emisiunea I nu are decât două variante, dintre care una este cunoscută doar în extrem de puține exemplare. Și în cadrul tipurilor constatăm că monedele aparținând variantelor 1 ale ambelor emisiuni de groși sunt de departe cele mai comune.

Sistemul monetar moldovenesc princiar din vremea domniei lui Ștefan cel Mare era foarte simplu. El se baza doar pe utilizarea a două nominaluri: grosul și jumătatea de gros⁴⁶. Restul unităților monetare menționate în documente, cum ar fi rubla sau grivna erau numai monede de cont. O rublă sau o grivnă moldovenească era alcătuită din 100 de groși de calcul⁴⁷. Nominalul principal produs de monetăria moldovenească sub Ștefan cel Mare a fost grosul. Jumătățile de gros par să fi fost bătute doar sporadic, chiar dacă au existat trei emisiuni succesive pentru cei din tipul al doilea. Numărul ceva mai mare de monede de ½ groși din tipul

⁴⁵ Ne-am bazat pe cifrele statistice oferite de O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, p. 204. Raportul dintre numărul pieselor din tipul I și al celor din II-lea care apare în această lucrare nu s-a schimbat, în mod esențial, în urma publicării celor câteva noi monede de la Ștefan cel Mare, în cursul celor patru decenii de după 1964. Cu toate acestea, nu împărtășim ideea exprimată de autor, după care motivul amplificării volumului emisiunilor de groși din tipul al II-lea s-ar fi aflat în dezvoltarea operațiunilor comerciale, după anul 1481.

⁴⁶ O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, pp. 189 și 191. Monedele fuseseră identificate anterior ca fiind groși, dinari sau pur și simplu „bani” de către D. A. Sturdza, E. Fischer și C. Moisil, sau jumătăți de groși sau oboli de către L. Réthy, *A Dobóczy-féle oláh éremgyűjtemény Első közlés*, în *Archaeologiai Ertesítő*, 7, 1887, p. 244 și Fischer.

⁴⁷ Am utilizat date inedite din lucrarea noastră în curs de finalizare E. Oberländer-Târnoveanu, *Contribuții la cunoașterea monedelor de cont moldovenești din secolele XIV-XV – rubla sau grivna moldovenească*.

al II-lea indică o oarecare sporire a emisiunilor, dar cu toate acestea, și în această perioadă grosul și-a păstrat poziția de nominal favorit în monetăria moldovenească.

În 1964, O. Iliescu a demonstrat că D. A. Sturdza, E. Fischer și C. Moisil (în lucrările sale de tinerețe) au greșit, atunci când au considerat că unele emisiuni anepigrafe ar fi putut aparține și unui al treilea nominal - $\frac{1}{4}$ groși⁴⁸. În realitate, monede considerate de acești autori ca fiind $\frac{1}{4}$ groși poartă pe avers și revers aceleași reprezentări și mărci de emisiune ca și restul pieselor de $\frac{1}{2}$ gros, ceea ce contravine principiului medieval de a particulariza monedele aparținând unor nominaluri diferite prin desene și legende specifice. În fapt, este vorba tot de jumătăți de gros, dar cu greutate mai mică.

Volumul infim al emisiunilor de $\frac{1}{2}$ groși din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, într-o arie monetară în care acest nominal mărunț a cunoscut o expansiune extraordinară în prima parte a secolului al XV-lea, reprezintă o realitate monetară și financiară destul de ciudată. Credem că ea ar putea fi explicată, parțial, prin rațiuni de rentabilitate economică, de costurile de producție în cadrul monetăriei. O monetărie mică, cum era cea a Moldovei, nu își putea permite să bată în cantitate mare monedă mărunță de argint, al cărei cost de producție per piesă nu era mai mic decât al groșilor, care aveau o valoare nominală dublă⁴⁹.

Lipsa jumătăților de gros a fost, parțial suplinită de tăierea regulată a unor groși, operație în urma căreia greutatea lor a fost considerabil redusă. Probabil, că în practică, apariția dinarului reformat al lui Matthias Corvin, care pătrunde masiv în Moldova din a doua parte a anilor '70 ai secolului al XV-lea și a cărui valoare se apropia de cea a pieselor moldovenești de $\frac{1}{2}$ groși, a fost nu numai o soluție la cererea de numerar mărunț, dar și un factor inhibitor suplimentar pentru producția locală de jumătăți de gros. Chiar și în aceste condiții, având în vedere larga difuziune în cadrul societății moldovenești, atât în mediul urban, cât și în cel rural, a monedelor de $\frac{1}{2}$ groși de billon, cu conținut foarte redus de argint, ne putem întreba ce monede au preluat funcția economică și socială a acestora în vremea lui Ștefan cel Mare, având în vedere faptul că atât piesele sale de o jumătate de gros, cât și dinarii reformați ai lui Matthias Corvin erau, totuși, monede mult mai valoroase decât fostele emisiuni de $\frac{1}{2}$ groși de billon bătute anterior, în vremea lui Alexandru I, Iliaș, Ștefan al II-lea, Petru al II-lea, Roman al II-lea, Alexandru al II-lea, Bogdan al II-lea sau primele domnii ale lui Petru al III-lea Aron.

Tehnica de batere și stilul monedelor lui Ștefan cel Mare sunt net superioare calitativ celor întâlnite la monedele bătute în atelierele moldovenești înainte de reforma monetară a lui Petru al III-lea, din 1456. În mod paradoxal, această îmbunătățire a calității baterii este legată și de reducerea diametrului flanului și de creșterea grosimii acestuia. Aparent, între reducerea diametrului flanului la 14-15 mm și creșterea calității baterii ar putea fi o contradicție, deoarece executarea artistică a unor ștanțe cu o suprafață mai mică, în condițiile lipsei aparatului optice ajutătoare este, evident, mai dificilă. Cu toate acestea, baterea monedelor cu flan mai mic era mai eficientă. Ea necesita mai puțină energie pentru producerea monedelor. Suprafața mai

⁴⁸ D. A. Sturdza, *Nouă descoperiri numismatice românești*, în *Analele Academiei Române*, ser. a 2-a, 8, 1885-1886, pp. 267-281; E. Fischer, *op. cit.*, p. 33, nr. 155 și C. Moisil, în *CC-BAR*, 19, p. 384, nr. 6. Pentru observațiile critice ale lui O. Iliescu asupra existenței monedelor de $\frac{1}{4}$ groși cf., *Ștefan cel Mare*, pp. 220-221.

⁴⁹ Problema rentabilității emisiunilor monetare se pune, în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, nu numai pentru statele mici, ca de exemplu Moldova sau Țara Românească, dar și în state mult mai puternice din punct de vedere economic și politic. De exemplu, în Ungaria, între anii 1468-1471, din motive de rentabilitate, au fost închise monetăriile secundare de la Baia de Arieș, Buda, Casovia (Kassa sau Kaschau), iar Sibiuul a renunțat la baterea dinarilor. Din aceleași motive, între anii 1468-1471, monetăria de la Baia Mare a bătut foarte puțini oboli și groși, pentru ca, ulterior, să renunțe complet la emiterea acestor nominaluri, cf. A. Pohl, *Hunyady Mátyás birodalmának ezüstpénzei*, Budapesta, 1972, pp. 16-20 (mai departe abreviat *Hunyady Mátyás*.).

redușă permitea difuzarea egală a energiei transmisă ștanței pe întreaga suprafață a monedei, deci o imprimare mai uniformă.

Monedele lui Ștefan al III-lea se pot încadra între exemplele cele mai tipice ale artei gotice în spațiul moldovenesc medieval⁵⁰. Realizarea la un nivel tehnic și artistic fără precedent a noilor tipuri de ștanțe a fost încredințată unor gravori foarte bine calificați, talentați și capabili să execute lucrări extrem de minuțioase și frumoase, în același timp. La o analiză primară se pot distinge amprente stilistice a cel puțin doi gravori, dintre care nici unul nu a lucrat anterior pentru Petru al III-lea Aron⁵¹. Ambii provin din mediul artistic gotic târziu, central-european, fiind originari, probabil din Regatul Ungariei sau Polonia, mai exact Prusia regală.

Pe primul dintre ei l-am numit în mod convențional “maestrul lui A gotic”⁵², după ductul specific imprimat acestei litere în inscripțiile monetare executate. El și, posibil, calfele și ucenicii săi, a executat toate ștanțele utilizate pentru baterea groșilor din tipul I. De asemenea, “maestrul lui A gotic” a lucrat și pentru o parte din ștanțele utilizate pentru baterea groșilor din tipul al II-lea. Astfel, litera gotică A apare pe 45% din monedele aparținând variantei 1⁵³, pe 72,72% dintre cele din varianta a 2-a, pe 60% dintre cele din variantele a 3-a și a 4-a, pe toate monedele din varianta a 5-a și pe 85,70% dintre piesele din varianta a 7-a. Până în prezent nu am întâlnit monede din varianta a 6-a care să aibă în legendă litera A gotică.

Pe cel de al doilea gravor l-am numit convențional “maestrul lui A renașcentist”. El este caracterizat prin folosirea literei A unciale renașcentiste, cu o hastă orizontală deasupra, sau cu hasta mediană unghiulară. Cu ștanțele acestui gravor au fost emiși 39% dintre groșii de tipul al II-lea, varianta 1, posibil, 9% dintre monedele din varianta a 2-a, 30% dintre cei din varianta a 4-a și 14,3% dintre groșii din varianta a 7-a. Nu se cunosc groși din tipul al II-lea, variantele 3, și 5 care să aibă în legende litera A uncială renașcentistă.

Există și monede hibride, bătute cu ștanță produsă de unul dintre cei doi gravori. Emisiunile hibride pot fi împărțite în două sub-grupe:

a) Aversul este produs de “maestrul lui A gotic”/reversul este produs de “maestrul lui A renașcentist”.

b) Aversul este produs de “maestrul lui A uncial renașcentist”/reversul este produs de “maestrul lui A gotic”.

⁵⁰ Se știe că nu numai monetăria acestui principe a suferit influența artei gotice. Există dovezi ale iradierii influenței central-europene în numeroase domenii ale artei și vieții cotidiene din această țară, cf. Corina Nicolescu, *Arta epocii lui Ștefan cel Mare. Relații cu lumea occidentală*, în SCIM, 8, 1975, pp. 63-99 și Al. Andronic, *Aspecte occidentale ale civilizației moldovenești din epoca lui Ștefan cel Mare*, în AIIA, 16, 1979, pp. 151-154.

⁵¹ Toate monedele reformate ale lui Petru al III-lea Aron par să provină din ștanțe executate de un singur gravor, cu un stil extrem de distinct. El se caracterizează prin ductul specific al literei T, (I)I (cu hasta orizontală prevăzută cu margini verticale lungi și ușor curbate, asemănătoare unor paranteze inversate) și redarea întotdeauna inversată a literei S. Acest duct, extrem de specific, se întâlnește însă și pe o serie de “dubli groși” atribuiți rând pe rând lui Iliaș, cf. O. Luchian, *Un nou tip de monedă moldovenească*, în SCN, 3, 1960, pp. 507-510 sau lui Petru al II-lea, cf. Idem, *Câteva știri și ipoteze în numismatica medievală românească*, în SCN, 6, 1975, pp. 250-251; Idem, *MBR*, pp. 72-73, nr. 547-548. O. Iliescu, *Moneda*, p. 31, a atribuit aceste monede lui Ștefan al II-lea, datându-le între 1446-1447. Este evident că ștanțele acestor monede, ca și cele utilizate pentru baterea pieselor de un gros și o jumătate de gros având în scut o spadă cu vârful în jos și sigla K, deasupra scutului, sunt opera aceluiași gravor care a realizat și ștanțele pentru emisiunile reformate ale lui Petru al III-lea și, ca atare, trebuie reatribuite acestuia din urmă. Ele reprezintă ultimele sale emisiuni ante-reformă, bătute în cursul anului 1455 și în prima parte a lui 1456. Monedele în discuție sunt legate nu numai stilistic de emisiunile de tip tradițional ale lui Petru al III-lea Aron, dar și prin reprezentarea spadei ca mobilă heraldică.

⁵² Formele specifice ale literei A din legendele monedelor lui Ștefan cel Mare au fost remarcate încă de către D. A. Sturdza, N. Docan și O. Iliescu, dar ultimii doi autori, care au realizat studii monografice despre monetăria acestui voievod, nu au analizat semnificația mai profundă a grafiilor diferite ale acestor litere.

⁵³ Analiza statistică este bazată pe catalogul din 1964 al lui O. Iliescu, completat cu piesele din diferite colecții pe care le-am putut cerceta în mod direct. Datele sunt sintetizate în anexa nr. II.

15% dintre groși din varianta 1 au fost băuți cu ștanțe hibride, dintre care 9, adică 4%, fac parte din sub-grupa a, iar 5, adică 6% din sub-grupa b. 18% dintre piesele din varianta a-2 a (toate fac parte din sub-grupa a) au fost produse cu ștanțe hibride. 40% dintre groșii din varianta a 3-a sunt și ei băuți cu ștanțe hibride, dar în acest caz întâlnim numai combinația b. În cazul pieselor din varianta a 4-a, 10% din monedele cunoscute sunt rezultate din folosirea ștanțelor combinate ale celor doi gravori, dar ele sunt asociate numai în formula a. Toate piesele din varianta a 6-a sunt hibride, dar în cazul lor nu cunoaștem decât combinația b. Până în prezent nu am întâlnit groși din variantele a 5-a și a 7-a care să fi fost băuți cu ștanțe combinate.

Folosit în exclusivitate la executarea ștanțelor groșilor din tipul I, “maestrul lui A gotic” a fost primul specialist în domeniu angajat al monetăriei Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare. Probabil că el s-a stabilit în această țară după mijlocul anilor '60, când s-a redeschis monetăria de la Suceava. “Maestrul lui A gotic” a rămas foarte activ și după 1476-1479, în perioada când s-au introdus groșii din tipul al II-lea. Lui îi aparțin toate ștanțele utilizate la baterea pieselor din varianta a 5-a (e drept o emisiune cu un volum redus) și majoritatea covârșitoare a celor folosite pentru variantele a 2, a 3-a și a 4-a, ca și, cu ceva sub jumătate, a celor utilizate pentru varianta 1. Cu toate acestea, trebuie menționat faptul că numai varianta 1 a avut un volum al emisiunii apreciabil, celelalte fiind limitate cantitativ. Cu excepția rolului important în asigurarea ștanțelor necesare pentru emiterea variantei celei mai frecvente a monedelor din tipul al II-lea, varianta 1 (39% din piese sunt bătute cu ștanțele lui) și a variantei a 4-a (30% din piese), “maestrul lui A uncial renașcentist” pare să fi ocupat numai o poziție secundară în atelier. În lumina materialului numismatic studiat, cei doi gravori par să fi lucrat în paralel până spre momentul încetării emisiunilor monetare princiare.

Chiar dacă piesele sunt anonime, este de presupus că și ștanțele necesare jumătăților de gros din tipul I au fost executate tot de către “maestrului lui A gotic”, ca și cele utilizate la baterea majorității emisiunilor similare din tipul al II-lea, având în vedere implicarea lui în realizarea ștanțelor groșilor din acest grup.

După toate probabilitățile, venirea în Moldova a “maestrului lui A uncial renașcentist” a avut loc în cursul celei de a doua părți a anilor '70 ai secolului al XV-lea, în condițiile în care activitatea monetară a cunoscut o expansiune remarcabilă, o dată cu introducerea emisiunilor din tipul al II-lea. În lipsa unor surse interne, unele indicații privind momentul angajării acestui gravor în monetăria lui Ștefan cel Mare pot fi obținute prin studierea evoluțiilor stilistice din monetăriile țărilor vecine Moldovei. Astfel, în monetăria maghiară din vremea lui Matthias Corvin ductul gotic al literei A, care fusese dominant în primele șase decade ale secolului al XV-lea, începe să fie înlocuit cu unciala renașcentistă după 1472, pentru a se extinde foarte mult, însă, fără a se generaliza, între anii 1479 și 1489. În monetăria transilvăneană de la Baia Mare, cea mai apropiată de Moldova, această inovație este introdusă cândva, între 1479-1485⁵⁴. În Polonia, la Cracovia în timpul întregii domnii a lui Cazimir al IV-lea s-a folosit numai grafia gotică, dar la Thorun, în Prusia regală, unciala renașcentistă era deja utilizată în mod curent în legendele monetare ale emisiunilor acestui rege⁵⁵. Cu toate că la Caffa, unciala era deja folosită în inscripțiile monetare încă din anii 1421-1436, grafia gotică se mai întâlnește, sporadic, și după această dată. De abia de la sfârșitul anilor '40 ai secolului al XV-lea utilizarea uncialei renașcentiste devine dominantă și în capitala Crimeii genoveze⁵⁶. Cum stilul monedelor lui Ștefan cel Mare este legat de goticul central-european și nu de cel din atelierul monetar de la

⁵⁴ Vezi la A. Pohl, *Hunyady Mátyás*, pp. 48-51 și L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*, München-Budapesta, 1979, pp. 108-113.

⁵⁵ Vezi M. Gumowski, *op. cit.*, p. 102, nr. 453-456.

⁵⁶ Vezi G. Lunardi, *Le monete delle colonie genovesi*, Genova, 1980, pp. 46-108.

Caffa, credem că și înnoirile pe care le aduce “maestrul lui A uncial renașcentist” vin tot din cea dintâi arie culturală. Având în vedere că noua grafie se răspândește în monetăria din Transilvania după 1479-1485, credem că tot în acest interval poate fi datată și sosirea celui de al doilea meșter gravor în Moldova. De altfel, după cum vom vedea în continuare, o astfel de datare a pătrunderii influențelor renașcentiste în monetăria Moldovei este în concordanță și cu cronologia emisiunilor din tipul al II-lea.

Bazat pe mențiunile din unele izvoare contemporane care ne-au parvenit, O. Iliescu a încercat să-i identifice pe gravorii monetăriei moldovenești din timpul domniei lui Ștefan al III-lea, în persoana lui Anthonius aurifaber, originar, probabil, din Bistrița și a lui Stanciu „Aurariu”⁵⁷. Cum Anthonius nu se mai găsea în 1481 în Moldova, este foarte puțin probabil ca el să fi fost primul gravor al monetăriei lui Ștefan cel Mare, acel “maestru al lui A gotic”, deoarece studiul ștanțelor monetare dovedește că “maestru al lui A gotic” a fost implicat în baterea aproape tuturor emisiunilor de groși din tipul al II-lea, databili după 1476-1479. În același timp, având în vedere stilul specific renașcentist al “maestrului lui A uncial renașcentist”, credem că este exclus ca el să fi fost una și aceeași persoană cu Stanciu “Aurariu”, care era român. Organizarea foarte rigidă a breslelor medievale din ținuturile învecinate Moldovei făcea imposibilă acceptarea în rândurile lor nu numai a unor persoane de religie ortodoxă, dar chiar și a catolicilor, care erau străini de oraș. Mai mult decât atât, cel mai adesea, aceste asociații interziceau accesul în rândurile lor chiar și al catolicilor care nu erau de origine germană⁵⁸.

Nici ideea exprimată de Gh. Diaconu și Al. Andronic⁵⁹, după care ductul literelor din inscripția de pe piatra tombală a lui Băbista de Vesentino, *magister in diversis artibus*, (mort în 1512), ar fi fost identic cu cel al monedele lui Ștefan cel Mare și că s-ar fi datorat unui *bacalaureus*, redactorul corespondenței în latină al Curții, nu are șanse să fie corectă. Întreaga corespondență latinească a epocii lui Ștefan cel Mare a continuat să fie redactată în alfabetul gotic cursiv. Inscripția funerară menționată indică, într-adevăr, folosirea uncialei renașcentiste, dar ductul particular al literelor nu se potrivește cu cel de pe monede.

În mod tradițional, numismații români au amplasat sediul monetăriei Moldovei la Suceava, atât sub înaintașii lui Ștefan cel Mare, cât și în vremea domniei sale⁶⁰. De-a lungul timpului au existat și încercări de a atribui unele emisiuni moldovenești din secolul al XV-lea unor ateliere provinciale, între care putem enumera: Chilia și Cetatea Albă, dar cele mai multe dintre piesele presupuse a fi fost bătute în astfel de oficine locale, privesc mai ales emisiuni databile înainte de anul 1457⁶¹.

În realitate, considerăm că ar fi mai corect să acceptăm faptul că sub numele de monede emise în “monetăria de la Suceava”, s-ar putea ascunde atât piese bătute în atelierul

⁵⁷ O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, pp. 202-203.

⁵⁸ *Quellen zur Geschichte der Stadt Kronstadt (Documente privind istoria orașului Brașov)*, vol. IX, *Documente de breslă. 1420-1580*, ed. G. Nussbächer și Elisabeta Marin, Brașov, 1999, p. 95, nr. 40.

⁵⁹ Gh. Diaconu, *Contribuții la cunoașterea culturii medievale de la Suceava în veacurile XV-XVI*, în MCA, 6, 1959, pp. 921 și Al. Andronic, *Cercetări de arheologie medievală privind epoca lui Ștefan cel Mare*, în Muzeul Suceava, Studii și Materiale, Istorie, 1, 1969, p. 85. De altfel, Gh. Diaconu respingea ideea că Băbista de Vesentino ar fi fost gravorul ștanțelor monedelor lui Ștefan cel Mare.

⁶⁰ Vezi în acest sens E. Fischer, *op. cit.*, pp. 11-13 și O. Luchian, *MBR*, pp. 41 și 78.

⁶¹ E. Fischer, *op. cit.*, p. 13, considera plauzibilă și existența unor monetării la Cetatea Neamțului, Cetatea Albă și Iași. Pentru atribuirea unor emisiuni monetare moldovenești atelierului de la Chilia, cf. O. Luchian, *MBR*, p. 41, iar mai recent, vezi lucrarea lui O. Iliescu, *Émissions monétaires moldaves pour Kilia en 1426-1428*, în ÉBPP, 4, 2001, pp. 153-166. Pentru identificare a unor emisiuni princiare de la Cetatea Albă, cf. P. Nicorescu, *Monede moldovenești bătute la Cetatea Albă*, Iași, 1937, pp. 8-10; O. Iliescu, *Les armoiries de la ville d'Asprokastron et leur origine byzantine*, în ÉBPP, 2, 1991, pp. 160-161 și T. Biță, în MemAnt., 21, 1997, pp. 323-338.

princiar, propriu zis, situat în Cetatea de Scaun, cât și produsele unei monetării mobile, utilizând personal și utilaj detașat de la Curte, care îl însoțea pe Voievod cu prilejul deplasărilor prin țară, pe la diversele reședințe domnești, sau în vremea campaniilor militare. Conform tradiției bizantino-balcanice, cât și celei central-europene, o parte considerabilă a tezaurului princiar, împreună cu personalul Visteriei, îl însoțeau în permanență pe domn, pentru a putea asigura, în orice moment, mijloacele de plată necesare unor obligații curente sau excepționale⁶². În aceste condiții, credem că era firesc ca în convoiul princiar să figureze și meșteri și utilajele necesare baterii de monedă, având în vedere faptul că funcționarea unei monetării medievale cerea un instrumentar puțin sofisticat și de aceea, practic, un atelier se putea instala foarte rapid și activa oriunde. „Materia primă”, constând din flanuri nebătute sau din sârme sau bare subțiri de argint, billon sau bronz, putea fi transportată ușor în carele convoiului princiar. La nevoie, din aceste profiluri metalice se puteau detașa cu dalta rondele, care, aplatizate cu ciocanul, deveneau flanuri. Un număr redus de personal, meșteri monetari împreună cu ajutoarele lor, putea produce zilnic câteva mii de monede.

În urmă cu câțiva ani, T. Biță a propus atribuirea groșilor și jumătăților de gros din tipul I monetării de la Cetatea Albă, care ar fi bătut monede princiare în tot intervalul cronologic cuprins între domnia lui Alexandru cel Bun sau a urmașilor săi imediați, până în 1484⁶³. Fără a exclude total posibilitatea ca monetăria “municipală” de la Cetatea Albă să fi emis și monede princiare sub Ștefan cel Mare, în această fază a cercetărilor, trebuie să recunoaștem cinstit că nu avem nici un element care să certifice o asemenea ipoteză. Argumentele iconografice aduse în sprijinul ipotezei sale de către T. Biță nu ni se par suficient de concludente, în condițiile în care este o evidentă ruptură între stilul monedelor lui Petru al III-lea și al celor de la Ștefan al III-lea. Eventualul răspuns la problema funcționării mai multor monetării princiare în Moldova perioadei 1457-1504 ar putea fi deslușit numai după publicarea corectă și cu ilustrație de calitate a unui număr suficient de mare de piese cu loc de descoperire cunoscut, în primul rând a celor de la Cetatea Albă și din Basarabia. Numai așa vom putea vedea dacă în anumite zone ale Moldovei predomină descoperirile de monede cu un stil și o metrologie specifică. Or, pentru moment, pe baza informațiilor pe care le avem, rezultă că descoperirile de groși și jumătăți de groși din tipul I acoperă, în mod relativ uniform, atât nord-vestul, cât și estul și sudul Moldovei istorice. Groșii din tipul I, varianta 1, care reprezintă marea masă a pieselor din această emisiune par să provină și ei din atelierul principal, deci din Suceava. Groșii din varianta a 2-a, cunoscuți până acum numai prin două exemplare, unul descoperit probabil la Suceava (cel din fosta colecție dr. Gassauer) și un altul la Iași, ar fi putut candida la statutul de *posibile* emisiuni provinciale, dacă ștanțele lor nu ar fi fost executate tot de gravorul numit convențional “maestrul lui A gotic”, care a lucrat la Suceava.

⁶² Vezi în acest sens elocventul pasaj din *Învățăturile lui Neagoe Basarab către fiul său Theodosie*, ed. Florica Moisil și D. Zamfirescu, București, 1970, pp. 282-283 și 390, „... Iar avuția ta și banii care vei săi dai lefi slujitorilor să fie tot lângă tine. Căci când se întâmplă Domnului de are primejdii și nevoi ca acestea, trebuiește întâi să aibă avuții multe, să-și miluiască oștile și să le dea lefi. Iar oștile tale, pentru mila ta ce le vei milui, iale nu-și vor cruța moartea lor pentru tine înaintea vrăjmașilor tăi”. Deși textul provine din Muntenia și este posterior, cu câteva decenii, domniei lui Ștefan al III-lea, el surprinde o realitate generală din lumea politică românească a secolelor XV-XVI. Principii trebuiau să plătească serviciile administrative sau militare prestate de “slujitorii” lor și de aici, obligația de a avea tot timpul la dispoziție banii necesari. Din păcate, singurul studiu important asupra organizării și funcționării visteriilor medievale românești rămâne și azi cel al lui P. P. Panaitescu, *Tezaurul domnesc. Contribuție la studiul finanțelor feudale în Țara Românească și Moldova*, în *Studii*, 1961, 1, pp. 49-83.

⁶³ T. Biță, *op. cit.*, p. 333.

3. Metrologia emisiunilor monetare princiare moldovenești din timpul lui Ștefan cel Mare

Un alt element distinctiv tot atât de important al emisiunilor lui Ștefan cel Mare, față de cele ale predecesorilor săi, este etalonul ponderal urmat. El este net deosebit față de cel tradițional moldovenesc, impus prin reforma din 1409 a lui Alexandru I, atât în ceea ce privește standardul de greutate, cât și prin titlul foarte înalt al aliajului monetar. La o cercetare mai detaliată vom constata însă că și în acest caz, inovația lui Ștefan al III-lea este ceva mai puțin radicală, decât ar putea să pară ea, la prima vedere. În realitate, marele voievod a dus doar, mai departe, și a adâncit reforma monetară a lui Petru al III-lea. Analizele recent efectuate arată că schimbarea parametrilor cantitativi ai sistemului monetar moldovenesc s-a făcut gradat, ei fiind modificați cel puțin de două ori⁶⁴.

Greutatea medie a groșilor reformați ai lui Petru al III-lea Aron este de 0,61 g⁶⁵, iar cea a pieselor de ½ groși reformate este de 0,36 g. Mediana greutateii groșilor este de 0,64 g, iar cea a concentrației de argint de 534,50‰ (circa 8 2/3 loți sau 12 4/5 carate).

Titlul mediu măsurat al celor 12 piese analizate este de 559‰, adică 9 1/3 loți, în sistemul metrologic medieval central-european sau de 13 2/5 carate, în cel bizantino-balcanic și mediteranean. În cazul groșilor el este însă de numai 524,65‰, adică circa 8 2/5 loți sau de circa 12 2/3 carate (10 exemplare analizate)⁶⁶. Titlul jumătăților de groși analizați este de 725,75‰ (11 2/3 loți sau 17 2/5 carate), dar, din păcate, nu am putut investiga decât două exemplare⁶⁷.

Greutatea medie a groșilor lui Ștefan al III-lea din tipul I este de 0,665 g, în vreme ce mediana greutateii lor este de 0,75 g. Și în acest caz mediana indică faptul că greutatea celor mai multe piese era, în epocă, superioară mediei actuale. Titlul mediu măsurat al groșilor primei emisiuni monetare lui Ștefan cel Mare este de 790,37‰ (circa 12 2/3 loți sau de 19 carate), iar mediana titlului este de 734,25‰ (11 ¾ loți sau de 17 2/3 carate).

Monedele de ½ groși din tipul I ale lui Ștefan cel Mare au greutatea medie de 0,317 g și au mediana greutateii de 0,36 g. Titlul mediu al pieselor analizate este de 881‰ (circa 14 1/10 loți sau 21 1/10 carate), iar mediana titlului de 874,5‰ (14 loți sau 21 carate).

Groșii din tipul al II-lea ai lui Ștefan cel Mare au greutatea medie mai redusă decât a primilor. Ea este de numai 0,61 g, dar mediana greutateii lor rămâne destul de apropiată de cea a pieselor din prima emisiune, fiind de 0,72 g. Analizele indică însă folosirea unui argint de calitate mai bună pentru emiterea lor, cu un titlu mediu de circa 917‰ - 14 2/3 loți or 22 carate.

Greutatea medie a monedelor de ½ groși din tipul al II-lea este de 0,28 g, cu o mediană de 0,34 g. Titlul lor mediu este de 943,37‰ (circa 15 1/10 loți sau 22 2/3 carate).

⁶⁴ Datele metrologice ale emisiunilor lui Ștefan cel Mare prezentate de către O. Iliescu, *Sistemul bănesc.*, 1997, pp. 86-87 și de către P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 226, sunt mult prea generale și de aceea trebuiesc privite cu multă prudență.

⁶⁵ Pentru analiza metrologică am utilizat greutatea a șase groși mai bine păstrați. Din păcate, numărul de monede reformate de la Petru al III-lea Aron care ne-au fost accesibile studiului este limitat doar la 18 piese, din colecția Muzeului Național de Istorie a României și din colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române. Cele mai multe dintre acestea sunt uzate sau prezintă urme de coroziune.

⁶⁶ Frațiunile de lot sau carat au fost calculate de asemenea în conformitate cu sistemul medieval folosit de bijutieri, negustori, în monetării și de către fisc. El merge de la frațiuni de 1/10 lot, la 1/5, ¼, 1/3 (și multipli ale acestora) sau ½ de lot.

⁶⁷ Până în prezent au fost analizate doar 12 exemplare din monedele reformate ale lui Petru al III-lea, respectiv zece groși și două jumătăți de gros. În cazul ultimelor piese, pe lângă conținutul mai înalt de argint (635‰), ea se remarcă și prin prezența mai consistentă a aurului în aliajul monetar (13‰). Cum în Evul Mediu o asemenea cantitate de aur nu putea fi îndepărtată din aliaj și nici nu putea fi măsurată, ea trecea drept argint. Un exemplar analizat prin metoda pietrei bijutierului de O. Iliescu, *Sistemul bănesc.*, 1997, p. 86 avea titlul de 500‰. După părerea noastră, rezultatul este, probabil, destul de imprecis, datorită imperfecțiunii metodei de investigare, dar nu pe de-a întregul neplauzibil.

Mediana titlului măsurat este aproape identică cu valoarea medie a concentrației de metale prețioase, fiind de 942,5‰⁶⁸.

Prin calitățile lor intrinsece deosebit de înalte, monedele lui Ștefan cel Mare reprezintă numai o excepție în cadrul numismaticii medievale moldovenești, dar ele sunt net superioare calitativ multora din cele emise de suveranii contemporani din statele vecine Moldovei. Regatul polono-lituanian a cunoscut în timpul domniei lui Cazimir al IV-lea (1447-1492) o situație monetară extrem de complicată. La urcarea pe tron a regelui, în Polonia se emiteau numai denari de billon cu greutate și titlu foarte reduse (0,35 g, iar titlul argintului variind între 98‰ și 217‰ – ceea ce reprezenta circa 1 ½ - 3 ½ loți, în sistemul metrologic polonez). Situația a rămas neschimbată timp de un deceniu, până când, în 1455, sub presiunea orașelor și nobilimii, la Sejmul de la Leczyca, Cazimir al IV-lea a fost obligat să promită ca va relua emiterea monedelor de ½ groși (kwartnik). Noile piese de ½ groși încep să fie bătute în 1456. Emisiunea s-a făcut după etalonul legal de 1,46 g și titlul de 342‰-486‰ (adică de la 5 ½ la circa 7 ¾ loți). Baterea acestor kwartnici a continuat până în 1479, când autoritățile au fost obligate să recurgă la o devalorizare a jumătăților de gros. Noile monede au fost emise până în 1492. Ele cântăreau doar 1,03 g și erau bătute dintr-un aliaj de argint cu titlul de 200‰-555‰ (de la 3 1/3 la circa 8 4/5 loți), deși legal ar fi trebuit să conțină 0,77 g de argint fin. În tot cursul domniei lui Cazimir al IV-lea, dinarii au continuat să fie bătuți după vechiul etalon metrologic în uz, dinainte de 1447, dar volumul emisiunilor s-a restrâns permanent.

Sub domnia ultimilor Jagelloni, situația monetară din Regatul polono-lituanian a rămas în continuare foarte dificilă, în ciuda mai multor încercări de a stabili, sau chiar de a ridica standardul calitativ al monedei regale. Având o greutate de 0,88 g, monedele de un kwartnik ale lui Jan Albert (1492-1501) nu diferă prea mult de cele bătute în cursul ultimului deceniu de domnie a lui Cazimir al IV-lea, cu toate că au existat unele încercări de ameliorare a calității numeralului local. Titlul jumătăților de gros bătuți după 1492 este ușor mai înalt, el variind între 372‰ și între 590‰ (de la 6 la circa 9 ½ loți). Această tendință de ridicare a conținutului de metal alb a monedei polono-lituaniene a continuat și sub Alexander I (1501-1506). Kwartnicii săi aveau greutatea legală de 0,94 g, iar titlul argintului oscila între 400‰ și 528‰ (de la 6 2/5 la 8 ½ loți), ceea ce ne îndreptățește să socotim aceste emisiuni ca fiind monedele polono-lituaniene cu cea mai mare valoare intrinsecă puse în circulație în cursul întregii perioade de după 1455. Teoretic, etalonul metrologic al dinarilor a rămas neschimbat de la sfârșitul domniei lui Vladislav al II-lea, dar volumul emisiunilor acestui nominal s-a redus continuu în tot intervalul 1492 și 1506, înainte de a înceta complet.

În secolul al XV-lea și în prima jumătate a secolului al XVI-lea Lituania a avut un sistem monetar propriu (aici marca, numită grivnă, rublă sau kopa, era alcătuită din 60 de groși de calcul, respectiv 120 monede reale de ½ groși, în timp ce în teritoriile Coroanei era în uz o marcă de 48 de groși de calcul, respectiv de 96 monede reale de ½ groși). Sub Cazimir al IV-lea s-au bătut emisiuni de dubli denari lituanieni, de tip tradițional. Monedele cântăreau în medie

⁶⁸ Datele metrologice menționate mai sus fac parte dintr-un studiu pe care autorul îl pregătește împreună cu Katiușa Pârvan și dr. ing. B. Constantinescu, intitulat *Observații privind metrologia monetară a Moldovei în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea și la începutul secolului al XVI-lea*. Analizele au fost efectuate de dr. ing. B. Constantinescu de la Institutul de Fizică și Inginerie Nucleară "Horia Hulubei", din București. Rezultatul analizelor celor șase monede de la Ștefan cel Mare păstrate din tezaurul de la Sulița Nouă a fost publicat de Katiușa Pârvan, în RM, 40, 2004, 3, pp. 59-60. P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 228 menționează existența unor titluri de 960‰, 600‰ și 300‰ pentru monedele lui Ștefan al III-lea descoperite la Cetatea Albă. Conform acelorași autori, un alt exemplar (nr. 53676 din colecția Muzeului de arheologie din Odessa) ar fi de "billon". Din păcate, nu se dau nici un fel de referințe privind tipul, varianta și nominalul monedelor. De asemenea lipsește orice detaliu asupra metodei de realizare a investigațiilor.

0,41 g și aveau titlul între 420‰ și 520‰⁶⁹. Aceste monede sunt excepțional de rare și nu au jucat niciodată vreun rol cât de cât important nici măcar în Lituania. În același timp, atât greutatea, cât și titlul pieselor de ½ groși lituanieni emise începând cu domnia lui Alexander I au fost în mod constant mai ridicate decât cele ale emisiunilor Coroanei. Între 1492 și 1506 greutatea legală a kwartnicilor lituanieni era de 1,197 g, iar conținutul lor de argint fin era de 0,446 g⁷⁰.

În realitate, însă, atât greutatea, cât și titlul monedelor polono-lituaniene au fost în mod constant cu mult inferioare prevederilor legale menționate. Atât autoritățile cât și funcționarii monetărilor făceau prea puțin pentru ca aceste prevederi să fie puse în practică sau să fie respectate pe termen lung. Presați de cheltuielile militare tot mai mari cerute de războaiele cu Prusia, Rusia, sau de intervenția în Bohemia, regii polonezi au găsit în devalorizarea secretă a monedei un instrument util pentru a finanța acțiunile lor politice și de a obține numerarul necesar în momentele de criză. Pe lângă aceste cauze, să le spunem *obiective*, calitatea monedei din aceste țări era afectată și de numeroasele ilegalități comise de funcționarii publici însărcinați cu controlul finanțelor regatului. Unul dintre cele mai elocvente cazuri în această privință a fost cel al lui Peter Kurozwecki. Numit în 1479, de către Cazimir al IV-lea, Mare Trezorier al Coroanei, Kurozwecki a reușit să-și păstreze această demnitate timp de 20 de ani. El a reușit să se mențină în fruntea Trezoreriei până în 1499, în ciuda unor continue și grave reclamații, fiind înlocuit de abia de către Jan Albert. Longevitatea într-o poziție cheie a acestui înalt funcționar dovedește faptul că el nu a acționat de unul singur, ci în complicitate cu înalți demnitari, chiar și cu regele Cazimir al IV-lea.

Și Ungaria, celălalt mare vecin și partener economic și politic al Moldovei, s-a aflat în mod constant într-o situație monetară extrem de complicată și de tensionată în cursul primilor zece ani ai domniei lui Matthias Corvin (1458-1490). În această perioadă monedele “de argint” - dinarii și obolii, nu s-au caracterizat numai printr-un titlu foarte scăzut, dar, în plus, erau schimbate anual, cu mari pierderi pentru contribuabili, cu prețul dezechilibrării pieței monetare și a întregii vieți economice și sociale. Între 1458 și 1464 dinarii s-au bătut dintr-un aliaj de argint cu titlul de 250‰ (4 loți). Dar chiar și un asemenea standard era prea ridicat pentru resursele tot mai reduse ale regatului. De aceea, între 1465 și 1467 conținutul de argint a fost redus la numai 150‰ (2 2/5 loți).

În martie 1467, la Adunarea anuală a stărilor Regatului, a fost decisă reformarea emisiunilor de argint. Acțiunea s-a înscris în contextul unei ample reforme fiscale, care urmărea consolidarea veniturilor regale. Vechea taxă pe emisiunile monetare, *lucrum camerae*, a fost înlocuită cu un impozit general, *tributum fisci regalis*, iar *tricesima* a fost înlocuită cu *vectigal coronae*. De asemenea s-a decis interzicerea înstrăinării bunurilor Coroanei și recuperarea celor deja înstrăinate. Spre deosebire de perioada precedentă, scutirile de taxe s-au acordat doar în mod excepțional, ceea ce a ridicat numărul contribuabililor și implicit veniturile statului. Operațiunea propriu zisă de reformare a numerarului a început să fie aplicată în practică din 1468. În sine, ea nu oferea venituri suplimentare, dar ea permitea calcularea constantă a veniturilor statului și înlesnea perceperea ei de la contribuabili.

Cu prilejul reformei monetare din 1467 s-au modificat atât tipul, cât și etalonul metrologic al dinarilor și obolilor. Cu acest prilej s-a reintrodus și un nominal nou de argint – grosul, a cărui emitere încetase vreme de aproape 100 de ani (circa 1369), din cea de-a doua

⁶⁹ S. Sajauskas și D. Kaubrys, *Lietuvos didžiosios kunigaikštystės numismatika*, Vilnius, 1993, p. 54, nr. 59-61.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 55. A. Mikołajczyk, *Einführung in die neuzeitliche Münzgeschichte Polens*, Łódź, 1988, pp. 16-18 și Idem, *Moldavian coins in the 15th century Poland*, în *ArhMold.*, 12, 1988, pp. 265-266 dă date diferite privind metrologia emisiunilor lituaniene.

parte a domniei lui Ludovic I⁷¹. Elementul forte al reformei îl constituia însă faptul că moneda de argint căpăta valoare permanentă, ne mai fiind obligatorie schimbarea sa anuală. Se abolea vechea practică medievală cunoscută sub numele de „renovatio monetae”, atât de păgubitoare pentru populație. Ca urmare a acestei acțiuni, în Ungaria s-au pus bazele unui nou sistem monetar, în care raporturile de schimb oficiale dintre nominaluri deveneau din nou fixe și permanente (1 florin de aur = 20 de groși = 100 dinari = 200 oboli, 1 gros = 5 dinari, 1 dinar = 2 oboli). Acest sistem va dura până în 1520. Din 1471 a fost modificat și tipul florinului de aur, prin introducerea reprezentării Fecioarei cu Pruncul, imagine care figura deja din 1468 pe oboli, dinari și groși⁷².

Multă vreme s-a crezut că etalonul metrologic al noilor dinari, care deveniseră monede permanente, ar fi fost de 0,59 g și că titlul lor ar fi fost de 500‰. Conform vechii teorii, dintr-o marcă de argint de Buda, cu titlul de 8 loți trebuiau bătute 419 dinari și fiecare dinar, la rândul său, ar fi conținut 0,295 g argint fin⁷³. Impuse de nume de prestigiu ale numismaticii maghiare din secolul trecut, cum ar fi, de exemplu: G. Jeszenszky și L. Huszár, aceste presupuse definiții metrologice ale dinarului reformat au fost general acceptate de istorici și numismați. Mai mult decât atât, până foarte recent, baza lor documentară nici măcar nu a fost supusă verificării.

În realitate, după cum o arată excelentul studiu al lui G. Székely din 1999⁷⁴, de fapt, noi nu dispunem de nici un izvor contemporan care să facă referiri la reglementările legale ale emisiunilor de dinari din anii 1468-1490. Datele utilizate de Jeszenszky și Huszár pentru calculele lor provin dintr-o consemnare din 1563 a lui Hans Dernschwam, reprezentantul Casei Függer la Banska Bystrica. Consemnările lui Dernschwam se referă, de fapt, la modificările metrologice aduse dinarului în vremea încercărilor de reformare întreprinse în anii 1521-1525. Acești denari cu greutatea și titlul modificate, emiși între 1521-1524, erau numiți de contemporani „nova moneta”, pentru a fi deosebiți de emisiunile bătute între 1468 și 1520, care erau numite „antiqua moneta”⁷⁵.

Conform lui G. Székely, din vechile date vehiculate în numismatica maghiară, numai greutatea legală de 0,59 g pentru un dinar reformat este valabilă. În schimb titlul legal era de 10 loți (625‰ sau 15 carate). Prin urmare, fiecare dinar reformat conținea 0,368 g argint fin, iar un florin de aur era echivalent cu 36,886 g argint fin. Diferențele dintre raportul aur/argint rezultate în urma noilor cercetări, respectiv de 1/10,5 - față de media de 1/11,22 menționată de alte izvoare contemporane, s-ar explica, crede autorul citat, prin deducerea din valoarea reală a dinarilor a cheltuielilor de batere, a beneficiului Tezaurului, precum și a bonificațiilor acordate personalului monetăriei, care s-ar fi ridicat, în medie, la 3-8 dinari pentru 100 de monede (sau între 3 și 8% per florin)⁷⁶.

⁷¹ F. Soós, *Mátyás király 1467. évi pénzügyi reformjának gyakorlati végrehajtása*, în NTT, 3, Nyiregyháza, 1999, pp. 171-177.

⁷² A. Pohl, *Hunyady Mátyás.*, pp. 8-28 și L. Huszár, *Münzkatalog Ungarn von 1000 bis Heute*, München-Budapesta, 1979, p. 13.

⁷³ G. Jeszenszky, *II. Lajos denárai*, în NK, 26-27, 1927-1928, p. 128; L. Huszár, *A budai pénzverés a középkorban*, Budapesta, 1958, p. 101; A. Pohl, *Hunyady Mátyás.*, pp. 13-17 și L. Huszár, *Münzkatalog.*, p. 13.

⁷⁴ G. Székely, *15.-16. századi dénárlelet Kunfehértó határából*, în *Halasi Múzeum Emlékkönyv a Thorma János Múzeum 125. évfordulójára*, ed. A. Szakál, Kiskunhalas, 1999, p. 380.

⁷⁵ Zsuzanna Hermann, *Államháztartás és a pénz értéke a Mohács előtti Magyarországon (Megjegyzések Thurzó Elek költségvetési előirányzatához)*, în *Századok*, 109, 1975, pp. 318-320 și A. Kubinyi, *A későközépkori magyar-nyugati kereskedelmi kapcsolatok kérdése*, în *R. Várkonyi Ágnes emlékkönyv születésének 70. évfordulója ünnepére*, ed. P. Tüskő, Budapesta, p. 133.

⁷⁶ G. Székely, *op. cit.*, p. 382.

Fără îndoială, ipoteza lui G. Székely este mai aproape de realitate, dar ea trebuie corelată și cu rezultatele analizelor aliajului efectuate în ultimii ani⁷⁷. Aceste analize dovedesc faptul că titlul unor dinari de la Matthias Corvin, emiși între 1479-1489, la Kremnitz și la Baia Mare, era cu mult mai înalt decât etalonul de 500‰, presupus a fi fost prescris prin reglementările legale din 1467. Titlul mediu a 18 dinari analizați este de circa 762‰ (12 1/5 loți), iar cel al exemplarelor individuale oscilează între 700‰ (11 1/5 loți) și 819‰ (13 1/10 loți). În ciuda aparentei dispersii a titlurilor, pe care o menționează autorii cercetării asupra compoziției aliajului dinarilor lui Matthias Corvin, ca și a numărului încă redus de analize, se conturează deja destul de limpede faptul că dinarii emiși între 1479-1489 au urmat două standarde legale de titlu. Tipul CNH 239 A, emis între 1479-1485, sub controlul lui Vitus Mühlstein și Augustin Lansfelder, a urmat un etalon de finețe de 12 loți, iar emisiunile contemporane lor de la Baia Mare, tipul CNH 233 A, au fost bătute după un etalon de 13 loți. Diferența de un lot este mult prea mare pentru ca să poată fi considerată a reprezenta numai rodul unor erori de control ale procesului tehnologic sau de analiză. De asemenea, nu avem motive să credem că tehnologia de rafinare și de măsurare a titlului folosită în monetăria de la Baia Mare ar fi fost sensibil diferită sau mai învechită decât de cea de la Kremnitz. Dimpotrivă, ne-am fi așteptat ca, datorită faptului că producția era mai puțin rentabilă într-un atelier secundar, cum era Baia Mare, să fi împins autoritățile administrative să recurgă la subterfugii care să ducă la acoperirea costurilor și obținerea de beneficii, prin reducerea titlului și/sau a greutateii pieselor bătute. Setul de monede din tipul CNH 232 analizate indică faptul că și în perioada 1487-1489, atelierul de la Kremnitz a continuat să urmeze același etalon de titlu de 12 loți.

După părerea noastră, este firesc să fi existat atât variații periodice cât și regionale ale titlului și, posibil, ale greutateii dinarului reformat al lui Matthias Corvin, pentru că valoarea monedei de argint trebuia să urmeze mișcările continue ale raportului aur/argint, atât din interiorul Regatului Ungariei, cât și din spațiile economice vecine. Aceste fluctuații erau inevitabile în condițiile în care reforma a stabilit un raport fix de 1/100, între valoarea florinului și cea a dinarului. Cum, legal, acest raport a rămas neschimbat în tot intervalul 1468-1490 (de fapt până în 1520), singura soluție practică rămasă la îndemâna autorităților, pentru a nu bulversa piața monetară, era ajustarea titlurilor în funcție de evoluțiile periodice ale raportului aur/argint. Această realitate este ilustrată foarte bine de rezultatul analizelor. Media conținutului de argint al unui dinar din anii 1479-1489 era de 0,46 g argint fin. În realitate, el era de 0,479 g, în cazul pieselor bătute la Baia Mare și de 0,442 g, pentru cele de la Kremnitz. Astfel, un florin era egal, în medie, cu 46 g argint fin, ceea ce duce la concluzia că în medie, raportul legal aur/argint din Ungaria era în acei ani de 1/13,10 - deci superior mediei de 1/11,22 calculată pentru întreaga perioadă 1468-1490. În realitate, florinul de aur, calculat în argint, valora 44,20 g de metal alb la Kremnitz și 47,90 g la Baia Mare, ceea ce atrăgea aurul spre nordul regatului și argintul spre Transilvania.

În urma reformei lui Matthias Corvin moneda de argint maghiară, în primul rând dinarul, nominalul cel mai comun aflat în circulație, care era emis anual în milioane de exemplare, a redevenit după o întrerupere de aproape o jumătate de secol o monedă importantă și demnă de a fi teaurizată, căci era stabilă. Având în vedere faptul că moneda maghiară juca, în mod tradițional, un rol important pe piețele monetare din Europa Centrală și de Sud-Est, impactul reformei monetare a lui Matthias Corvin a depășit cu mult cadrul intern, influențând structura mediului circulator și din Bohemia, Moravia, Silezia, Polonia, Moldova și Țara

⁷⁷ Zsuzsana Sándor, S. Töldyesi, I. Gresits and Zs. Kasztovszky, *Determination of the alloying elements by X-ray Fluorescence*, în JRNC, 254, 2003, 2, p. 287. Datele obținute de cercetătorii maghiari sunt confirmate de rezultatele unor analize efectuate de dr. B. Constantinescu la București (ele sunt încă în curs de prelucrare).

Românească. În cazul emisiunilor monetare ale Moldovei, care, după 1470, redevine un partener comercial important al Transilvaniei, ar fi de presupus ca reforma monetară din 1467 să fi avut chiar o influență mai mare. Dinarii reformați ai lui Matthias Corvin și Vladislav al II-lea sunt cele mai comune monede care apar în descoperirile monetare izolate din această țară, atât în mediul urban, cât și în cel rural, fiind cunoscute mai multe tezaure ascunse ante 1504, alcătuite numai din dinari maghiari, sau în care ponderea acestor emisiuni este majoritară.

La Răsărit de Moldova se aflau alte spații monetare importante – cel al Caffei și al diverselor hanate succesoare ale Hoardei de Aur – Hanatul de Kazan, Hanatul Hoardei Mari și Hanatul de Crimeea. În ciuda diversității politice, economice și culturale, emisiunile monetare ale acestor state erau legate prin sistemul monedei de calcul – un sommo = 200 aspri și un “besant” sau “altyn” = 6 aspri. Deși studiile metrologice asupra monetăriei Caffei, ca și asupra celor ale “statelor mongole succesoare” lipsesc și, din păcate, sunt și foarte greu de efectuat datorită sărăciei materialului numismatic păstrat în colecțiile din afara Rusiei și Ucrainei, totuși observațiile pe care le-am făcut de-a lungul anilor ne conduc la concluzia că începând cu anii '20 ai secolului al XV-lea și până în 1475, a existat o oarecare coordonare în ceea ce privește politica monetară în această arie. Foarte probabil, tonul a fost dat de Caffa, principalul actor economic al zonei, evoluțiile din metropola Gazariei ligure reverberându-se rapid până la Volga. Teoretic un aspero de Caffa trebuia să aibă o greutate legală de 1,10 g, dar, în realitate, greutatea medie a pieselor bilingve (cu legende latine și arabe) bătute în numele hanului crimeean Hağgi Giray (1449-1465) este de circa 0,77 g, iar cele mai grele piese cunoscute nouă nedepășind greutatea de un gram (în mod obișnuit, piesele cele mai grele au 0,87-0,90 g).

Din păcate, rezultatele puținelor analize publicate până acum sunt contradictorii. O monedă emisă în numele lui Devlet Birdi (1426-1428) analizată în secolul al XIX-lea a indicat un titlu al argintului de 700‰ (circa 16 4/5 carate), în timp ce analiza unei piese din vremea domniei lui Hağgi Giray a dat un conținut de 830‰ (circa 20 carate). După părerea lui G. Schlumberger titlul legal al emisiunilor caffiotice din perioada 1450-1475 era de 500‰ (12 carate), ceea ce pare totuși foarte puțin probabil⁷⁸. Analizele efectuate la Institutul de Fizică Nucleară “Horia Hulubei” din București pentru emisiuni ale Caffei din anii '40-'60 ai secolului al XV-lea indică titluri foarte variabile. Ele se înșiruie între: 510‰ (12 1/4 carate), 750‰ (18 carate), 800‰ (două exemplare, 19 1/5 carate), 810‰ (circa 19 1/2 carate), 820‰ (19 2/3 carate), la 835‰ (20 carate).

Greutatea medie a monedelor Hanatului Crimeei din tezaurul de la Cârpiți (azi Victoria, com. Victoria, jud. Iași) este de 0,75 g. Monedele din această descoperire au fost emise de hanul Hağgi Giray (1449-1465) și de un pretendent venit din Hoarda Mare, Mahmud ibn Ahmad (1465-1466). Greutatea medie a monedelor din același tezaur, emise de hanul Mahmud (1446-1464), al Hanatului de la Kazan, în monetăria de la Bulghar, precum și a celor de la hanul Sayyid Ahmad (1432-1465), al Hoardei Mari, în atelierul de la Ordu bazar sau Bek bazar,

⁷⁸ Asupra sistemului monetar al Caffei cf. G. Schlumberger, *La numismatique de l'Orient latin*, Paris, 1878, p. 455-469; Idem, *Supplément*, Paris, 1882, p. 19; O. Retovskij, *Genuesko-tatarskija monety goroda Kaffy*, în IIAK, 18, 1906, p. 10; A. M. de Guadan, *La monedación de la Banca de San Jorge en el s. XV, y los problemas del abastecimiento de la plata en la baja Edad Media*, în AN, 6, 1976, pp. 197-213 și G. Lunardi, *op. cit.*, pp. 46-108. Pentru monetăria statelor “succesoare” Hoardei de Aur vezi: St. Lane-Poole, *Catalogue of the Oriental Coins in the British Museum*, vol. VI, *The Mongols*, Londra, 1881, passim; M. A. Markov, *Invertarnyi katalog musul'manskikh monet' Imperatorskogo Ermitaža*, vol. I, St. Petersburg, 1898, passim; N. Agat, *Altınordu (Cuçi oğulları paraları kataloğu 1250-1502)*, Istanbul, 1976, passim și B. Spuler, *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223-1502*, Leipzig, 1943, pp. 330-332. În acest ultim caz datele privesc, mai ales, realitățile din secolele XIII-XIV. Pentru monedele de cont utilizate pe teritoriul Hoardei de Aur vezi E. Oberländer-Târnoveanu, “Tartarian Zlots” - *A Golden Horde Legacy in the Monetary Terminology and Practice of Mediaeval Moldavia and its Neighbouring Countries*, în RRH, 30, 1991, 3-4, p. 216.

precum și ale pieselor hanului Hoardei Mari, Ahmed (1465-1481), în monetăria de la Timur bek bazar este de 0,66 g.

Analizele recent efectuate asupra unor dirhemi ai Hanatului de Kazan și ai Hoardei Mari emiși în anii '30-'60 ai secolului al XV-lea, contramarkați la Cetatea Albă, care fac parte din tezaurul de la Cârpiți, au oferit date destul de diverse. Titlurile acestor emisiuni merg de la: 666‰ (16 carate), 760‰ (18 ¼ carate), 790‰ (19 carate), la 840‰ (21 1/5 carate) și chiar 890‰ (21 1/3 carate), ceea ce indică existența unor devalorizări sau reevaluări succesive ale titlului, imposibil de urmărit în detaliu, datorită stării precare de conservare a legendelor, acoperite de contramarca Cetății Albe⁷⁹.

Dacă monedele de argint ale suveranilor polonezi, maghiari, precum și cele ale Caffei și hanatelor succesoare Hoardei de Aur aveau un conținut mai redus de argint decât cel al emisiunilor lui Ștefan cel Mare, nu același a fost cazul în ceea ce privește monedele otomane ale lui Mehmed al II-lea (1444 și 1451-1481) și Bayezid al II-lea (1481-1512). Greutatea legală a akçeelor din prima emisiune a lui Mehmed al II-lea purtând data A.H. 855 (dar puse în circulație între 18.02. 1451-17.10.1460) este de 1,01 g (sau 0,98 g, după alte surse). Titlul lor oscilează între 980-992‰, ceea ce ar da o medie de 986‰ (circa 23 2/3 carate, în sistemul metrologic otoman)⁸⁰. Monedele din emisiunea a II-a, purtând data 865 H. (bătute de asemenea într-un interval de 10 ani, între 17.10.1460 și 30.06.1470) aveau greutatea legală de 0,96 g (sau 0,93 g, după alte surse). Titlul pieselor analizate din această emisiune variază între 973-994‰, ceea ce ar reprezenta, în realitate, tot un conținut mediu de argint de 983‰⁸¹. Emisiunea a treia, datată 875 A.H. (30.06.1470-13.03.1480) avea greutatea legală de 0,88 g, iar cea de a IV-a, din 885 A.H. (13.03.1480-2.03.1481) este bătută după un standard de 0,77 g (sau 0,75 g, după alte surse). Aceasta va rămâne în vigoare până la moartea lui Mehmed al II-lea, fiind folosită pentru aspri din emisiunea a V-a și va fi menținută și în cursul primilor zece ani ai domniei lui Bayezid al II-lea. Sub acest ultim sultan a mai avut loc o reducere a greutateii medii a akçeelor în 1491, când etalonul s-a stabilit la 0,73 g⁸².

Pentru moment nu dispunem de analize pentru emisiunile monetare posterioare anului 1470, dar se acreditează ideea că în toată perioada până în 1512, titlul monedei de argint otomane s-a menținut la cote înalte pentru standardele epocii, el depășind 900‰ (21 2/3 carate)⁸³. Cu toate acestea, după părerea noastră, cel puțin o parte a cauzei reducerii greutateii medii a monedelor otomane din anii 1470-1512 se datorează scăderii conținutului de argint din aliaj, nu numai manipulării greutateii.

Datorită caracterului extrem de limitat al materialului de studiu disponibil, cât și lipsei analizelor privitoare la conținutul metalic al monedelor muntenești știm foarte puține lucruri

⁷⁹ Analizele au fost efectuate de dr. ing. B. Constantinescu. Ele vor face obiectul unei publicații speciale dedicată metrologiei monetare moldovenești realizate de autorul acestor rânduri, împreună cu Katiușa Pârvan și B. Constantinescu.

⁸⁰ Ș. Pamuk, *A Monetary History of the Ottoman Empire*, Cambridge, 2000, tab. nr. 3:1; Jem Sultan, *Coins of the Ottoman Empire and the Turkish Republic. A Detailed Catalogue of the Jem Sultan Collection*, Thousand Oaks, 1977, pp. 76-78 dă o medie de 0,98 g. Pentru titlul emisiunii, cf. Paraschiva Stancu și V. Cojocaru, *Notă preliminară asupra unui tezaur de aspri din sec. al XV-lea descoperit în com. Piua Petrii, jud. Ialomița*, în CN, 5, 1983, pp. 85-95, tabelul nr. 2.

⁸¹ Ș. Pamuk, *loc. cit.* Jem Sultan dă o greutatea medie este de 0,93 g. Pentru titlu, cf. Paraschiva Stancu și V. Cojocaru, *loc. cit.*

⁸² Ș. Pamuk, *op. cit.*, pp. 954-955, tabelele A:1 și A: 2.

⁸³ Idem, *Money in the Ottoman Empire, 1326-1914*, în *An Economic and Social History of the Ottoman Empire, 1300-1914*, ed. H. Inalcik și D. Quataet, Cambridge, 1995, p. 954, tabelul A:1.

concrete despre sistemul monetar din Țara Românească în vremea domniilor lui Radu al III-lea cel Frumos (1462-1475, cu întreruperi)⁸⁴ și Laiotă Basarab (1477-1481)⁸⁵.

Studiile metrologice din ce în ce mai aprofundate asupra emisiunilor moldovenești din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, precum și ale celor străine contemporane lor, permit să întrevădem în prezent, ceva mai clar, originea sistemului/sistemelor monetare la care au încercat să se alinieze domnii reformatori Petru al III-lea și Ștefan cel Mare. Azi, este binecunoscut faptul că emisiunile statelor medievale nu evoluau izolate, unele de altele, ci în strânsă conexiune nu numai cu cele ale vecinilor apropiați, dar și cu marile sisteme monetare contemporane, care erau implicate în mediarea comerțului trans-continental sau în evoluții politice de anvergură. Sistemele monetare medievale erau în continuă mișcare, împrumutând sau adoptând etaloane de greutate, de titlu sau desene monetare străine, în funcție de evoluțiile macro-economice și politice regionale sau continentale. De la începuturile lor, sistemele monetare ale Țărilor române au stat sub semnul alinierii și adaptării unor elemente din sistemele monetare învecinate (cel bulgăresc, sârbesc și maghiar, în cazul Țării Românești, cel al Rusiei Roșii, Poloniei sau Ungariei, în cazul Moldovei). Evoluțiile politice și economice din anii 1440-1490 în spațiile învecinate celor locuite de români își vor pune amprenta firească și asupra dezvoltărilor locale din perioada 1455-1504.

Greutatea, ca și aspectul neobișnuit al groșilor reformați ai lui Petru al III-lea Aron și ai lui Ștefan cel Mare i-au intrigat pe cercetătorii care au încercat să deslușească modelul urmat. C. Moisil a interpretat motivațiile reformei lui Petru al III-lea și a lui Ștefan cel Mare ca fiind acelea de "... a pune de acord groșii cu dinarii ungurești, pentru a înlesni tranzacțiile comerciale cu orașele săsești din Transilvania. Folosul acestei reforme s-a văzut desigur în epoca din urmă a domniei lui Ștefan cel Mare, când după căderea Chilie și Cetății Albe în mâinile turcilor, comerțul pe mare a decăzut, iar în urma conflictelor continue cu polonii relațiile cu Liovul au slăbit și ele cu totul. În aceste împrejurări negoțul cu Brașovul și cu Bistrița a devenit foarte activ, favorizat desigur și de egalizarea groșilor moldoveni cu dinarii ardeleni."⁸⁶ Ipoteza modelului maghiar ca prototip al sistemului monetar moldovenesc reformat a fost demontată de către O. Iliescu cu argumente ce păreau foarte solide⁸⁷. Dar după cum vom vedea în continuare, tendințe de a alinia moneda lui Ștefan al III-lea la cea maghiară par să fi existat, nu numai în privința jumătăților de groși, dar chiar și groșilor din tipul al II-lea.

⁸⁴ De la Radu al III-lea se cunosc numai cinci monede, cf. O. Iliescu, *A fost monetărie în București în Evul Mediu ?*, în București, 8, 1971, pp. 108-109; O. Luchian, *Câteva știri și ipoteze în numismatica medievală românească*, în SCN, 6, 1975, pp. 249-250, Idem, *MBR*, p. 32, nr. 264-266 și I. Stîngă, *Circulația monetară la Cetatea Severinului (Secolele XIII-XVI)*, în CN, 1996, p. 150, nr. 23-24. Greutatea lor medie este de 0,49 g, iar mediana de 0,602 g. De la Laiotă Basarab se cunosc șapte monede, având o greutate medie de 0,53 g și mediana de 0,575 g. O. Iliescu, *Ducații Țării Românești cu numele lui Basarab voievod*, în SCN, 6, 1975, p. 150-151, considera că monedele lui Radu al III-lea au fost bătute după un etalon de 0,60 g, iar cele de la Laiotă Basarab după un etalon de 0,40 g. La mijlocul anilor '70 ai secolului trecut O. Iliescu, *op. cit.*, p. 149, a propus atribuirea către Basarab al IV-lea Țepeluș (1474, 1477-1481 și 1481-1482) a două monede cu legenda **ИОБАСАРАБА ВОД**, având desene și legende aproape identice cu cele de pe emisiunile atribuite lui Laiotă, dar prezentând mobilele heraldice inversate. Această ipoteză nu este convingătoare, căci toate emisiunile principilor Țării Românești din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea, respectiv cele ale lui Vladislav al II-lea și Radu al III-lea prezintă întotdeauna variante cu mobilele heraldice inversate. Legenda și reprezentările monedelor atribuite lui Laiotă Basarab și Basarab al IV-lea sunt, practic, identice, iar ștanțele folosite pentru baterea ducaților ambelor variante sunt executate de același gravor. Nici din punct de vedere metrologic nu există elemente care să permită separarea pieselor unei variante de cealaltă. De aceea am optat pentru atribuirea lor tradițională către Laiotă Basarab.

⁸⁵ O. Iliescu, *Ducați necunoscuți emiși de doi voievozi ai Țării Românești în secolul al XV-lea*, în BSNR, 77-79, 1983-1985, 131-133, pp. 268-278.

⁸⁶ C. Moisil, *Activitatea monetară*, p. 116.

⁸⁷ O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, p. 191.

Ulterior, M. Cazacu a identificat originea reformei monetare a lui Petru al III-lea Aron, urmat și de Ștefan cel Mare, ca o reacție firească la schimbările economice și politice produse în zona Dunării de Jos și a Mării Negre după mijlocul secolului al XV-lea, ca urmare a consolidării controlului otoman în regiune. După părerea cercetătorului citat mai sus, ceea ce s-a petrecut în Moldova în vremea lui Petru al III-lea nu a reprezentat decât un episod dintr-o evoluție sincronă în întreg spațiul românesc extra-carpatic. În viziunea lui M. Cazacu schimbările monetare reprezentau urmarea unor decizii de tip „realpolitik” ale voievozilor români, devenite inevitabile în condițiile de după 1453. Dovada acestei situații era oferită chiar de faptul că măsuri similare au fost luate, cam în aceeași vreme, de către domnul Țării Românești, Vladislav al II-lea și de cel al Moldovei, Petru al III-lea.

Dacă în Muntenia politica pro-otomană a lui Radu al III-lea sau Laiotă Basarab a făcut firească păstrarea cursului anterior, în cazul lui Ștefan cel Mare avem de a face cu o acceptare silită a inevitabilității dependenței Moldovei de comerțul cu spațiul balcano-pontic⁸⁸. Ideea alinierii de către Petru al III-lea a sistemului monetar moldovenesc la cel otoman a fost susținută ulterior și de către A. H. Golimas, care data efectuarea reformei în intervalul 9 iunie-20 septembrie 1456, imediat după închinarea de la Vaslui, prin care negustorii moldoveni căpătau dreptul de a acționa nestingheriți, atât în provinciile europene ale Imperiului Otoman, cât și în Anatolia⁸⁹.

Teoria lui M. Cazacu a fost respinsă de O. Iliescu pe baza unor argumente metrologice. O. Iliescu atrăgea atenția asupra faptului că greutatea și titlul akçelelor lui Mehmed al II-lea, făceau ca aceste monede să conțină mult mai mult argint fin decât emisiunile reformate ale lui Vladislav al II-lea sau Petru al III-lea. După părerea lui O. Iliescu monedele muntene sau moldovenești în discuție ar fi putut reprezenta, în realitate, maximum 2/3 dintr-un aspru otoman contemporan⁹⁰. Dacă în 1975, O. Iliescu considera că nu se pot stabili motivele care au generat reformele monetare ale lui Vladislav al II-lea și Petru al III-lea Aron, ulterior el înclina să vadă în reforma monetară a lui Petru Aron, ca și în decizia de a o urma a lui Ștefan cel Mare, o încercare de aliniere a sistemului monetar moldovenesc la cel în vigoare în Muntenia învecinată⁹¹. Foarte recent, ipoteza modelului otoman al reformei lui Petru al III-lea Aron și a politicii monetare a lui Ștefan al III-lea a fost reluată de către N. D. Russev, aparent, fără să cunoască întreaga polemică purtată în jurul teoriei lui M. Cazacu⁹². Colegul nostru basarabean consideră că, deși monedele moldovenești erau bătute în tehnica “al marco”, totuși ele urmează în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea aceleași tendințe metrologice ca și aspri otomani. Din păcate, datele metrologice pe care sunt construite concluziile sale istorice sunt mult prea generale și, adesea, în mod evident, eronate.

După cum am arătat deja, numai o analiză metrologică mai subtilă decât cele practicate până acum poate oferi date suplimentare pentru a lămuri problema modelului monetar urmat de reforma lui Petru al III-lea sau de Ștefan cel Mare. Până în prezent cercetătorii au operat numai cu elemente cantitative simple, cum ar fi, de exemplu, greutatea medii, și acelea obținute în condiții metodologice discutabile. În realitate, este foarte dificil să alegi un eșantion reprezentativ, atunci când monedele nu provin din tezaure și/sau, pe deasupra, mai sunt și prost

⁸⁸ M. Cazacu, *op. cit.*, pp. 185-186 și 191.

⁸⁹ A. H. Golimas, *op. cit.*, pp. 323-325.

⁹⁰ O. Iliescu, în SCN, 6, 1975, p. 148. Ocupându-se de monedele lui Vladislav al II-lea, A. Vilcu și Steluța Gramaticu, *Despre ducății lui Vladislav II, voievod al Țării Românești (1447; 1448-1456)*, în *Simpozion de numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001) Chișinău, 13-15 mai 2001 Comunicări și Studii*, București, 2002, p. 185, considerau că acești ducăți valorau doar 1/2 dintr-un aspru otoman al vremii.

⁹¹ O. Iliescu, în *Sistemul bănesc.*, p. 87.

⁹² N. D. Russev, *op. cit.*, pp. 379-387.

păstrate sau uzate. Uzura produsă de circulație nu poate fi ușor separată de uzura aparentă a pieselor bătute cu ștanțe “obosite” și în plus, ea nu poate fi cuantificată în mod obiectiv. Stabilirea gradului de uzură este și mai dificilă de realizat atunci când piesele au suprafața corodată, fie datorită trecerii prin foc, fie a mediului foarte agresiv (acid), în care au stat monedele înainte de descoperire. Pierderi de material din masa monedei pot surveni și datorită tehnicilor moderne de curățare și conservare foarte „intensive”, aplicate ulterior descoperirii. Din păcate acest lucru nu s-a întâmplat numai în secolul al XIX-lea, dar în multe locuri din România sau în țările învecinate, monedele au fost curățate cu soluții acide, destul de concentrate, până în anii 1970, dacă nu cumva se mai curăță prin aceste metode și azi.

Faptul că multe monede care au fost incluse în diverse analize statistice, menționate în literatură, nu sunt publicate cu toate datele tehnice necesare, face ca vechile informații să fie puțin utile, pentru că ele nu pot fi verificate. Chiar și în cazul celor publicate cu menționarea greutății pot apărea surprize datorate erorilor de cântărire sau greșelilor de tipar, fără a mai socoti faptul că puține monede sunt ilustrate sau au ilustrație de o calitate utilizabilă, pentru a putea verifica gradul de uzură. Situația devine și mai dramatică atunci când este vorba de piese rare, păstrate doar în două-trei exemplare, și acelea prezentând mari variabilități metrologice. Dificultățile analizelor metrologice sunt sporite de o aparentă sau reală dispersie a greutății monedelor medievale moldovenești. Desigur, asemenea “iregularități” nu sunt specifice numai Moldovei, căci în secolele XIV-XV ele se întâlnesc în cadrul majorității monetărilor din Europa Centrală și de Sud-Est, dar în multe cazuri, ele nu sunt atât de mari pe cât par la prima vedere. Uneori diferențele de greutate sunt rezultatul unor erori tehnologice normale în epocă, datorită instrumentelor imprecise de măsurare sau evaluare a titlului sau pot fi consecința unor decizii umane, azi greu de interpretat (lipsa unui control riguros în atelier, dorința unor câștiguri mai mari, sau presiunea unor factori politico-militari, combinată cu insuficiența resurselor la nivel statal). În alte cazuri însă, aparentele iregularități sunt numai urmarea unor erori de metodă de cercetare. Așa este cazul când se analizează global producția monetară a unei domnii, fără a se ține seama de modificările produse o dată cu schimbarea tipurilor, sau de intervențiile ulterioare pe care le-au suferit monedele⁹³.

Cu rare excepții, datele statistice de care dispunem până acum privind monetăria moldovenească a perioadei 1456-1504 sunt foarte puțin relevante pentru situațiile reale din epocă. Ele distorsionează realitatea prin generalizări forțate și prin aproximări lipsite de baze științifice obiective, privind fenomenul monetar ca fiind unul static, în timp ce, în realitate, el era foarte dinamic. Noțiunea de “greutate medie” cu care s-a operat până acum nu indică decât starea în care se păstrează azi, o parte semnificativă a materialului numismatic studiat. Informații mult mai concludente sunt oferite de valorile medianelor greutăților. Valoarea lor indică mărimile spre care tindeau să se plaseze, în practică, greutatea celor mai multe dintre piesele unei emisiuni sau concentrațiile în metal prețios ale aliajelor din care erau ele bătute. Studiul medianelor oferă date și despre capacitatea tehnologică sau voința administrativă de a se menține emisiunile în cadrul limitelor etalonului legal, dar și despre eventualele costuri de producție contemporane, care erau acoperite și prin reducerea greutății reale a pieselor bătute.

Indicații încă mai precise despre etalonul legal urmat de fiecare emisiune în parte pot fi obținute urmărind abaterile sau dispersiile materialului metrologic cercetat față de mediană. În cazul pieselor provenite din descoperiri izolate, care au circulat mai multă vreme înainte de a fi

⁹³ De aceea nu împărtășim ideea lui N. D. Russev, *op. cit.*, p. 382, după care monede lui Ștefan cel Mare ar fi fost bătute în tehnica “al marco”. Studiarea histogramelor dovedește faptul că monedele moldovenești erau bătute în tehnica “al pezzo”, chiar dacă controlul greutăților individuale nu era atât de precis ca și cel exercitat în alte monedării învecinate.

pierdute și care nu au fost supuse unei selecții, ca în cazul monedelor din tezaure, exemplarele cele mai grele sunt pasibile să reflecte cel mai bine etalonul legal folosit de atelierul moldovenesc într-un anume moment. Concentrarea greutateților în anumite zone ale graficului poate indica, eventuale modificări ale etalonului legal în cazul emisiunilor care au fost bătute vreme îndelungată sau în ateliere diferite.

Deși groșii lui Petru al III-lea care ne-au parvenit au o greutate medie de 0,61 g, mediana lor de 0,64 g arată că în practică piesele erau mai grele decât lasă să întrevadă simpla medie a greutateților. În lotul analizat există un număr de patru exemplare care cântăresc între 0,89 și 0,80 g, iar un al cincilea are 0,72 g. Aceste piese grele reprezintă circa 30% din eșantionul studiat, ceea ce conferă mai multă fiabilitate indicațiilor metrologice rezultate. În ciuda pierderilor produse de uzură sau coroziune, monedele mai grele oferă date suficient de concludente asupra realităților metrologice valabile în momentul emiterii lor. După toate aparențele, acestea fac parte din primele monede emise după introducerea reformei, iar greutatea lor se apropie cel mai mult de etalonul legal, care se situa undeva între 0,80/0,89 g. Spre aceiași valoare a etalonului de greutate al groșilor reformați ai lui Petru al III-lea conduce și existența unei piese de ½ gros, care cântărește 0,45 g. Chiar dacă aproape jumătate dintre piesele micul lot studiat cântăresc între 0,62 și 0,52 g, exemplarele din această categorie sunt cele mai uzate sau prezintă pierderi din flan, de aceea nu ne putem pronunța dacă etalonul inițial a fost respectat cu strictețe sau nu, în cursul celor câteva luni cât a durat emisiunea.

Și în cazul titlului emisiunilor reformate ale lui Petru al III-lea se cuvine să facem câteva precizări suplimentare. Titlul mediu măsurat al pieselor analizate, de 559‰, adică 9 1/3 loți sau 13 2/5 carate, nu reflectă decât parțial realitatea metrologică legală completă. După toate aparențele, etalonul de finețe măsurat este ușor mai înalt, datorită titlului peste medie al pieselor de ½ groși. De fapt, titlul mediu al groșilor este de 524,65‰, adică circa 8 2/5 loți sau de circa 12 2/3 carate, dar mediana concentrației de argint este ușor mai înaltă, de 534,50‰ (circa 8 2/3 loți sau 12 4/5 carate). Prezența în eșantionul investigat a unor groși cu titlu și mai ridicat, situat între 660‰ și 631‰ (circa 10 2/3 loți-10 1/10 loți), ca și a titlului constant mai mare al monedelor de ½ groși ne îndeamnă să credem că norma legală a fost, de fapt, de cel puțin 666‰ (circa 10 2/3 loți), dacă nu chiar peste această valoare. Fără îndoială, în epocă, aspectul „comercial” al monedelor era mult îmbunătățit prin argintare, fapt ce le conferea un aspect mai strălucitor decât îl au în prezent, când pojghița a dispărut.

Analiza unor monede reformate de o jumătate de gros ale lui Petru al III-lea a indicat faptul că piesele din acest nominal au un titlu mediu de 725,75‰ (11 2/3 loți sau 17 2/5 carate), ceea ce ar putea indica folosirea unui etalon legal de 750‰ (12 loți sau 18 carate). Existența unui standard de titlu deosebit pentru groși și ½ groși pusă în evidență de investigațiile efectuate recent constituie o surpriză deosebită. Faptul că jumătățile de gros moldovenești din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea erau emiși după un standard de finețe deosebit de cel al groșilor pare să fie confirmat și de datele obținute în urma analizării unor piese similare ale lui Ștefan cel Mare. Și în acest caz titlul exemplarelor aparținând acestui nominal pare să fie în mod constant sensibil mai ridicat decât cel al groșilor. Pentru moment, o explicație a acestei situații este dificil de găsit, având în vedere faptul că în Evul Mediu monedele mărunte aveau un caracter fiduciar foarte accentuat. Aceasta făcea ca baterea și punerea lor în circulație să fie mai costisitoare decât a nominalurilor mari, iar autoritatea emitentă era obligată să acopere aceste costuri reducând titlul și greutatea pieselor individuale.

Ca o concluzie preliminară, putem afirma faptul că groșii reformați ai lui Petru al III-lea par să fi fost emiși după un etalon de greutate de circa 0,90 g, dintr-un aliaj conținând circa 666‰ argint, chiar dacă în realitate o parte din piese se situau sub standardul legal. Jumătățile

de gros au fost bătute după un etalon de greutate de circa 0,45 g, dintr-un aliaj de circa 725‰-750‰.

Din ceea ce știm până în prezent despre metrologia monetară a regiunii, monedele reformate ale lui Petru al III-lea Aron par să se apropie cel mai mult de standardul monetar utilizat la Caffa. Cu toate acestea ele puteau să fie relativ ușor convertite și în monede otomane. Raportul dintre groșii reformați ai lui Petru al III-lea și două importante emisiuni monetare de pe piață ar fi de circa $\frac{1}{2}$ dintr-un aspru otoman și de circa $\frac{1}{80}$ dintr-un ducat venețian sau florin unguresc⁹⁴. Și în acest ultim caz, conexiunile duc tot spre Crimeea genoveză, unde în epocă se practicau cursuri comerciale relativ apropiate între aspri de Caffa și ducații venețieni. După toate aparențele, reforma monetară a lui Petru al III-lea a vizat conectarea sistemul monetar moldovenesc cu cel al Caffei, unul din principalii parteneri comerciali ai țării. Cu toate acestea, în același timp, s-a reușit realizarea unei mai bune racordări a sistemelor monetare moldovenesc și otoman, prin facilitarea convertirii acestora în monedă locală.

Greutatea medie a groșilor lui Ștefan al III-lea din tipul I este de 0,665 g, dar mediana greutateii lor este cu mult mai înaltă, de 0,75 g, ceea ce ne duce la concluzia că etalonul metrologic legal după care s-au emis era superior acestei valori. Multe exemplare, chiar uzate, cântăresc și azi peste 0,70 g. Studiind histograma greutateilor pieselor cele mai bine păstrate constatăm existența unui grup de 10 monede care cântăresc între 0,80/0,89 g și a unui exemplar, unul dintre cele mai grele dintre toate monedele lui Ștefan al III-lea pe care le-am studiat, care cântărește chiar 1,02 g. Aceste piese par să fie cele mai apropiate de standardul metrologic teoretic al emisiunii, care se situa în jur 0,80/0,90 g. Existența unui etalon legal de circa 0,80/0,90 g este sugerată și de existența unor piese mai grele de $\frac{1}{2}$ gros – cântărind între 0,42 și 0,56 g.

În mod cert, din motive tehnice, legate de costurile de producție sau de fluctuațiile periodice ale valorii argintului, monetăria moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare bătea frecvent monede sub standardul legal. Din păcate, lipsa publicării unor tezaure ascunse în perioada emiterii groșilor din tipul I ne împiedică, în acest moment, să ajungem la concluzii mai nuanțate. Cele mai multe monede pe care le-am studiat sunt uzate datorită circulației îndelungate, greutatea lor indicând doar în parte realitățile metrologice ale epocii emisiunii.

Monedele lui Ștefan cel Mare de $\frac{1}{2}$ groși din tipul I au greutatea medie de 0,317 g, iar mediana greutateii se situează la 0,36 g. În ciuda semnelor evidente de uzură, 11 dintre cele 21 piese cântărite au greutate cuprinsă între 0,30 și 0,56 g, două fiind mai grele de 0,40 g. Și în acest caz, etalonul legal trebuie să fi fost mult mai înalt decât o sugerează media exemplarelor studiate. Foarte probabil el se situa între 0,40 și 0,50 g.

Titlul mediu al groșilor primei emisiuni monetare a lui Ștefan cel Mare este de 790,37‰ (circa $12 \frac{2}{3}$ loți sau de 19 carate), dar mediana titlului este de 734,25‰ ($11 \frac{3}{4}$ loți sau de $17 \frac{2}{3}$ carate). Se cuvine să facem, totuși, o precizare. Studiind histograma titlurilor groșilor din tipul I se observă că valorile se grupează în trei zone relativ distincte. Prima reunește titlurile reduse, variind între 580‰ și 763,5‰ ($9 \frac{1}{3}$ sau 14 carate și $12 \frac{1}{5}$ loți sau $18 \frac{1}{3}$ carate). Cea de a doua cuprinde piese cu un titlu situat între 804,5 ‰ și 813,5 ‰ ($12 \frac{9}{10}$ loți sau $19 \frac{1}{3}$ carate și $13 \frac{1}{10}$ loți și $19 \frac{1}{2}$ carate). Ultima categorie constă în monede cu titlu ridicat, mergând de la 864‰ la 888,5‰ ($13 \frac{9}{10}$ loți sau $20 \frac{3}{4}$ loți și $14 \frac{1}{5}$ loți și $21 \frac{1}{3}$ carate).

⁹⁴ Ș. Pamuk, *op. cit.*, p. 954, tabelul A: 1 arată că în 1451 cursul de schimb al ducatului oscila în jurul valorii de 40-41 aspri.

Cele trei grupe au următoarele titluri medii:

1. 671,5‰ (10 $\frac{3}{4}$ loți sau 16 $\frac{1}{10}$ carate)⁹⁵.
2. 808‰ (13 loți sau 19 $\frac{2}{5}$ carate)⁹⁶.
3. 875‰ (14 loți sau 21 carate)⁹⁷.

O asemenea dispersie a concentrațiilor în metal prețios nu poate fi explicată numai prin imperfecțiuni tehnologice sau erori umane, căci fără îndoială, deoarece tehnicile de măsurare disponibile în Evul Mediu târziu permiteau ca diferențe de titlu de peste 20 ‰ (circa $\frac{1}{2}$ carat sau $\frac{1}{3}$ lot) să fie, în mod cert, detectabile. Dacă aceste date vor fi confirmate și de rezultatul analizelor viitoare s-ar putea presupune că în prima fază a monetăriei princiare a lui Ștefan cel Mare s-au aplicat trei standarde legale ale titlului. Inițial, atât etalonul legal de greutate, cât și cel al titlului par să fi continuat standardele în vigoare impuse prin reforma lui Petru al III-lea Aron. Ulterior, titlul a fost ridicat în două faze succesive, la circa 13 loți/19 $\frac{2}{5}$ carate și, mai târziu, la 14 loți/21 carate.

Monedele de $\frac{1}{2}$ groși din tipul I ale lui Ștefan cel Mare au titlul mediu de 881‰ (circa 14 $\frac{1}{10}$ loți sau 21 $\frac{1}{10}$ carate) și mediana titlului de 874,5‰ (14 loți sau 21 carate). Aparent, conținutul în argint al tuturor pieselor se înscrie într-o plajă foarte redusă de variabilitate, de numai un lot (1 $\frac{1}{2}$ carate), dar numărul încă foarte mic de analize efectuate nu permite tragerea unor concluzii suplimentare, privind eventuale modificări ale standardului legal, așa cum pare să fie cazul la emisiunile de groși. Cu toate acestea, ca și în vremea lui Petru al III-lea, pe ansamblu, titlul jumătăților de groși din tipul I este sensibil superior celui al groșilor. De aceea nu ar trebui exclusă ideea ca baterea de piese de $\frac{1}{2}$ groși să fi început mai târziu, când în atelier era utilizat etalonul legal de 14 loți/21 carate.

Groșii din tipul al II-lea ai lui Ștefan cel Mare au greutatea medie ceva mai redusă decât a primilor. Ea este de numai 0,61 g, dar mediana greutateii lor rămâne destul de apropiată de cea a pieselor din prima emisiune, fiind de 0,72 g. Și în acest caz, existența unor piese grele ar putea constitui un indiciu că la începutul emisiunii se folosea încă un etalon legal de greutate de circa 0,80 g. În realitate, greutatea pieselor individuale tindea să fie ceva mai redusă, fie din incapacitatea tehnologică de a cântări foarte precis greutatea mică, fie, mai ales, din nevoia de a acoperi prețurile de batere sau, ca urmare a unor presiuni economice sau/și politice la care era supusă autoritatea emitentă, obligată să caute surse de venituri suplimentare.

Credem că frecvența mare a monedelor cu greutate cuprinse între 0,40-0,49 g și 0,50-0,59 g, ar putea să sugereze însă și o modificare a etalonului legal în cursul emisiunii, prin reducerea sa spre 0,70 g și chiar mai puțin. Sugestii în acest caz pot fi oferite de metrologia pieselor păstrate din tezaurul de la Sulița Nouă, a cărui ascundere o plasăm în 1497. Majoritatea acestor monede cântăresc între 0,60 și 0,69 g, doar una fiind mai grea de 0,70 g⁹⁸. Ca și în cazul evoluției metrologice a groșilor din tipul I, numai o publicare detaliată a tezaurului conținând groși din emisiunea a II-a va putea oferi un răspuns la seria de probleme metrologice pe care, de abia acum începem să le sesizăm.

Analizele monedelor din tipul al II-lea indică folosirea unui aliaj de argint de calitate mai bună pentru emiterea lor, cu un titlu mediu de circa 917‰ - 14 $\frac{2}{3}$ loți or 22 carate. Privită însă mai de aproape, situația este mult mai complexă și necesită o abordare mult mai nuanțată.

⁹⁵ La o greutate legală de 0,80/0,90 g un gros conținea circa 0,57 g argint fin.

⁹⁶ La o greutate legală de 0,80/0,90 g un gros conținea circa 0,68 g argint fin.

⁹⁷ La o greutate legală de 0,80/0,90 g un gros conținea circa 0,74 g argint fin.

⁹⁸ O. Luchian, în CNA, 16, 1942, 123-124, pp. 66-67 și Katiușa Pârvan, *op. cit.*

Urmărind histograma concentrațiilor în metal prețios (argint și aur) se observă că ele se distribuie în șase grupe, inegale ca număr de piese reprezentate:

1. media și mediana de 742,75‰ (11 9/10 loți sau 17 9/10 carate) [2 ex.]⁹⁹.
2. mediana de 807,75‰ (13 loți sau 19 2/5 carate) [3 ex.]¹⁰⁰.
3. mediana de 874,75‰ (14 loți sau 21 carate) [4 ex.]¹⁰¹.
4. mediana de 916‰ (14 2/3 loți sau 22 carate) [6 ex.]¹⁰².
5. mediana de 958,75‰ (15 1/3 loți sau 23 carate) [13 ex.]¹⁰³.
6. mediana de 977‰ (15 2/3 loți sau 22 1/2 carate) [4 ex.]¹⁰⁴.

După cum am menționat deja, o asemenea dispersie a concentrațiilor în metal prețios nu poate fi explicată numai prin imperfecțiuni tehnologice sau erori umane. Ea reflectă modificări repetate ale etalonului de finețe al emisiunilor. Din păcate, datorită lipsei unui lot mare de analize, combinată cu imposibilitatea de a studia monedele provenite din tezaure bine databile, interpretarea acestor schimbări legale nu este lesnicioasă. În această fază a cercetărilor suntem înclinați să presupunem că piesele din grupa a 3-a ar reprezenta prima fază a emisiunii de groși din tipul al II-lea, deoarece ele continuă standardul de finețe, cel mai înalt utilizat anterior. Grupele nr. 4-6 pot fi interpretate, atât ca rezultat al unei creșteri gradate, cât și ca rezultat al unei descreșteri treptate a titlului emisiunilor, după ce acestea au fost stabilite la un standard extrem de înalt, de 15 2/3 loți sau 22 1/2 carate. În cazul celui de al doilea scenariu, grupele 1-2 ar putea reprezenta emisiuni din ce în ce mai devalorizate, din ultima fază a activității monetăriei. În același timp, trebuie avută în vedere și situația în care reducerea greutateii legale să fi fost însoțită, inițial, de o creștere a titlului.

Greutatea medie a monedelor de 1/2 groși din tipul al II-lea este de 0,286 g, cu o mediană de 0,33 g. Ca și în cazul groșilor din acest tip, eșantionul de jumătăți de groși analizat indică o scădere sensibilă a greutateii în perioada emiterii tipului al II-lea. Cu toate acestea, existența unor exemplare cântărind între 0,40 și 0,50 g pare să indice că, inițial, standardul teoretic de greutate a fost similar cu cel utilizat pentru monedele din primul tip. Ulterior, pe măsură ce și greutatea groșilor a fost redusă, s-a modificat și cea a pieselor de 1/2 groși.

Titlul mediu al jumătăților de gros din tipul al II-lea este de 943,37‰ (circa 15 1/10 loți sau 22 2/3 carate). Mediana titlului măsurat este aproape identică cu valoarea medie a concentrației de metale prețioase, fiind de 942,5‰. Spre deosebire de groși, titlurile monedelor de 1/2 groși sunt surprinzător de unitare, ele variind între 930‰ și 950‰, ceea ce se înscrie perfect în limitele de precizie ale măsurătorilor medievale.

Folosirea de fiecare dată a unui nou desen, foarte distinct, pentru fiecare dintre tipurile monetare ale lui Ștefan cel Mare, desen asociat și cu utilizarea unui alt etalon metrologic, ne îndeamnă să considerăm că odată cu introducerea noilor emisiuni au avut loc și reforme monetare, chiar dacă punctul de plecare a primei ce pare să fi fost, cel puțin parțial, tot realitatea metrologică a reformei lui Petru al III-lea Aron. O astfel de concluzie ne este sugerată de practicile monetare similare din întreg spațiul medieval european și islamic. În Evul Mediu, datorită faptului că majoritatea populației era analfabetă, autoritățile financiare și fiscale erau obligate să recurgă la elemente vizuale foarte sugestive pentru a semnaliza introducerea unor

⁹⁹ La o greutate legală de 0,80 g un gros conținea circa 0,59 g argint fin.

¹⁰⁰ La o greutate legală de circa 0,80 g un gros conținea circa 0,64 g argint fin.

¹⁰¹ La o greutate legală de circa 0,80 g un gros conținea circa 0,69 g argint fin.

¹⁰² La o greutate legală de circa 0,80 g un gros conținea circa 0,73 g argint fin.

¹⁰³ La o greutate legală de circa 0,80 g un gros conținea circa 0,76 g argint fin.

¹⁰⁴ La o greutate legală de circa 0,80 g un gros conținea circa 0,78 g argint fin.

schimbări metrologice majore în sistemul monetar, cum ar fi, de exemplu, modificarea etalonului de greutate sau a titlului aliajului la noile emisiuni monetare. Astfel de măsuri erau necesare pentru că reformele monetare aveau drept consecință nu numai introducerea unor noi cursuri de schimb legale și, cel mai adesea, erau urmate și de interzicerea circulației și retragerea vechilor monede de pe piață. Aceste elemente grafice permiteau atât autorităților fiscale, cât și celorlalți utilizatori ai monedei să poată face o distincție ușoară între vechile și noile emisiuni, care aveau cursuri legale și comerciale deosebite.

De fiecare dată însă, pe lângă reforma propriu-zisă, pe parcursul perioadei cât a durat emisiunea groșilor din tipul I sau al II-lea, au fost operate modificări mai mici, în ceea ce privește titlul și greutatea standard. Motivația acestor acțiuni nu poate fi stabilită cu precizie, dar, conform realităților medievale contemporane, ea poate fi căutată atât în evoluțiile de pe piața internă și externă a metalelor prețioase, în creșteri și descreșteri economice și demografice, sau în presiunea unor factori politici și economici, care împingeau Domnia la căutarea unor surse suplimentare de venit.

Reanalizarea parametrilor metrologici ai monetării lui Ștefan cel Mare are ca urmare logică și relansarea discuției în jurul problemei modelului urmat de sistemul monetar moldovenesc în vremea domniei acestui principe. După cum am arătat mai sus, principalul argument folosit de către O. Iliescu pentru a respinge ipoteza lui M. Cazacu privind posibila aliniere metrologică a emisiunilor voievodului moldovean la sistemul monetar otoman a fost tocmai presupusele mari diferențe între cele două categorii de emisiuni.

Ca și în cazul emisiunilor lui Ștefan cel Mare, credem că numai o abordare secvențială poate duce la concluzii viabile în analiza metrologiei asprilor otomani, deoarece în decursul perioadei 1451-1512 evoluția standardelor monetare din Imperiul Otoman a fost foarte dinamică, cunoscând periodic schimbări importante. Pentru acest motiv, metrologia akșelelor lui Mehmed al II-lea va fi analizată pentru fiecare emisiune (tip) în parte și nu global, cum s-a făcut până acum. Din păcate, în ciuda progreselor uriașe făcute în ultimii 25 de ani în acest domeniu, nu același lucru este posibil și pentru domnia lui Bayezid al II-lea¹⁰⁵. Cel puțin, pentru moment, segregarea metrologică a asprilor acestui sultan din tipurile A și B nu este atât de evidentă. Credem că principala explicație a acestui fapt rezidă în modificarea minoră a greutateii legale survenită în 1491, de numai 0,02 g, de la 0,75 g la 0,73 g. În cazul cântăririlor individuale, această diferență era în afara posibilităților tehnice de detecție a balanțelor din epocă. Pentru balanțele de mare precizie, ea începea să devină sesizabilă cântărind cel puțin 25 de piese de odată, dar pentru majoritatea instrumentelor folosite în epocă ea devenea operantă numai cântărind câte 50 de aspri de odată. În primul caz, diferența față de greutatea legală era de 0,50 g (circa 2/3 de aspru), iar în celălalt, de 1,00 g (circa 1 ¼ aspri). Pe de altă parte, este posibil ca reducerea de 0,02 g instituită în 1491 să se fi exprimat, mai puțin prin scăderea directă a greutateii individuale a pieselor, cât, mai ales, prin scăderea ușoară a titlului aliajului, ceea ce avea un dublu avantaj, era mai greu detectabilă de public și antrena după sine o ușoară scădere a greutateii individuale a asprilor.

Urmărind histogramele emisiunilor otomane de aspri din timpul lui Mehmed al II-lea vom constata că ele indică o tot mai evidentă și accentuată ruptură între greutatea legală și cea faptică a asprilor. Astfel, dacă 84% din lotul analizat de noi de aspri din emisiunea I-a (A. H. 855), se înscrie în standardul legal de 1,01 g, există totuși deja o proporție notabilă, de circa 8%

¹⁰⁵ S. Strečković, *Akches (Volume Two), Mehmed II Fatih- Selim I Yavuz 848-926 AH*, Belgrad, 2000, pp. 93-125 și E. Nicolae, *Moneda otomană în Țările Române în perioada 1451-1512*, Chișinău, 2003, pp. 37-38 (mai departe abreviat *Moneda otomană*.)

din piese, care cântăresc cu 1 până la 1 ½ carate-greutate (qirat) mai puțin decât era norma, adică cu 0,20 g - 0,30 g. Restul de 8% dintre exemplarele lotului-etalon au greutatea apropiată de cele prescrise, dar nu identice, iar abaterea este de sub ½ qirat-greutate, care era detectabilă în cazul măsurărilor individuale, cu balanțele epocii. În cazul asprilor din emisiunea a II-a (A. H. 865), numai circa 61% din exemplare se înscriu în standardul legal de 0,96 g, dar proporția pieselor sub-ponderale atinge deja impresionanta valoare de 33%. Restul de circa 6%, constituie un grup cu o greutate destul de apropiată de cea legală, fără însă a se înscrie perfect în cea prescrisă de norme. Distanțarea devine foarte mare în cazul pieselor emisiunii a III-a (A. H. 875), unde numai circa 24% din exemplare se înscriu în prevederile legale metrologice, iar majoritatea absolută, respectiv 59,52% sunt mai ușoare cu 1 sau 1 ½ carate-greutate.

Începând, însă, cu momentul punerii în circulație a asprilor din emisiunea a IV-a (885 A. H.) și a V-a (A. H. 886), analizele metrologice (e drept, bazate pe un lot relativ redus numeric) par să indice o ameliorare a situației și o tendință de restabilire a respectării normelor legale. 72% din aspri emisiunii a IV-a studiați de noi au greutatea care se înscriu în standardele legale, iar în cazul celor din emisiunea a V-a, proporția pieselor cu greutatea corespunzătoare se ridică la 87,5%. Totuși, chiar și în aceste cazuri, o proporție deloc neglijabilă, de 12,5% până la 18%, dintre akçe continuă să se abată de la norma metrologică.

Tendința de încadrare mai strânsă în normele legale pe care am semnalat-o în cazul ultimelor două emisiuni ale lui Mehmed al II-lea se menține, ba chiar pare să se întărească, sub Bayezid al II-lea. Nu mai puțin de 86,91% dintre monedele acestui sultan, din eșantionul-etalon se încadrează în prevederile metrologice legale, chiar dacă 13,09 % dintre exemplare sunt mai ușoare.

Aceste discrepanțe tot mai mari între greutatea legală și cea efectivă ale akçeelor emise între anii 1451-1512 nu au putut trece prea multă vreme neobservate, nu numai de către populația Imperiului Otoman, dar și de către cea din afara acestui stat, care utiliza asprii, inclusiv de către autoritățile din Moldova. De aceea, foarte rapid, cursul comercial al asprilor a devenit sensibil mai mic decât cel oficial, căci primul ținea seama doar de valoarea efectivă a monedelor, mai exact de cantitatea de argint conținută de ele și de raportul aur/argint de pe piață și nu putea fi pe de-a întregul controlat de autoritățile politico-administrative otomane, de exemplu prin instituirea de mercuriale pentru anumite categorii de produse sau servicii.

Considerăm că în acest moment, există suficiente argumente care ne fac să credem că, în ciuda unor aparente deosebiri, care pot fi explicate, moneda princiară moldovenească a epocii lui Ștefan cel Mare are legături cu sistemul monetar otoman din vremea lui Mehmed al II-lea și Bayezid al II-lea, așa cum întrezărise în urmă cu peste 30 de ani M. Cazacu. Desigur, problema posibilei alinieri a emisiunilor moldovenești la cele contemporane otomane trebuie privită din două unghiuri diferite. În ciuda abaterilor mai frecvente de la etalonul de greutate legal, groșii din tipul I ai lui Ștefan cel Mare se apropie destul de mult de greutatea efectivă a asprilor din emisiunile a II-a și a III-a ai lui Mehmed al II-lea. De asemenea, din momentul în care titlul groșilor moldovenești a crescut, cantitatea de argint conținută de aceștia a început să se apropie și mai mult de cea a akçeelor otomane reale. Această aliniere a devenit și mai evidentă odată cu reducerile greutateii asprilor operate de către Mehmed al II-lea între anii 1460 și 1481, continuată apoi și de Bayezid al II-lea, în 1491. Modificările metrologice din Imperiul Otoman menționate mai sus au coincis cu perioada în care s-au operat creșteri ale titlului grosului în Moldova, respectiv, în faza finală a emiterii tipului I și în vremea punerii în circulație a tipului al II-lea. Ca urmare a evoluțiilor descendente ale greutateii asprului și a creșterii conținutului în argint a monedei moldovenești, valoarea acestora din urmă s-a apropiat și mai mult de cea a emisiunilor otomane. Este de presupus că deja în faza finală a emiterii groșilor de tipul I valoarea lor

intrinsecă atingea cel puțin 75% din cea legală a asprilor din cea de a doua emisiune (A. H. 865) ai lui Mehmed al II-lea, și conțineau cam tot atâta argint ca și a celor din tipurile următoare (III-V). O dată cu punerea în circulație a groșilor moldovenești din tipul al II-lea tendința de egalizare a valorii celor două categorii de emisiuni s-a accentuat și mai mult.

Chiar dacă greutatea și titlul groșilor lui Ștefan cel Mare nu au fost, probabil, niciodată pe de-a întregul egale cu cele ale asprilor din emisiunile a II-a, a III-a, a IV-a și a V-a ale sultanului Mehmed al II-lea sau cu cele ale asprilor lui Bayezid al II-lea, nimeni nu puteau împiedica autoritățile moldovenești să instituie o paritate între cele două categorii de monede pentru plățile oficiale de pe piața internă. În ultimă instanță era vorba de un curs, parțial, forțat. Aceasta era o decizie pur politică sau administrativă, care se practica în mod obișnuit în majoritatea statelor europene și islamice ale epocii. Printr-o astfel de măsură autoritățile locale urmăreau să-și favorizeze numerarul propriu pe piața internă, să obțină metalul necesar emisiunilor proprii și să asigure o sursă de venit suplimentară pentru seniorul locului.

Diferența dintre valoarea efectivă a groșilor moldovenești față de cea a asprilor otomani era acoperită prin două mecanisme, frecvent utilizate în epocă de către toate statele. Primul mecanism pornea de la considerarea monedei străine pătrunsă pe propriul teritoriu, ca fiind numai metal nemonetizat și ca atare, ca valorând numai prețul metalului intrinsec. Diferența dintre valoarea reală a monedei străine și a celei locale era considerată ca fiind o taxă, prin care cel care folosea sau schimba moneda otomană în Moldova, compensa cheltuielile de batere și punere în circulație a numerarului local și a beneficiului Visteriei. După cum am văzut, în Ungaria aceste costuri reprezentau, în cel mai optimist scenariu, cel puțin 3%-8% și nu avem nici un motiv să credem că ele erau mai mici în Moldova. Acest mecanism se aplica periodic și în Imperiul Otoman al acelor vremuri chiar și pentru propriile emisiuni, deoarece cu prilejul retragerii din circulație a vechiului numerar, moneda ieșită din uz era schimbată forțat, la un curs extrem de dezavantajos pentru deținători, dar producând venituri uriașe pentru stat. Autoritățile nu se mulțumeau numai să retragă numerarul vechi și mai greu, dar impuneau și o rată de schimb de 10 aspri noi, pentru 12 aspri vechi¹⁰⁶, ceea ce echivala cu o taxă suplimentară de 16,7%, pe lângă cea de 25%, care privea baterea curentă a monedei¹⁰⁷. Frecvent, însă, se folosea un al doilea mecanism: moneda proprie sau străină era supraevaluată cu ocazia plăților făcute de stat și subevaluată în cazul plăților făcute către stat de către persoanele private. În toate cazurile, autoritatea statală avea de câștigat.

Practicarea în Moldova ultimelor decenii ale secolului al XV-lea și începutului secolului al XVI-lea a unui curs oficial al asprului diferit atât de cel în vigoare la Visteria Imperială sau pe piața otomană este dovedită de câteva date privind ratele de schimb din această țară. Deși disparate în timp, există cel puțin două indicii/rate care dovedesc că în Moldova deceniului al optulea al secolului al XV-lea se practicau rate de schimb mult mai puțin favorabile akței decât pe teritoriul imperial. Ele permit reconstituirea ratei de schimb oficiale a ducatului de aur venețian contra aspru din deceniul 1471-1481¹⁰⁸. Prima rată de schimb poate fi stabilită pe baza datelor care ne sunt transmise de donația făcută de Ștefan cel Mare, la 13

¹⁰⁶ F. Babinger, *Mahomed II le Conquerant et son temps (1432-1481)*, Paris, 1954, p. 543.

¹⁰⁷ Idem, *Contraffazioni ottomane dello zecchino veneziano nel XV secolo*, în *Annali*, 3, 1956, p. 90. În jurul lui 1475 monetăriile cumpărau libra de argint (de fapt 100 de dirhemi) cu prețul fix de șase ducați, dar băteau din acest metal numai akțele în valoare de 4 ½ ducați, restul fiind reținut, ca beneficiu de către Tezaurul imperial sau acoperea cheltuielile de batere.

¹⁰⁸ Datele din izvoarele moldovenești folosite nu pot privi decât cursul ducatului venețian, deoarece în epocă, florinul unguresc, în ciuda calităților sale metrologice foarte apropiate, dacă nu chiar similare cu cele ale ducatului, era cotate mai puțin pe piața mediteraneană, decât rivalul său venețian. Între 1479 și 1481 diferența dintre cursul oficial al celor două monede la Visteria otomană era de -2,18%, iar după această dată de -3,85%, în defavoarea florinului.

septembrie 1471, spitalului Mănăstirii Zographou¹⁰⁹. Prin aceasta, domnul se angaja să aloce anual suma de 500 de aspri. Cunoscând raportul de schimb oficial din Imperiul Otoman la acea dată, rezultă că în acest caz, raportul dintre moneda de aur și aspru în Moldova nu putea fi decât 1 ducat = 50 aspri, căci oricare altă echivalare ar fi în contradicție cu textul. Convertind aspri în ducați venețieni, vom constata că valoarea alocației domnești era destul de modestă, fiind echivalentă numai cu 10 ducați de aur. Cea de a doua sursă pentru cunoașterea rarei de schimb ducat/aspru în Moldova domniei lui Ștefan cel Mare este o scrisoare a voievodului, în care se dau unele detalii privind clauzele tratatului de pace moldo-otoman din 1481¹¹⁰. Textul ei face cunoscute eforturile financiare pe care a fost obligat să și le asume Ștefan cel Mare, în urma încheierii păcii cu Imperiul Otoman. Una din prevederi privea achitarea unor despăgubiri pentru cafezii care scăpaseră din captivitatea otomană în vara lui 1475, fiind luați în custodia domnului din Moldova. Ei nu fuseseră extrădați, în ciuda cererilor imperative ale sultanului. Profitând de haosul creat de invazia otomană din vara anului 1476, 20 de fugari s-au refugiat în Polonia, la Camenița și de acolo, prin Ungaria, s-au întors la casele lor. Pentru cei 20 de fugari, principele Moldovei a plătit în 1481, după cum urmează: câte 9000 de aspri, pentru cinci dintre ei, iar pentru restul 1000 de aspri de persoană, în total 60000 de aspri. Și în acest caz, rata oficială de schimb între ducat și aspru nu poate fi decât 1 ducat = 50 aspri, singura valoare care se divide perfect în sumele plătite. Faptul dovedește că și în jurul anului 1481 mai era în uz vechea rată de schimb din 1471. Este interesant de amintit faptul că rata de schimb oficială pentru aspru utilizată în Moldova între 1471-1481 este identică cu cea practică, începând cu anii '80 ai secolului al XV-lea și de către Vama Brașovului și Sibului. Registrele vamale ale celor două orașe săsești atestă că toate socotelile erau ținute pe baza unui florin echivalent cu 50 de aspri¹¹¹. Dacă acest raport, ca și cel de 1 florin = 100 de dinari, putuse să fie valabil cândva în anii '70 ai secolului al XV-lea, menținerea lui și în cursul primei jumătăți a secolului al XVI-lea, până în 1554, dovedește faptul că ulterior el s-a "fosilizat" și a devenit monedă de calcul.

Comparând aceste cifre cu cele ale valorii ratelor de schimb oficiale ale Visteriei Imperiale de la Constantinopol, surprinde nu numai stabilitatea cursului moldovenesc timp de un deceniu, dar și faptul că el este de departe mai scăzut decât oricare rată similară din capitala otomană. Astfel, în 1470 ducatul era schimbat contra 44 aspri, în 1475, contra 45 aspri, în 1477, contra 45,5 aspri, în 1481, contra 47 aspri. Rata de 50 de aspri pentru un ducat, valabilă în Moldova între 1471-1481 va fi atinsă și depășită de Visteria otomană în 1491, când ducatul era schimbat pentru 52 aspri¹¹². În primul caz, în Moldova asprul era subevaluat cu 12%, în cel de al doilea, cu 10%, iar în ultimul caz, cu 8%, procentul mediu de depreciere fiind de 10%.

Utilizarea curentă în Moldova a unor rate de schimb oficiale pentru moneda de aur contra aspru, diferite de cele practicate în Imperiul Otoman, este confirmată și de un document mai târziu, din vremea lui Bogdan al III-lea, datat între 1513-1515. În acest caz avem de a face

¹⁰⁹ *Documenta Romaniae Historica*, A, Moldova, vol. II, (1449-1486), ed. L. Șimanschi, Georgeta Ignat și D. Agache, București, 1976, p. 261, nr. 176.

¹¹⁰ I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, *Hrisoave și cărți domnești, 1493-1504. Tratat, acte omagiale, solii, privilegii comerciale, salv-conducte, scrisori - 1457-1504*, București, 1913, p. 366.

¹¹¹ G. Nussbächer, *Un document privind comerțul Brașovului cu Moldova la sfârșitul secolului XV (I)*, în AIIA-Iași, 21, 1984, pp. 425-437, (II), în AIIA-Iași, 22, 1985, 2, pp. 667-678, AIIA-Iași, 23, 1986, 1, pp. 325-342 și (III) AIIA-Iași, 25, 1988, 1, pp. 319-330; R. Manolescu, *Comerțul Țării Românești și Moldovei cu Brașovul (Secolele XIV-XVI)*, București, 1965, pp. 304-305 și B. Murgescu, *Circulația monetară în Țările Române în secolul al XVI-lea*, București, 1996, pp. 53-54, cu mențiunea că, după 1503, nu mai avem de a face cu un curs de schimb, ci mai degrabă, cu o monedă de cont, folosită în paralel cu florinul cameral de 100 de dinari. Vezi de asemenea Măria Pakucs, *Florini și dinari în registrele vamale ale Sibului în secolul al XVI-lea: Scurt demers metodologic*, în SMIM, 21, 2003, pp. 279-285.

¹¹² Ș. Pamuk, *op. cit.*, p. 956, tabelul A: 3. În 1479 florinul maghiar era cotelat la Visteria de la Constantinopol la 42-43 aspri, în 1491 la 50 de aspri și în 1500 la 52 aspri. *Ibidem.*, p. 956, tabelul A: 3.

cu cursul oficial al florinului unguresc exprimat în aspri, utilizat la vamă. Și în acest caz rata de schimb din Moldova de 57 aspri pentru un florin este sensibil diferită față de cursul oficial, practicat în socotelile contemporane ale Visteriei otomane¹¹³.

Adoptarea “deplină” a modelului metrologic monetar otoman de către Ștefan cel Mare nu a fost decât consecința preluării de către Moldova a unui părți importante a comerțului pontic între anii 1465 și 1470, când a fost anexată Chilia și a fost eliminată concurența munteană, prin distrugerea Brăilei și Orașului de Floci. Stăpână acum pe Chilia și Cetatea Albă, Moldova devenea unul din plămânii prin care respira sistemul economic pontic (celălalt plămân era Caffa), dar inima acestui organism era la Constantinopol, iar Anatolia și Balcanii otomani constituiau coloana lui vertebrală. În mod paradoxal, întărirea forței economice a Moldovei în urma instituirii controlului asupra unui procent mai mare al comerțului internațional dintre spațiul pontic, central european și baltic a atras după sine o dependență sporită a țării față de sistemul economic otoman. O bună parte din bunurile tranzitate spre sau dinspre porturile moldovenești treceau obligatoriu prin teritoriul Imperiului Otoman, care devenea astfel partenerul economic major al Moldovei. Deciziile din domeniul monetar ale lui Ștefan al III-lea porneau de la o abordare pragmatică a acestei realități și ele au fost menținute și după declanșarea acelei epuizante confruntări militare cu Imperiul Otoman, care a avut drept miză economică primordială, tocmai păstrarea de către Moldova a controlului comerțului internațional desfășurat în sectorul dintre Dunărea maritimă și Cetatea Albă sau preluarea lui de către otomani. Prin reformarea radicală a sistemului monetar moldovenesc, Ștefan cel Mare completa și adâncea opera lui Petru al III-lea. Acum însă nu mai era vorba doar de o aliniere la sistemul monetar al Caffei și de o facilitare a conversiei monedei moldovenești în cea otomană, ci de preluarea integrală a elementelor metrologice ale sistemului monetar otoman al acelei, ca bază a monetăriei moldovenești contemporane.

Alinierea Moldovei la un sistem monetar de prestigiu, cum este cel otoman, nu oferea numai avantaje economice și financiare unui stat mic, cu resurse limitate, cum era Moldova. În același timp, o asemenea decizie putea constitui și o sursă de pericole, atâta vreme cât Moldova se învecina la Vest și la Nord cu state ale căror economii, deși erau mult mai dezvoltate, aveau monede cu o valoare intrinsecă mai redusă decât cea proprie. În condițiile decalajului economic dintre Moldova și vecinele sale, Ungaria și Polonia, cu care se întrețineau strânse contacte economice, exista pericolul ca prin efectul legii lui Gresham, moneda moldovenească de calitate să fie pur și simplu absorbită în afara granițelor, iar țara să fie invadată de numerar de calitate inferioară. De aceea, considerăm că existența aceluși permanent “écart” dintre greutatea și titlul efectiv al groșilor moldovenești și cel al asprilor lui Mehmed al II-lea și Bayezid al II-lea nu se datora numai dorinței autorităților moldovenești de a obține un profit maxim de pe urma unei parități forțate dintre propriile emisiuni și o monedă de prestigiu internațional. Această diferență era menită să descurajeze scurgerea monedei proprii în afara țării. În condițiile existenței unui decalaj al conținutului de metal fin al celor două monede, negustorii sau alți factori care erau implicați în folosirea pe scară largă a monedelor erau prea puțin încurajați să scoată grosul lui Ștefan cel Mare în afara spațiului economic și politic unde el avea valoarea legală mai mare decât valoarea sa intrinsecă.

¹¹³ M. Costăchescu, *Documentele moldovenești de la Bogdan Voevod (1504-1517)*, p. 509, nr. 88. Rata de schimb oficială dintre florinul maghiar și aspru utilizată de vama moldovenească, era de 1 florin = 57 aspri (“.. po N^č aspra za A u/gjôrâski, jak hodjat na mito ..”). Din motive tipografice nu am putut reproduce tildele literelor folosite ca cifre). În intervalul 1512-1526, florinul era cotate de Visteria imperială numai la 53 aspri, cf. Ș. Pamuk, *loc. cit.* Diferența dintre cele două cursuri era de 7,5%.

Pe lângă volumul relativ redus al emisiunilor de groși și jumătăți de groși ai lui Ștefan cel Mare, cursul lor prea înalt în raport cu asprul otoman ar putea să ofere o explicație pentru raritatea acestor monede în afara granițelor Moldovei. În condițiile în care grosul circula la paritate cu akçeaua, negustorii preferau să scoată din țară monedele otomane, care aveau nu numai o valoare intrinsecă mai mare, dar erau acceptate și pe un spațiu mult mai larg.

Desigur că și în Moldova au existat și cursuri comerciale ale grosului față de alte monede aflate pe piață. Ele se aplicau în domeniul tranzacțiilor private și se stabileau liber, prin efectul cererii și ofertei. Cursurile comerciale reflectau raporturile dintre conținutul metalic al emisiunilor, lipsa sau abundența de numerar de pe piață, modificarea periodică a raportului aur/argint, ca și prestigiul de care se bucurau anumite tipuri monetare pe piața internațională. Fiind supuse unui număr prea mare de variabile, în lipsa unor date păstrate în izvoarele contemporane, este imposibil să reconstituim ratele de schimb comerciale dintre gros și aspru sau alte monede. Cu toate acestea, nu este prea greu să intuim că în acest caz ele erau mai favorabile asprului decât celei oficiale.

Am arătat deja că în numismatica românească a fost avansată și ideea că sistemul monetar moldovenesc instituit de Ștefan cel Mare ar fi fost aliniat la cel maghiar. Cu toate că datele metrologice infirmă o asemenea ipoteză, totuși nu trebuie exclusă posibilitatea, ca între cele două sisteme să fi existat și o serie de elemente comune, care facilitau conversiile directe. Cele mai clare paralele în acest sens sunt oferite de metrologia jumătăților de groși, cel de al doilea nominal din monetăria lui Ștefan cel Mare. Deși acest nominal existase în sistemul monetar moldovenesc încă din vremea lui Petru I, totuși, piesele de $\frac{1}{2}$ groși au căpătat o serie de elemente distinctive de abia după reforma lui Alexandru I, din jurul anului 1409. În timp ce celelalte nominaluri instituite cu acest prilej erau bătute dintr-un aliaj care conținea întotdeauna și argint în compoziție, jumătățile de gros erau bătute din bronz sau cupru. Instituind jumătatea de gros de argint de bună calitate, Ștefan cel Mare crea un nominal care nu exista în sistemul monetar otoman, dar era prezent în Ungaria lui Matthias Corvin, sub forma obolului. Analiza metrologică arată o tendință de aliniere a jumătăților de gros la evoluția greutateii obolilor maghiari.

Prin etalonul de greutate și de titlu ale grosului reformat, paritatea oficială gros/dinar trebuie să fi fost inițial de $\frac{1}{2}$, ca și cea a asprului otoman. În realitate însă, presupunem că o rată de schimb comercială de circa 2 groși moldovenești pentru 3 dinari maghiari era destul de plauzibilă.

Reformele lui Ștefan cel Mare se înscriu într-o serie de măsuri de natură monetară, dar fără îndoială și financiare și fiscale, întreprinse în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea de conducătorii unor state din regiune, care ar putea fi definite ca urmărind instituirea a ceea ce unii contemporani au numit “moneda permanentă”¹¹⁴. Aceste măsuri aveau ca scop încetarea instabilității monetare care a caracterizat primele decenii ale secolului al XV-lea, mai ales anii 1420-1450 și care a afectat nu numai viața economică și socială, dar și veniturile statului. Prima jumătate a secolului al XV-lea s-a caracterizat prin deprecierea continuă și schimbarea la intervale foarte scurte a cursului și tipului emisiunilor monetare de “argint”, care, în realitate, erau bătute dintr-un billon de foarte slabă calitate, însoțită de retragerea de pe piață a vechilor monede. Aceste măsuri provocau mari pierderi populației și perturbau grav viața

¹¹⁴ Având în vedere componentele financiare și fiscale ale reformelor în vederea instituirii monedei permanente din vremea lui Ștefan cel Mare, este lesne de presupus faptul că la elaborarea și aplicarea acestora, un rol esențial le-a revenit marilor vistiernici Iuga și Chiracola. Primul a ocupat funcția între anii 1458-1479, iar cel de al doilea, între 1479-1484. Despre viața și cariera lui Iuga, cf. Șt. S. Gorovei, *Un ctitor uitat la Putna și asocierea la atributele puterii suverane*, în SMIM, 21, 2003, pp. 257-270.

economică, generând inflație. Chiar dacă pe termen foarte scurt deprecierea monetară putea rezolva unele probleme financiare acute, cărora trebuiau să le facă față autoritățile politice, ea afecta grav și veniturile fiscale ale principilor și suveranilor, deci, în ultimă instanță, forța militară și diplomatică a statelor.

Șirul de restructurări monetare din Europa de Sud-Est și Central-Orientală a debutat, cum ar fi fost de așteptat, nu în cel mai puternic stat al zonei, Ungaria, ci în Țara Românească. Aici a avut loc o reformă monetară majoră, în cursul ultimei domnii a lui Vladislav al II-lea (1448-1456). După cum am arătat mai sus, ea a fost înfăptuită în 1452 și a avut drept consecință restabilirea ducatului de argint de bună calitate. Vreme de aproape un sfert de secol după aceea, până la încetarea emisiunilor monetare proprii ale Țării Românești, în cursul domniei lui Laiotă Basarab (1473-1477, cu întreruperi), monedele muntene se caracterizează atât prin stabilitatea desenului monetar, cât și prin menținerea celei mai mari părți a parametrilor lor metrologici.

În Ungaria procesul de reformare a emisiunilor de argint, care reprezentau baza numerarului circulant în regat a avut loc în 1467. Cu începere din 1468 au fost puși în circulație noii dinari și oboli din argint bun, precum și groșii. În mod oficial, nici parametrii metrologici, nici cursul legal al dinarilor față de florinul de aur, nici desenul monetar nu au suferit modificări până în 1521. Informații ceva mai consistente care s-au păstrat despre reforma lui Matthias Corvin, dovedesc că introducerea “monedei permanente” a fost însoțită și de o reorganizare din temelii a sistemului fiscal al Regatului maghiar, măsură care a asanat criza financiară cronică, a regularizat și chiar sporit veniturile statului.

În Moldova reformele monetare vizând instaurarea monedei permanente s-au desfășurat în trei etape. Prima a avut loc în a doua parte a anului 1456, în cursul ultimelor luni ale domniei lui Petru al III-lea Aron, iar celelalte în vremea domniei lui Ștefan cel Mare. În prima fază, în vremea lui Petru al III-lea, s-a instituit un gros nou, cu greutatea de circa 0,90 g și titlul de 666‰. Cu acest prilej s-au modificat radical și desenul, legenda și aspectul monedelor. Deși noul gros era modelat după asprul de Caffa, el putea fi schimbat ușor în aspri, valorând $\frac{1}{2}$ din moneda de argint otomană. Din punct de vedere metrologic, dar și din punctul de vedere al reprezentărilor monetare, emiterea de către Ștefan cel Mare a groșilor și jumătăților de groși din tipul I, care a avut loc între 1465-1467, reprezintă numai o fază de tranziție în acest proces. Pe lângă schimbarea tipului și legendei a fost sporit și conținutul în argint al groșilor moldovenești. Între 1465/7 și 1476/9 au avut loc trei modificări ale standardelor de titlu, care au pornit de la valoarea stabilită prin reforma lui Petru al III-lea pentru a ajunge spre 875‰. Deși, groșii moldovenești din tipul I conțineau circa 75% din cantitatea de metal fin din aspri otomani din emisiunea A. H. 865 a lui Mehmed al II-lea, probabil că oficial, noile emisiuni ale lui Ștefan cel Mare erau schimbate la paritatea de 1/1. O dată cu punerea în circulație a emisiunilor din tipul al doilea, între anii 1476-1479, are loc cea de a doua etapă a reformei monetare. Stabilitatea desenului monetar adoptat cu acest prilej, care va supraviețui domniei lui Ștefan cel Mare, fiind continuat și sub Bogdan al III-lea și, posibil, sub Ștefan al IV-lea, dovedește că, în esența sa, măsura introducerii emisiunilor din tipul al II-lea a fost echivalentă cu crearea unei “monede permanente”. Nu același lucru se poate spune despre parametrii metrologici ai grosului moldovenesc, având în vedere abandonarea etalonului de greutate și de titlu survenită deja înainte de 1504, spre sfârșitul domniei lui Ștefan cel Mare.

Ultimul mare stat din regiune care a introdus “moneda permanentă” la sfârșitul secolului al XV-lea a fost Imperiul Otoman. Această măsură monetară majoră a început să fie aplicată în anul 1481, mai exact, în cursul ultimelor două luni ale vieții lui Mehmed al II-lea. După cum o arată succesiunea emisiunilor din ultimul an al domniei lui Mehmed al II-lea, măsura a fost luată în mod precipitat. Inițial, în virtutea vechilor practici monetare instituite de

Mehmed al II-lea, de modificare a tipurilor monetare o dată la 10 ani, în A. H. 885 (14.03. 1480-1.03.1481) s-a procedat la emiterea unui nou tip de aspri (tipul al IV-lea). Baterea lui a fost însă de foarte scurtă durată, căci în anul următor s-a introdus un nou tip de aspri (tipul V). Apariția emisiunilor datate A. H. 886, bătute numai între 2.03. și 3.05. 1481, dovedește abandonarea subită a vechilor reglementări monetare și fiscale care au caracterizat cea mai mare parte a domniei acestui sultan¹¹⁵. Cu toate acestea, credem că această decizie majoră trebuie să fi fost luată înainte, în cursul verii sau toamnei anului 1480, în așa fel încât monetăriile să aibă timpul necesar pentru a putea pune în aplicare măsura imediat după începutul lui A. H. 886.

Că hotărârea de a se introduce un tip stabil de aspri era definitivă o dovedește faptul că desenul monetar introdus de Mehmed al II-lea în 886 A. H. a continuat neschimbat de-a lungul întregii domnii a lui Bayezid al II-lea (1481-1512). În mare măsură, la fel s-a procedat și cu etalonul de greutate de 0,77 g al acestor aspri, care a fost și el menținut de Bayezid al II-lea până în 1491, când a suferit o reducere minoră. Continuitatea desenului și standardelor legale arată că după 1481 Mehmed al II-lea a urmărit, de fapt, introducerea “monedei permanente”. Judecând după cazul maghiar și în Imperiul Otoman instituirea “monedei permanente” a urmărit rezolvarea unor probleme fiscale și financiare, care în acest caz erau și mai complicate datorită complexității structurii economice, sociale, etnice și culturale ale acestui stat¹¹⁶.

4. Cronologia emisiunilor princiare moldovenești din vremea lui Ștefan cel Mare

Problema cronologiei relative a emisiunilor monetare continuă să constituie un subiect foarte complicat, atâta vreme cât lipsesc tezaurele mixte, iar puținele descoperiri colective numai cu monede de la acest domnitor nu sunt încă publicate corespunzător.

Problema datării monetăriei lui Ștefan cel Mare a fost ridicată pentru prima oară de C. Moisil în 1916, cu ocazia publicării tezaurului de la Țifești (com. Țifești, jud. Vrancea). Cu acest prilej, autorul lansa ideea că voievodul moldovean a încetat să mai emită monedă proprie spre sfârșitul domniei, după luptele cu otomanii din 1484¹¹⁷. Din păcate, această ipoteză foarte interesantă a fost ulterior abandonată nu de cel care a lansat-o, și, cu rare excepții, a fost ignorată de cercetătorii ulteriori ai problemei¹¹⁸. Mai târziu, în cele două micro-monografii dedicate monetăriei lui Ștefan cel Mare, C. Moisil considera că groșii din actualul tip al II-lea ai lui Ștefan cel Mare reprezintă prima emisiune a acestui principe și propunea datarea lor între 1457-1474. Monedele din actualul tip I, erau socotite ca fiind mai târzii, în viziunea lui C. Moisil emiterea lor începând după 1474, după capturarea tezaurului domnesc al Țării Românești. În contribuțiile sale publicate în 1922 și 1938, nu se mai vorbea de încetarea emisiunilor monetare proprii ale lui Ștefan cel Mare după 1484¹¹⁹.

În linii mari, chestiunea cronologiei relative și absolute a emisiunilor monetare ale lui Ștefan cel Mare a fost rezolvată de către T. Martinovici și O. Iliescu. Bazat pe observațiile stratigrafice făcute în cursul cercetărilor arheologice de la Suceava și pe paralelele heraldice oferite de plastica în piatră și teracotă, ca și pe unele reprezentări de acest gen care figurează pe

¹¹⁵ S. Strečković, *Minting of Coins in 885 and 886 AH*, în *TNDBülten*, 33-34, 1996, pp. 49-59, fără însă a împărtăși explicațiile de natură politică ale deciziei de a bate un astfel de tip monetar, vezi în acest sens și E. Nicolae, *Moneda otomană*, pp. 34-35.

¹¹⁶ E. Nicolae, *op. cit.*, p. 35.

¹¹⁷ C. Moisil, *Monede și podoabe de la sfârșitul secolului al XV-lea (Tezaurul de la Țifești, jud. Putna)*, în *BSNR*, 13, 1916, 27, p. 16.

¹¹⁸ L. L. Polevoj, *K topografii kladov i nahodok monet, obraščavšihsja na territorii Moldavii v konce XIII-XV vv.*, în *IMF-AN SSSR*, 4 (31), 1956, (mai departe abreviat *Topografija*.), p. 95. Această ipoteză este amintită, fără comentarii, și de către O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, p. 223.

¹¹⁹ C. Moisil, în *CNA*, 3, 1922, 7-8, pp. 59-60; Idem, *Activitatea monetară*, p. 116.

monedele urmașilor lui Ștefan cel Mare, T. Martinovici a ajuns la concluzia că piesele din tipul al II-lea sunt ultimele bătute de voievod. După părerea lui, ele datau de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul secolului al XVI-lea¹²⁰.

Discuția privind datarea emisiunilor lui Ștefan al III-lea a fost dusă mai departe și rafinată de O. Iliescu în studiul său din 1964. Conform autorului menționat, monedele din tipul I au fost emise între 1457-1476, iar cele din tipul al II-lea, post-1480/1481-1504¹²¹. Această datare a fost acceptată ulterior și de către O. Luchian și Constanța Știrbu.

Cu toate acestea, unii autori au fost doar parțial de acord cu ea, sau chiar au ignorat-o. Astfel A. H. Golimas opina că Ștefan cel Mare a reluat baterea monedei numai după semnarea tratatului cu Polonia, de la Overchelăuți, la 4 aprilie 1459¹²². V. Butnariu nu a făcut nici o referire la cronologia propusă de O. Iliescu, deși în alte cazuri a urmat datările avansate de acest autor pentru câteva emisiuni moldovenești din secolul al XV-lea¹²³. Recent, Katiușa Pârvan a contestat datarea tradițională, considerând că ambele tipuri circulau deja între 1467-1476, finalul emiterii monedelor lui Ștefan al III-lea fiind plasat în jurul lui 1484¹²⁴. Și autorul acestor rânduri și-a exprimat îndoiala că baterea monedelor lui Ștefan cel Mare a început imediat după preluarea puterii în 1457, arătând că asemenea emisiuni lipsesc din tezaurele îngropate în jurul anului 1470¹²⁵.

Fără îndoială, în esența sa, această schema cronologică propusă de O. Iliescu este corectă, dar adâncirea cercetărilor privind circulația monetară din timpul domniei lui Ștefan cel Mare, asupra metrologiei emisiunilor sale, ca și asupra heraldicii moldovenești a epocii deschide posibilitatea punerii la îndoială a momentului începerii și încheierii baterii de monedă proprie de către acest voievod.

Lipsa monedelor princiare ale lui Ștefan cel Mare din tezaurele timpurii ascunse în prima parte a domniei, cum ar fi cele de la Cârpiți (actualmente Victoria, com. Victoria, jud. Iași)¹²⁶, Schineta (com. Dumești, jud. Vaslui)¹²⁷ și „Basarabia, localitate necunoscută”¹²⁸ ridică atât problema datării începutului emisiunilor acestui voievod, cât și a rolului real ocupat de ele pe piața internă, înainte de 1470. Aceste tezaure se caracterizează nu numai prin lipsa emisiunilor princiare ale voievodului, dar și printr-o accentuată penurie de monedă nouă. Ele se compun, mai ales, din numerar vechi, adesea uzat de circulație, de multe ori datând din primele decenii ale secolului al XV-lea. Monedele au fost selectate și păstrate pentru valoarea lor intrinsecă¹²⁹. După cum o arată structura tezaurului de la Schineta, criza de numerar de pe piața

¹²⁰ T. Martinovici, în MCA, 5, 1959, pp. 597-598.

¹²¹ O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, pp. 199-200.

¹²² A. H. Golimas, *op. cit.*, p. 324.

¹²³ V. M. Butnariu, *Monnaies*, p. 129, nr. 344-345, p. 137, nr. 504-505, p. 143, nr. 599 și p. 147, nr. 653.

¹²⁴ Katiușa Pârvan, *op. cit.*, pp. 58-59.

¹²⁵ E. Oberländer-Târnoveanu, *Componenta pontică în circulația monetară moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare*, în RM, 40, 2004, 3, p. 80.

¹²⁶ *Ibidem*, p. 65.

¹²⁷ În ceea ce privește tezaurul de la Schineta, vezi Ruxandra Alaiba, *Tezaurul de la Schineta, jud. Vaslui*, în *Arheologia Medievală*, 4, 2002, pp. 117-179, precum și observațiile noastre, E. Oberländer-Târnoveanu, *op. cit.*, pp. 63-65. Monedele au fost identificate de autorul acestor rânduri și au fost publicate în mod fraudulos de Ruxandra Alaiba.

¹²⁸ Tezaurul este inedit și se păstrează în colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române. El se compune din monede contramarcate ale Cetății Albe, din aspri de Caffa și dirhemi ai lui Hağgi Giray.

¹²⁹ În urma reanalizării monedelor din tezaurul de la Cârpiți, publicat într-o formă preliminară de O. Iliescu și M. Dinu, *Tezaurul monetar din secolul al XV-lea de la Cârpiți (raionul Iași)*, în *Studii și Cercetări Științifice, Filiala Academiei R. P. R Iași, Seria Istorie*, 8, 1957, 2, pp. 342-345, am ajuns la concluzia că el are următoarea compoziție: 1. Moldova - Cetatea Albă - emisiuni municipale anonime - 5 exemplare (argint). 2. Țara Românească - Vladislav al II-lea (1447-1456, cu întreruperi) - 1 exemplar (argint). 3. Imperiul Romano-German - Bohemia - Václav al IV-lea (1378-1419) - 2 exemplare (argint). 4. Imperiul Otoman - 2 exemplare (unul de argint și unul de aur), dintre care Murad al II-lea (1421-1451, cu întreruperi) - 1 exemplar (argint) și o imitație anonimă după ducății venețieni ai dogelui Antonio Venier (1400-1415) (aur). 5. Caffa - 8 exemplare (cinci de argint și trei de aur), dintre care -

moldovenească a anilor 1460 începe să fie depășită numai spre începutul deceniului următor, prin aflulul masiv de monedă otomană¹³⁰. Tot atunci trebuie să fi pătruns și monedele otomane din tezaurul descoperit într-o localitate moldovenească necunoscută¹³¹. Lipsa de numerar nou în tezaurele ascunse pe la 1470 se explică prin izolarea economică a țării în prima parte a domniei lui Ștefan al III-lea. Având în vedere situația dificilă a Moldovei din acești ani, este puțin probabil ca imediat după 1457 să se fi găsit resursele necesare nu numai pentru continuarea reformei lui Petru al III-lea Aron, dar cu atât mai puțin pentru a se trece la adâncirea ei, prin emiterea unor monede cu un titlu foarte înalt, unice în istoria monetară a principatului românesc situat la est de Carpați.

După părerea noastră, monedele lui Ștefan cel Mare au fost puse în circulație cel mai devreme după cucerirea Chilie, după sfârșitul lunii ianuarie 1465 și înainte de toamna/iarna anului 1467. Prezența monedelor din tipul I în stratul de distrugere al orașului Baia oferă un ante-quem relativ sigur pentru momentul în care deja emisiunile din tipul I era în circulație. Cu toate acestea, în următorii cinci-șase ani, volumul emisiunilor produse de monetăria Moldovei a fost extrem de modest. Așa se explică lipsa totală a unor astfel de monede în tezaurele timpurii, ascunse în anii 1470-1471. Mulțumită descoperirilor arheologice de la Orheiul Vechi avem dovada că monedele din tipul I ale lui Ștefan cel Mare continuau să circule în intervalul 1470-1476, când a fost pierdut micul tezaur descoperit în această așezare¹³².

Având, însă, în vedere faptul că monedele princiare lipsesc din toate tezaurele îngropate în jurul anului 1470, considerăm că baterea emisiunilor din tipul I al lui Ștefan cel Mare s-a amplificat numai după 1470-1475 când, în urma campaniilor victorioase contra Țării Românești și a Imperiului Otoman, o cantitate considerabilă de metal prețios a ajuns în visteria Moldovei. Desigur, intrări importante de argint trebuie să se fi produs deja din anii 1465-1467, odată cu cucerirea Chilie sau după victoria contra armatei maghiare conduse de Matthias Corvin. Ele au permis reluarea emisiunilor după o întrerupere de aproape un deceniu și stabilirea unui standard monetar superior celui instituit de Petru al III-lea. Credem că sursa cea mai importantă de metal necesar monetăriei moldovenești în acei ani au reprezentat-o prăzile ridicate din Țara Românească, prin jefuirea Brăilei și Orașului de Floci, în 1470, dar mai ales prin capturarea, în noiembrie 1473, a tezaurul princiar al lui Radu al III-lea cel Frumos¹³³. Alte

Tommaso di Campofregoso, primul doganat (1415-1423) - 1 exemplar (aur); emisiuni municipale bătute în numele hanului Hoardei de Aur, Ulugh Muhammad și al ducelui Milanului și seniorului Genovei, Filippo Maria Visconti (1426-1431) - un exemplar (argint); emisiuni municipale bătute în numele hanului Hoardei de Aur, Devlet Birdi și al ducelui Milanului și seniorului Genovei, Filippo Maria Visconti (1426-1428) - patru exemplare (argint); Tommaso di Campofregoso, al doilea doganat (1437-1443) - 2 exemplare (aur). 6. Hanatul Crimeei - Hağgi Giray (1449-1465) - 10 exemplare (argint); Mahmud ibn Ahmad (1465-1466) - 1 exemplar (argint). 7. Hoarda Mare - Ahmad (1465-1481) - 2 exemplare (argint). Tezaurul de la Schineta se compune din monede de aur maghiare de la Sigismund I și Matthias Corvin, monede de aur bătute la Caffa de Tommaso di Campofregoso, Filippo Maria Visconti și Raffaele Adorno (1415-1449), imitații otomane ale ducaților venețieni și aspri otomani de la Murad al II-lea și Mehmed al II-lea, ultimii bătute între 1451-1470, cf. E. Oberländer-Târnoveanu, în RM, 40, 2004, 1-2, pp. 63-86.

¹³⁰ Pentru descoperirile de monede otomane de pe teritoriul Moldovei, cf. E. Nicolae, *Moneda otomană*, p. 61, nr. 9-10, p. 62, nr. 15, 17, p. 67, nr. 18, 21, p. 68-69, nr. 24-26.

¹³¹ O. Iliescu, *Un trésor d'aspres turcs du XVe siècle trouvé probablement en Moldavie*, în SAO, 5-6, 1967, pp. 267-285.

¹³² P. P. Byrnja și T. F. Rjaboj, *Arheologičeski raboty v Starom Orheem*, în *Arheologičeskie Issledovanija v Moldavii* 1983 g., Chișinău, 1988, p. 122.

¹³³ Cf. *Letopisețul anonim al Moldovei, Cronica moldo-germană, Letopisețul de la Putna nr. I, Letopisețul de la Putna nr. II, Traducerea românească a Letopisețului de la Putna*, în *Cronicile slavo-române din sec. XV-XVI publicate de Ion Bogdan*, ediție revăzută și completată de P. P. Panaitescu, București, 1959, pp. 8, 17, 31, 45, 51, 58, 63 și 71. Asupra desfășurării evenimentelor cf. M. Costăchescu, *Arderea Târgului de Floci și a Ialomiței în 1470. Un fapt necunoscut din luptele lui Ștefan cel Mare cu muntenii*, Iași, 1935 și P. P. Panaitescu, *Ștefan cel Mare și orașul București*, în *Studii Revistă de istorie*, 12, 1959, 5, pp. 10-11.

intrări masive de argint au avut loc în 1475, cu prilejul înfrângerii armatei otomane la Podul Înalt și chiar în 1476, după campania eșuată a lui Mehmed al II-lea, din vara celui an.

Războiul, ca sursă de venituri și de resurse pentru activitatea monetară, a fost o realitate generalizată a lumii medievale, de care nici Moldova nu a fost străină. Toate armatele, în campanie, erau însoțite de care transportând mijloace de plată, iar în cazurile în care campaniile erau conduse de regi sau împărați, în persoană, chiar și de monetării mobile. Participanții la operațiuni militare, fie ei nobili sau oameni de rând primeau solde sau gratificații, care să le asigure fidelitatea și să le recompenseze cheltuielile. Suveranii și nobilii se deplasau la luptă însoțiți de adevărate curți în mișcare, cărând cu ei veselă din metale prețioase, bijuterii și obiecte de cult. Armata victorioasă își însușea prada rezultată din spolierea morților și din capturarea trenului de bagaje inamic. Alte sume proveneau apoi din răscumpărarea prizonierilor sau din vânzarea lor ca sclavi, ori din valorificarea armelor, țesăturilor, hainelor, cailor și vitelor de povară. Conform legilor războiului, o parte din pradă revenea suveranului și ajungea în tezaurul statului și în caseta sa personală.

Până acum istoricii au subliniat mai ales consecințele negative ale campaniilor militare declanșate de Ungaria, Țara Românească, Imperiul Otoman sau Polonia contra Moldovei lui Ștefan cel Mare, evenimente care, fără îndoială, au lăsat o amprentă asupra evoluției economice și demografice a țării. Însă credem că nu trebuie pierdut din vedere faptul că în perioada 1457-1504 armatele moldovenești au întreprins, la rândul lor, mai multe campanii victorioase în țările vecine: Transilvania, Țara Românească, stepele tătărești, Pocuția și Rusia Roșie, sau au înfrânt pe propriul teritoriu mai multe armate comandate de suverani străini, de beilerbeii Rumeliei, de fii sau frații unor hani, precum și de un pretendent la tronul Moldovei, venit cu sprijin străin.

Începuturile emiterii groșilor din tipul al II-lea al lui Ștefan cel Mare pot fi plasate deja între 1476 și 1479, căci nu există argumente heraldice care să mai contrazică o asemenea datăre¹³⁴. Tezaurul de la Sulița Nouă constituie o dovadă că circulația groșilor din tipul al II-lea al lui Ștefan cel Mare continua încă în jurul toamnei anului 1497. Și descoperirile arheologice de la Suceava dovedesc că monedele din tipul al II-lea mai erau încă accesibile în jurul anului 1497. Faptul este confirmat de monedele de acest tip descoperite în conținutul umpluturii pivniței Casei Domnești. Aceasta a fost distrusă de trupele poloneze care au asediat Suceava în toamna anului 1497, iar ulterior, ruina a fost nivelată rapid. Materialele folosite pentru această operațiune provin de la construcțiile civile învecinate arse și ele conțineau nu numai resturi de cenușă, cărbuni, chirpici, obiecte metalice și fragmente ceramice, dar și monede rămase în clădirile incendiate¹³⁵.

Cu toate acestea, aceste descoperiri nu constituie dovezi peremptorii și pentru faptul că monedele din tipul al II-lea mai erau emise în jurul lui 1497, chiar dacă cele câteva exemplare păstrate din această descoperire nu poartă urma unei uzuri prelungite. Starea bună de conservare a monedelor lui Ștefan cel Mare din tezaurul de la Sulița Nouă s-ar putea explica și prin aceea că piesele nu s-au menținut vreme îndelungată în circulație, fiind rapid tezaurizate. Dimpotrivă, există mai multe indicii importante că monedele princiare ale lui Ștefan cel Mare nu numai că nu se mai băteau în anii de la sfârșitul domniei, dar chiar dispăruseră deja din circulație cu mult înainte de 1504. O asemenea ipoteză fusese deja postulată, încă din 1916, de către C. Moisil și ea pare să fie dovedită de o cercetare detaliată a descoperirilor monetare din Moldova datând de la sfârșitul secolului al XV-lea și primele decenii ale secolului al XVI-lea.

¹³⁴ Cercetările asupra heraldicii epocii lui Ștefan cel Mare întreprinse de către Lia Bătrâna și A. Bătrâna, *Unele considerații cu privire la stema dinastică a Moldovei în vremea lui Ștefan cel Mare*, în AIIA-Iași, 24, 1987, 1, pp. 99-114 au dovedit în mod indubitabil faptul că crucea patriarhală a apărut ca mobilă heraldică în stema Moldovei între anii 1476-1479.

¹³⁵ Al. Andronic, în Muzeul Suceava, Studii și Materiale, Istorie, 1, 1969, p. 81.

Credem că lipsa tezaurilor în care să se întâlnească monede de la Ștefan cel Mare asociate cu cele ale urmașului său, Bogdan al III-lea, ar putea constitui un indiciu important asupra faptului că baterea acestor emisiuni a încetat cu mult înainte de sfârșitul domniei primului¹³⁶. Numai așa se poate explica faptul că, în timp ce loturi masive de dinari ai lui Matthias Corvin și ai lui Vladislav al II-lea, ca și de akçeale ale lui Bayezid al II-lea aflate în circulație pe piața moldovenească înainte de 1504 au supraviețuit și se regăsesc în număr mare în componența unor tezaure locale, ascunse înainte sau imediat după 1527, în timp ce monedele lui Ștefan cel Mare sunt virtual absente în descoperirile ascunse în perioada de după venirea la putere a lui Bogdan al III-lea sau Ștefăniță¹³⁷.

Desigur, dispariția din circulația internă a monedelor lui Ștefan cel Mare a fost grăbită și de reforma monetară a lui Bogdan al III-lea, care a restaurat sistemul monetar tradițional moldovenesc, aflat în vigoare înainte de 1456. O bună parte dintre vechile emisiuni de la Ștefan cel Mare care mai supraviețuiseră au fost topite pentru a furniza metalul necesar noului numerar. Cu toate acestea, numai efectul reformei lui Bogdan al III-lea nu poate explica în totalitate absența descoperirilor de monede de la Ștefan al III-lea în tezaurele de după 1504, căci niciodată principii Moldovei nu au avut la îndemână mijloacele practice care să determine întreaga populație să schimbe toate emisiunile monetare vechi și de bună calitate pentru altele mai proaste.

Probabil că procesul de dispariție a monedelor princiare ale lui Ștefan începuse deja sub domnia acestui voievod, fiind favorizat și de volumul relativ mic al emisiunilor. Credem că în locul baterii groșilor “princiari”, în ultimele două decenii ale domniei lui Ștefan cel Mare, monetăria Moldovei s-a orientat tot mai mult spre producerea emisiunilor de tip imitativ, inspirate după moneda de argint otomană, care erau mai căutate pe piață și a căror contrafacere oferea și beneficii materiale substanțiale. Frecvența pieselor imitative argintate sau cu greutate redusă ar putea sugera faptul că aceste emisiuni aveau un caracter inflaționist destul de marcat.

b) EMISIUNILE MUNICIPALE AUTONOME

Până în prezent, în numismatica românească a predominat ideea că monetăria moldovenească a epocii lui Ștefan cel Mare a constat doar din emisiunile “princiare”, purtând numele și titlul său. Ori, cercetările recente dovedesc că situația din Moldova era mult mai complicată decât s-a crezut anterior. Alături de tipurile monetare princiare, prezentate deja mai sus, pe teritoriul principatului s-au emis atât monede municipale la Cetatea Albă, cât și imitații ale asprilor otomani.

Mai multe studii au fost dedicate monedelor Cetății Albe, singurele emisiuni municipale cunoscute în întreg spațiul medieval românesc. Existența unor monede de bronz purtând numele grec al cetății, având pe avers capul de bour cu stea cu cinci raze între coarne, rozetă în dextra, semilună în senestra, iar pe revers o cruce greacă cu besanți în cartiere și legenda greacă **ΑΧΙΡΚΑΚΤΡΟΒ** a fost cunoscută în 1937¹³⁸.

¹³⁶ C. Moisil, în BSNR, 13, 1916, 27, p. 16; Katiușa Pârvan, *op. cit.*, p. 59.

¹³⁷ Cunoaștem doar o singură descoperire de acest fel, tezaurul de la Leușeni-Cărpineni (rai. Hâncești, Rep. Moldova), îngropat în jurul lui 1574, în care apare un gros de la Ștefan cel Mare, alături de 922 alte monede din secolele XV-XVI, cf. A. A. Nudel'man, *Topografija kladov i nahodok ediničnyh monet*, Chișinău, 1976, p. 99, nr. 13 (mai departe abreviat *Topografija*.) și V. M. Butnariu, în *Tezaure din muzeele orașului Chișinău Secolele XVI-XVIII*, Chișinău, 1994, pp. 19-21 (mai departe abreviat *Tezaure*.). De notat că în compoziția tezaurului se află 241 monede maghiare de la Matthias Corvin și Vladislav al II-lea emise înainte de 1504.

¹³⁸ V. Șah-Nazarov, *O monedă necunoscută a orașului Cetatea-Albă cu stema Moldovei*, în *Cetatea-Albă*, 4, 1937, 6, pp. 9-12; P. Nicorescu, *op. cit.*, pp. 1-14; O. Iliescu, *Moneda în România*, p. 33; A. A. Nudel'man, *Topografija*.), p. 153 și mai recent L. L. Polevoj, *Redkaja serija moldavskoj gorodskih monet Belgoroda na Dnestre i nekotorye voprosy ego istorii XV v.*, în *NIJVE*, Chișinău, 1990, pp. 165-179; A. S. Beljakov, *Mednye monety Belgorodskoj*

Cea de a doua emisiune monetară a Cetății Albe identificată până în prezent o constituie monedele Hoardei de Aur purtând o contramarcă circulară, reprezentând o cruce cu brațe egale, având câte un bezant în fiecare cartier. Se cunosc atât monede de argint cât și monede de bronz purtând astfel de contramărcii. Monedele de argint contramarcate sunt cunoscute încă de la sfârșitul secolului al XIX-lea de către O. F. Retovskij, dar numismatul rus le-a pus pe seama Caffei¹³⁹. Ulterior M. Gumowski a considerat că aceste emisiuni ar aparține Marilor Duci ai Lituaniei, fiind emise la începutul secolului al XV-lea¹⁴⁰. Recent a fost publicată o descoperire de excepție, constând dintr-un pul din secolul al XIII-lea al Hoardei de Aur, purtând pe revers o contramarcă circulară având reprezentată o cruce greacă cu patru bezanți în cartiere. Moneda a fost atribuită Cetății Albe¹⁴¹. După cum a demonstrat O. Iliescu există paralelele heraldice clare între emisiunile de bronz cu legenda **ACIP[O]KACTPOV** și cele purtând contramărcile cu cruce greacă și bezanți în cartiere. În plus, toate descoperirile de acest gen sunt concentrate în spațiul moldovenesc. De aceea, în 1957 s-a propus atribuirea acestor emisiuni Cetății Albe¹⁴².

Monedele de bronz cu legenda **ACIP[O]KACTPOV** au fost rând pe rând datate în vremea lui Alexandru cel Bun¹⁴³, Ștefan al II-lea (1435-1447)¹⁴⁴, Alexandrel (1449; 1452-1455)¹⁴⁵ și mai recent, în vremea lui Petru al III-lea Aron¹⁴⁶. Cât despre datarea operațiunii de contramarcare a monedelor de argint, ea a fost plasată pe la 1432-1435¹⁴⁷ sau, pur și simplu, după moartea lui Alexandru I¹⁴⁸.

Noi considerăm că emiterea monedelor autonome de bronz cu legenda **ACIP[O]KACTPOV**, ca și acțiunea de contramarcare a asprilor Hanatului de Kazan și a Hoardei Mari au fost operațiuni contemporane, care s-au succedat la un interval foarte scurt. În prima fază autoritățile au recurs la contramarcarea numerarului străin de argint și de bronz, ulterior, trecându-se la emiterea follariilor cu legendă greacă. Operația a fost declanșată de nevoia de a asigura numerarul care lipsea într-un anume moment. După părerea noastră, există mai multe argumente pentru a plasa baterea monedelor municipale la Cetatea Albă mult mai târziu decât s-a presupus până acum. Indiferent dacă socotim că monedele de bronz cu legenda greacă au constituit echivalentele locale ale monedelor moldovenești de ½ groși, sau le identificăm a fi follari, asemănători cu nominalul de bronz de la Caffa sau cu mangării otomani, prin greutatea lor medie de 1,90 g, aceste emisiuni sunt incomparabil mai grele decât orice altă monedă mărunță moldovenească bătută între anii 1409-1457. Greutatea monedelor de bronz ale Cetății Albe este de două ori și jumătate mai mare decât a monedelor de ½ groși din emisiunile anterioare reformei lui Petru al III-lea, de peste trei ori mai mare decât media greutateii pieselor

čekani serediny XV v., în *NIJVE*, pp. 180-185; O. Iliescu, în *ÉBPB*, 2, 1991, pp. 153-155; A. P. Gorodenko, *Dve monety čekanki Asprokastro*, în *Stratum*, 6, 1999, pp. 156-158 și P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 201.

¹³⁹ O. F. Retovskij, *Genuezko-tatarskija monety goroda Kaffy (statija vtoraja)*, Simferopol, 1898, p. 50, nr. 2. În același an, M. A. Markov, *op. cit.*, p. 530, nr. 5 și p. 531, nr. 17-20 reușea să stabilească faptul că, în unele cazuri, contramărcile fuseseră aplicate peste emisiuni ale lui Muhammad bin Timur (Küçük Muhammad) și ale fiului său, Bek Mahmud, bătute la Haci Tarkhan în A.H. 831.

¹⁴⁰ M. Gumowski, *Numizmatika litowska wiekow srednich*, Cracovia, 1920, pp. 47-52, pp. 57-58 și pp. 60-61.

¹⁴¹ Zeno – Oriental Coins Database – Jujid AE pul, anonymous, Qrim, Asprokastro c/m, pp. 1-2, <http://zeno.ro/showphoto.php?photo=1287&cat=1659&page=1-2>.

¹⁴² O. Iliescu și M. Dinu, *op. cit.*, pp. 342-345 și A. S. Kocievskij, *Nadčekanka tatarskih monet v srednovekovom Belgorode*, în *NIJVE*, pp. 156-165.

¹⁴³ V. Șah-Nazarov, *op. cit.* și L. L. Polevoj, *op. cit.*

¹⁴⁴ A. A. Nudel'man, *op. cit.*

¹⁴⁵ P. Nicorescu, *op. cit.*

¹⁴⁶ O. Iliescu, în *ÉBPB*, 2, 1991, pp. 153-155.

¹⁴⁷ *Ibidem*.

¹⁴⁸ A. S. Kocievskij, *op. cit.*

de ½ groși emiși sub Ștefan al II-lea, Petru al II-lea, Roman al II-lea și Alexandrel, de patru ori mai mare decât a emisiunilor lui Alexandru cel Bun și de șase ori mai mare decât media greutateii emisiunilor de ½ groși ai lui Iliș¹⁴⁹. Și moneda de bronz contramarcată are o greutate extrem de mare față de cea a jumătăților de groși emiși în Moldova până în 1456. Și în cazul pieselor de argint cu contramarca Cetății Albe, prin greutatea lor medie de 0,66 g, ca și titlul mediu al conținutului lor de argint de 790‰, ele nu își găsesc nici o paralelă în vreuna dintre emisiunile moldovenești de billon puse în circulație înainte de reforma lui Petru al III-lea. De fapt acești aspri se apropie de etalonul legal al unora dintre groșii din tipul I ai lui Ștefan cel Mare. Din punct de vedere metrologic, este evident faptul că atât monedele de bronz cu legenda **АЦП[О]КАТРОВ**, cât și aspri contramarcați la Cetatea Albă nu puteau să-și găsească locul în cadrul sistemului monetar moldovenesc dinainte de reforma lui Petru al III-lea. Funcționalitatea unor astfel de monede grele de bronz nu poate fi pusă în legătură decât cu existența unui sistem monetar bazat pe o monedă cu un conținut foarte ridicat de argint, căci, în realitate, ele erau mai valoroase decât groșii sau dubli-groși din anii 1430-1450.

E greu de crezut că monedele Cetății Albe s-ar fi putut emite la sfârșitul domniei lui Petru al III-lea. Acest lucru este sugerat de frecvența celor două categorii de monede. În timp ce monedele reformate ale acestui voievod sunt extrem de rare, emisiunile municipale sunt mult mai numeroase, datorită faptului că baterea lor a acoperit un interval de timp mai mare. Contra atribuirii monedelor Cetății Albe ultimei părți a domniei lui Petru al III-lea pledează și datarea tezaurilor care conțin aspri contramarcați. Monedele de argint ale Cetății Albe apar în două tezaure care au fost îngropate în prima parte a domniei lui Ștefan cel Mare, dintre care cel de la Cârpiți (azi satul Victoria, com. Victoria, jud. Iași) poate fi bine datat. Conform identificărilor pe care le-am făcut, ultima emisiune din acest tezaur este o monedă a hanului Hoardei Mari, Ahmad (1466-1481), bătută în A. H. 875 (30.06. 1470 - 21.05. 1471). Acest fapt ne-a determinat să plasăm ascunderea tezaurului de la Cârpiți în vara anului 1470, în contextul invaziei tătare care a lovit estul și nord-estul Moldovei¹⁵⁰. Nici una dintre monedele Cetății Albe din tezaur nu poartă semne ale uzurii datorate unei circulații îndelungate după aplicarea contramărcii, semn că operațiunea s-a făcut destul de aproape de momentul ascunderii. Singura soluție plauzibilă pentru datarea emisiunilor municipale este atribuirea lor epocii lui Ștefan cel Mare, mai exact post 1465-1467, perioada imediat următoare apariției pe piața monetară a groșilor de tipul I. După cum am arătat groșii din tipul I ai lui Ștefan erau monede de argint cu un titlu mult mai ridicat decât cel al ultimei emisiuni a lui Petru al III-lea Aron. De altfel, chiar greutatea și titlul asprilor contramarcați din tezaurul de la Cârpiți par asociate cu cele ale celei de a doua serii de groși din tipul I.

Lipsa monedelor mărunte de billon din sistemul monetar instituit de Ștefan cel Mare după 1465-1467 face perfect plauzibilă recurgerea la emisiuni de bronz în cel mai important centru economic al Moldovei – Cetatea Albă – o așezare cu o viață urbană intensă, strâns legată de tradițiile bizantino-levantine. Ori se știe că folosirea monedei mărunte de bronz era un element esențial al economiei urbane de tip mediteranean.

Până în prezent toate piesele contramarcate ale Cetății Albe sunt realizate pe baza unor emisiuni ale Hoardei Mari sau Hanatului de Kazan. Nu cunoaștem nici o monedă a Caffei sau a Hanatului de Crimeea care să fi fost și ea contramarcată, deși asemenea piese sunt relativ

¹⁴⁹ Am folosit datele metrologice publicate de P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 226, care sunt mai nuanțate decât datele metrologice întâlnite în literatura mai veche.

¹⁵⁰ E. Oberländer-Târnoveanu, în RM, 40, 2004, 3, p. 65. O. Iliescu și M. Dinu, *op. cit.*, p. 345 datau ascunderea tezaurului în jurul anului 1463. Ulterior, O. Iliescu, O. Iliescu, *La monnaie génoise dans les Pays Roumains aux XIIIe-XIVe siècles*, în *Colocviul româno-italian "Genovezii la Marea Neagră în secolele XIII-XIV"*, București, 27-28 martie 1975, ed. Șt. Pascu, București, 1977, p. 162 (mai departe abreviat *La monnaie génoise*), a lărgit acest interval la anii 1463-1465.

frecvente în cadrul descoperirilor moldovenești din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea¹⁵¹. Caracterul selectiv al operațiunii de contramarcare dovedește faptul că autoritățile au ales în mod deliberat pentru această operațiune numai anumite emisiuni. Se pare că pe această cale ele au dorit să le confere o putere circulatorie legală în spațiul moldovenesc. Această modalitate le permitea, atât valorificarea unui stoc de emisiuni străine, cât și conferirea unei valori legale superioare conținutului lor metalic intrinsec. Pe această cale se rezolvau, relativ ieftin, două probleme. Prima privea problema utilizării unui important stoc disponibil de monedă străină, fără obișnuitele pierderi legate de topirea și rebaterea lor. Cea de a doua putea rezolva rapid o cerere de numerar creată de lipsa de monedei proprii de pe piață.

Originea acestui stoc monetar tătăresc provenit din spațiul geografic al Volgii mijlocii și Inferioare ar putea fi rezultatul contactelor comerciale normale, mijlocite de Caffa, sau urmarea unui import deliberat de monedă străină veche, demonetizată, cu scopul revalorificării (așa numita “bolzoneglia”, în limbajul tehnic italian al vremii). Totuși, nu trebuie să pierdem din vedere faptul că există și o altă posibilitate a ajungerii unei cantități importante de monedă tătărească în spațiul moldovenesc. Există unele informații contemporane privind prezența pe teritoriul Moldovei, la începutul anilor '60 ai secolului al XV-lea, a unor fii ai hanului Sayyid Ahmad, împreună cu suitele lor, aflați aici în calitate de “refugiați politici”¹⁵². De aceea, nu excludem posibilitatea ca, cel puțin o parte din moneda Hoardei Mari, care a servit ca bază pentru producerea emisiunilor de argint ale Cetății Albe, să fi provenit din numerarul introdus în țară de aceste grupuri de tătari, care aduseseră cu ei cantități considerabile de monedă din ținuturile lor de origine.

Existența emisiunilor monetare autonome ale Cetății Albe în perioada de început a domniei lui Ștefan cel Mare constituie dovada nu numai unei largi autonomii economice de care dispunea principalul centru urban al Moldovei, dar și a unui statut politic special în cadrul principatului. Cetatea Albă fusese centrul puterii lui Alexandrel și Petru al III-lea Aron și avusese și înainte de 1457 inițiative politico-militare și diplomatice care se deosebeau de linia oficială a domnilor de la Suceava¹⁵³. Este posibil, ca profitând de dificultățile întâmpinate în primii ani de domnie de către Ștefan cel Mare în raporturile sale cu Polonia și Ungaria, orașul de la limanul Nistrului să-și fi lărgit și mai mult marja de manevră în raport cu autoritățile de la Suceava. Știm și din alte izvoare că o parte a boierimii din Țara de Jos a creat probleme lui Ștefan cel Mare, atât în 1467, în vremea campaniei lui Matthias Corvin, cât și după aceea, până în 1471¹⁵⁴. Ecolul existenței unor divergențe între puterea centrală și autoritățile Cetății Albe este confirmat și de Grigore Ureche, care vorbește de o campanie a lui Ștefan cel Mare contra orașului, acțiune care ar fi urmat celei îndreptate împotriva Chilieii¹⁵⁵.

¹⁵¹ O. Iliescu, *Monede tătărești din secolele XIII-XV, găsite pe teritoriul Republicii Populare Române (Notă preliminară)*, în SCN, 3, 1960, pp. 273-274.

¹⁵² I. Bogdan, *Documentele lui Ștefan cel Mare*, vol. II, București, 1913, pp. 292-293 și C. Andreescu, *Din legăturile moldo-tătare în mijlocul sec. XV*, în Arhiva, 41, 1934, 3-4, p. 146.

¹⁵³ Asupra statutului Cetății Albe vezi: Șt. Pascu și S. Goldenberg, *Despre orașele medievale din unele țări dunărene*, în AIIA-Iași, 14, 1971, p. 40; C. C. Giurescu, *Târguri sau orașe și cetăți moldovene din secolul al X-lea până la mijlocul secolului al XVI-lea*, ed. a II-a, București, 1997, pp. 213 și 251.

¹⁵⁴ Ș. Papacostea, *Une episode de la rivalité polono-hongroise en XVe siècle: la campagne de Matei Corvin en Moldavie à la lumière d'une source inédite*, în RRH, 6, 1969, p. 978 apărut și în limba română sub titlul *Un episod al rivalității polono-ungare în secolul al XV-lea: Campania lui Matia Corvin în Moldova (1467) în lumina unui izvor inedit*, în *Evul Mediu românesc Realități politice și curente spirituale*, București, 2001, p. 192 și N. Grigoraș, *Moldova lui Ștefan cel Mare*, Iași, 1982, p. 99.

¹⁵⁵ Gr. Ureche, *Letopiseșul Țării Moldovei*, ed. L. Onu, București, 1967, pp. 84-85. V. Josanu, *Ștefan cel Mare nu s-a bătut niciodată pentru Cetatea Albă*, în *Historia*, 2, 2004, 31, pp. 45-46, neagă veridicitatea informației transmise de Grigore Ureche, dar acceptă, totuși, ideea că Ștefan cel Mare a întreprins o campanie de intimidare a Cetății Albe, în urma căreia tradiționala autonomie a orașului ar fi fost desființată.

Tezaurele conținând monede contramarcate la Cetatea Albă permit datarea acestor emisiuni în a doua parte a anilor '60 începutul anilor '70 ai secolului al XV-lea. Din păcate nu avem informații care să ne permită să stabilim câtă vreme s-a prelungit producerea monedelor autonome ale orașului din limanul Nistrului. Dacă în cazul monedelor de argint contramarcate putem presupune că amplificarea volumului emisiunilor de groși princieri în anii 1471-1475 putea duce la încetarea punerii lor în circulație, pentru follarii de bronz ar fi de avut în vedere continuarea baterii lor și după aceea, având în vedere faptul că un asemenea nominal lipsea din sistemului monetar moldovenesc după 1456-1457.

c) EMISIUNILE DE TIP IMITATIV

Cercetările din ultimii 15 anii au scos la lumină un aspect total necunoscut al monetăriei medievale românești de la sfârșitul secolului al XV-lea. Este vorba de existența unei producții de monede cu caracter imitativ, având ca prototip akçecele otomane emise de sultanii Murad al II-lea, Mehmed al II-lea și Bayezid al II-lea.

E. Nicolae era de părere că în Moldova epocii lui Ștefan cel Mare s-ar fi emis și imitații ale dinarilor lui Matthias Corvin¹⁵⁶. Din păcate, până în prezent nu avem nici o dovadă că astfel de piese s-ar fi produs sau ar fi circulat în Moldova la sfârșitul secolului al XV-lea, sau la începutul celui următor, căci nu se cunosc tezaure din această perioadă care să conțină și acest tip de imitații. După părerea noastră, imitațiile după dinarii lui Matthias Corvin s-au bătut mult mai târziu, în anii '30-'50 ai secolului al XVI-lea, în momentul în care cantitatea disponibilă de astfel de dinari, foarte apreciați pe piața locală, a început să devină insuficientă. Spre deosebire de imitațiile după aspri otomani, care sunt, relativ, frecvente, imitațiile după dinarii lui Matthias Corvin sunt foarte rare. Acest fapt poate duce la concluzia că ei, fie nu au fost produși pe scară largă, sub egida unor autorități politico-administrative, fie că baterea lor a durat doar scurtă vreme, premurgând reforma monetară a lui Alexandru Lăpușeanu din 1558.

Monedele imitative de tip otoman se caracterizează prin legende greșite sau barbarizate, folosirea aversurilor și reversurilor aparținând la doi sultani diferiți (emisiuni hibride), stil grosolan, greutate și titlu reduse¹⁵⁷. Deși asemenea monede se cunosc în tot spațiul medieval românesc, până în prezent, cele mai multe descoperiri se plasează pe teritoriul Moldovei, de unde unele imitații ale asprului otoman au pătruns și în Transilvania¹⁵⁸. În ciuda diferențelor cronologice care despart monedele folosite drept prototip de replicile lor, o serie de elemente stilistice dovedesc că imitațiile după asprii lui Murad al II-lea și Bayezid al II-lea descoperite la Orheiul Vechi și Săseni (Rep. Moldova) sau în așa-numitul tezaur "Brașov" provin nu numai din același atelier, dar sunt chiar contemporane. De fapt, ștanțele folosite pentru producerea lor sunt opera aceluiasi gravor¹⁵⁹.

Chiar și în această fază preliminară a cercetărilor se conturează destul de clar faptul că emisiunile imitative după moneda de argint otomană din Moldova au fost destul de importante ca volum, baterea lor implicând folosirea a numeroase ștanțe. Ele nu puteau să fie rezultatul

¹⁵⁶ E. Nicolae, *Moneda otomană*, p. 48.

¹⁵⁷ Idem, *Imitations et contrefaçons des aspres ottomans en Roumanie (fin du XVe - début du XVIe siècle)*, în *Actes du XIe Congrès International de Numismatique, Bruxelles, 8-13 septembre 1991*, ed. T. Hackens și Ghislaine Moucharte, vol. III, Louvain-la Neuve, 1993, pp. 305-307; E. Oberländer-Târnoveanu și Gabriela Rădulescu, *Al doilea tezaur de la Șieu (Notă preliminară)*, în *Revista Bistriței*, 8, 1994, p. 94 și mai recent E. Nicolae, *Moneda otomană*, p. 53-58 și Idem și N. Răileanu, *Aspri otomani falși descoperiți la Orheiul Vechi*, în *Simpozion de numismatică organizat în memoria martirilor căzuți la Valea Albă, la împlinirea a 525 de ani (1476-2001), Chișinău, 13-15 mai 2001 Comunicări și Studii*, București, 2002, p. 94.

¹⁵⁸ E. Oberländer-Târnoveanu și Gabriela Rădulescu, *op. cit.*, p. 94.

¹⁵⁹ E. Nicolae și N. Răileanu, *loc. cit.*

activității unor falsificatori particulari, ci urmarea unei decizii, dacă nu oficiale, cel puțin oficiale (în cazul Țării Românești, unde informația transmisă de izvoare contemporane este mai abundentă, firele afacerii mergeau spre personaje importante din anturajul voievodal și chiar spre principe). După părerea lui E. Nicolae atelierul care a produs imitațiile s-a aflat chiar la Suceava, dar credem că este foarte plauzibil, ca asemenea monetării să fi fost active și în alte centre urbane mai importante din Moldova.

Existența imitațiilor asprilor lui Mehmed al II-lea cu data 875 A.H (emiși începând cu anii 1470-1471) constituie un element cronologic important pentru jalonarea începuturilor activității monetare de acest gen în Moldova lui Ștefan cel Mare. Fără îndoială că frecvența și mai ridicată a descoperirilor de replici ale akșelelor lui Bayezid al II-lea în Moldova este un indiciu că activitatea de producere a imitațiilor monedei otomane s-a amplificat după 1481. Prezența unei imitații moldovenești foarte bine păstrate a asprilor lui Bayezid al II-lea în tezaurul de la Șieu (jud. Bistrița-Năsăud), a cărui ascundere a avut loc între 1496-1498 sau imediat după, dovedește că emiterea acestor monede continua încă și în ultimii ani ai domniei lui Ștefan cel Mare.

Judecând și după analogiile oferite de alte cazuri, unde autoritățile unor state au trecut la baterea de emisiuni monetare de tip imitativ, credem că în Moldova procesul a fost amorsat de necesitatea de a suplimenta cererea de numerar a pieței locale sau internaționale, cu monede care se bucurau de prestigiu comercial, care, dintr-un motiv sau altul, lipseau sau erau accesibile doar în cantități insuficiente. Nu întâmplător producția de imitații s-a extins în anii 1481-1486, exact în perioada conflictului cu Imperiul Otoman și cu Țara Românească. Confruntările militare îndelungate au dus la diminuarea drastică a afluxului de aspri spre Moldova.

Frecvența pieselor cu miez de cupru și argintate, ca și a celor bătute dintr-un aliaj inferior originalelor, indică faptul că autoritățile care au controlat baterea imitațiilor după moneda de argint otomană au avut în vedere și obținerea unor câștiguri suplimentare, prin reținerea unei cantități de metal prețios, dincolo de obișnuitele taxe percepute pentru serviciile prestate de monetării¹⁶⁰.

B). LOCUL MONEDEI MOLDOVENȘTI ÎN CADRUL CIRCULAȚIEI LOCALE ÎN PERIOADA 1457-1504

Descoperirile monetare din această perioadă au făcut obiectul unei literaturi destul de bogate¹⁶¹. Cu toate acestea, o analiză obiectivă ne conduce, cu siguranță, la concluzia că, în

¹⁶⁰ Vezi în acest sens și E. Nicolae, *Moneda otomană*., pp. 48-49 și 58.

¹⁶¹ Asupra descoperirilor monetare din Moldova epocii lui Ștefan cel Mare, vezi: K. A. Romstorfer, *Cetatea Sucevii descrisă pe temeiul propriilor cercetări făcute între 1895 și 1904*, publicată în românește cu o notiță istorică de Alexandru Lapedatu, București, 1913, p. 91; C. Moisil, în BSNR, 13, 1916, 27, pp. 3-16 și Idem, *Colecțiunea numismatică*, în Biblioteca Academiei Române, Creșterea colecțiilor, 27, 1915, pp. 199-202, nr. 29-55; O. Luchian, în CNA, 16, 1942, 123-124, pp. 66-67; Alexandrina Alexandrescu, B. Câmpina și Gr. Foit, *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamțului*, în SCIV, 4, 1953, 1-2, p. 347; B. Mitrea, I. Nestor, I. Casan, B. Câmpina, D. Constantinescu, Gh. Diaconu, Ir. Dimian, Gr. Foit, V. O. Ionescu, Z. Székely, V. Vătășanu, Ligia Bârză, Șt. Dragomir, S. Indrieș, T. Martinovici, Eugenia Neamțu, I. P. Panait, R. Popa, L. Wacșchal și A. Deak, *Șantierul Suceava*, în SCIV, 4, 1953, 1-2, pp. 347-348 și 360; B. Mitrea, B. Câmpina, Gh. Diaconu, Al. Andronic, Ligia Bârză, D. Constantinescu, N. Constantinescu, Gr. Foit, T. Martinovici, M. Mircea, M. Ochinciuc, Șt. Olteanu, Z. Székely, Șt. Ștefănescu, M. Turbatu, V. Vătășianu, C. Băncilă, E. Cremenescu, G. Enescu, S. Indrieș, Al. Ivanovici, L. Oicescu și P. Panait, *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamțului*, în SCIV, 5, 1954, pp. 260 și 279-280; B. Mitrea, Gh. Diaconu, M. Matei, Alexandrina Alexandrescu, N. Constantinescu, T. Martinovici, Corina Nicolescu și Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava-Cetatea Neamțului*, în SCIV, 6, 1955, 3-4, pp. 766, 779 și 784-785; O. Iliescu și M. Dinu, *op. cit.*, pp. 342-345; L. L. Polevoj, *K istorii deneznogo obraščeniia v jugo-zapadnoj Rusi i Moldavii*, în IMF-AN SSSR, 5 (25), 1955, pp. 91-93; Idem, *Numizmatičeskie dannii k istorii moldavskogo srednovekogo goroda Starogo Orheja*, în *Kratkie Soobščeniia o dokladah i polevyh issledovanijah Instituta Istории material'noj kultury*, 66,

1956, pp. 81-82; Idem, *Topografia*., pp. 94-96; Idem, *Monety iz razkopok Starogo Orheja (1947-1956)*, în *Materialy i issledovaniia po arheologii Jugo-Zapada SSSR i Rumynskoj Narodnoj Respubliki*, Chișinău, 1960, pp. 345-346, nr. 309-315 și 317, p. 347-348, nr. 334/101-342/108 și 362/117, 366/69, p. 350, nr. 391/135-392/39; I. Nestor, Alexandrina Alexandrescu, N. Constantinescu, Gh. Diaconu, T. Martinovci, M. Matei, S. Morintz și Șt. Olteanu, *Șantierul arheologic Suceava Raport preliminar asupra săpăturilor din campania anului 1955*, în MCA, 4, 1957, pp. 244-246, 256; O. Luchian, în SCN, 1, 1957, p. 471; T. Martinovici, *Contribuții la cunoașterea ceramicii din a doua jumătate a secolului al XV-lea de pe teritoriul Sucevei*, în MCA, 4, 1957, p. 362; T. Martinovici, în MCA, 5, 1959, pp. 597-598; Șt. Olteanu, *Sectorul oraș*, în MCA, 5, 1959, pp. 608-610; M. D. Matei, *Date noi în legătură cu cetatea de pământ de la Bârlad*, în SCIV, 10, 1959, 1, p. 128; T. Martinovici, *Șantierul Suceava Campania 1957*, în MCA, 6, 1959, p. 687; Idem, *Platoul din fața Cetății*, în MCA, 7, 1961, p. 624; Idem, Mara Nicorescu, Al. Andronic, Gh. Arion, T. Martinovici și Eugenia Neamțu, *Șantierul arheologic Suceava*, în MCA, 8, 1962, pp. 754 și 756; M. D. Matei, *Contribuții arheologice la istoria orașului Suceava*, București, 1963, pp. 54 și 105; Idem, *Cronologia unor amenajări din zona porții Cetății de scaun a Sucevei*, în SCIVA, 22, 1975, 1, pp. 107-113; O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*., pp. 222-227; Idem, în SCN, 3, 1960, pp. 273-274; Idem, în SAO, 5-6, 1967, pp. 267-285; Gr. Foit, *Succese ale cercetării numismatice pe teritoriul județului Suceava în anii puterii populare*, Muzeul Suceava, Studii și Materiale, Istorie, 3, 1973, p. 19 și 21; Elena Busuioc, *Șanțul de apărare al orașului Suceava din sec. al XV-lea*, în MCA, 9, 1970, p. 404; Gr. Foit și Al. Artimon, *Noi descoperiri monetare la Suceava*, în Muzeul Suceava, Studii și Materiale, Istorie, 3, 1973, p. 301; Al. Artimon, *Cronologia mormintelor și a descoperirilor monetare din complexul arheologic medieval de la biserica Sf. Dumitru din Suceava*, în Muzeul Suceava, Studii și Materiale, Istorie, 3, 1973, pp. 137-157; Al. Artimon și Al. Rădulescu, *Necropola medievală de la Sf. Dumitru din Suceava (sec. XV-XVIII)*, în Suceava, 8, 1981, pp. 90-98; A. A. Nudel'man, *Nahodki monet epohi feudalizma iz razkopok i sborov 1972-1973 gg.*, în *Arheologičeskie issledovaniia v Moldavii 1973 g.*, Chișinău, 1974, pp. 188-229; Idem, *Monety i deneznoe obraščenie na territorii Dnestrovsko-Prutskogo mezhdureč'ja (IV v. do n. e. – XVII v.)*, în *Drevnaja kul'tura Moldavii*, Chișinău, 1974, pp. 191-210; Idem, *K voprosu o sostave deneznogo obraščeniia v Moldavii v XIV- načale XVI vv. (Po materialam kladov)*, în *Karpato-Dunajskie zemli v Srednie Veka*, Chișinău, 1975, pp. 94-124 (mai departe abreviat *O sostave*.); Idem, *Topografija*.; Idem, *Nahodki monet epohi feudalizma iz razkopok i sborov 1974-1976 gg. v Dnestrovskogo-Prutskom regione*, în *Arheologičeskie issledovaniia v Moldavii 1974-1976 gg.*, Chișinău, 1981, pp. 179-191; Idem, *Iz istorii monetnogo obraščeniia v Starom Orhee (XV-XVII vv.)*, în Ekaterina N. Abyzova, P. P. Byrnja și A. A. Nudel'man, *Drevnosti Starogo Orheja - Moldavskoj period*, Chișinău, 1982, pp. 63-68, 74-76, 80, 83-84 și 87-89 (mai departe abreviat *Staryi Orhej*.); O. Iliescu, *La monnaie génoise*., pp. 155-171; G. Foit, *Un tezaur de denari din secolul al XV-lea la Suceava*, în Suceava, 6-7, 1979-1980, pp. 121-127 = SCN, 7, 1980, pp. 167-170; Idem, *Suceava – Centru de interes major pentru numismatica medievală a Moldovei*, în Suceava, 8, 1981, pp. 73, 75, 77-81; Idem, în Suceava, 9, 1982, p. 514; Eugenia Neamțu, V. Neamțu și Stela Cheptea, *Orașul medieval Baia în secolele XIV-XVII. Cercetările arheologice din anii 1967-1976*, Iași, 1980, pp. 141-144 (mai departe abreviat *Baia – I*.) și Idem, vol. II, *Cercetările arheologice din anii 1977-1980*, Iași, 1984, pp. 243-244 (mai departe abreviat *Baia – II*.); V. Neamțu și Stela Cheptea, *Contacte între centrul și sud-estul Europei reflectate de circulația monetară de la Baia*, în RIU, 1, 1986, pp. 18-30; A. Rusu, *Cercetări arheologice de suprafață în Podișul Central Moldovenesc. Valea Stavnicului și Valea Velnei (jud. Iași)*, în CI, 12-13, 1981-1982, pp. 213-214; M. D. Matei, E. I. Emandi și O. Monoranu, *Cercetări arheologice privind habitatul rural din bazinul superior al Șomșului Mare și Moldovei*, în Suceava, 9, 1982, p. 195 Lia Bătrîna și A. Bătrîna, *Contribuții arheologice la cunoașterea primului loc al mitropoliei Moldovei: Biserica Mirăușilor din Suceava*, în *Cercetări Arheologice*, 5, 1982, p. 218; Idem, *Date istorice și arheologice despre biserica catolică din Baia*, în Suceava, 10, 1983, pp. 431-454; Idem, *Unele opinii privind așezarea sașilor la Baia în lumina cercetărilor arheologice*, în CA, 6, 1983, p. 236; Vasile Chirica și Marcel Tanasachi, *Repertoriul arheologic al județului Iași*, vol. I-II, Iași, 1984-1985, passim; V. Mihăilescu-Bîrliba și V. Butnariu, *Descoperiri monetare în Moldova. I*, în ArhMold., 12, 1988, p. 319; P. P. Byrnja și T. F. Rjaboj, în *Arheologičeskie issledovaniia v Moldavii 1983 g.*, pp. 113-126; A. A. Nudel'man, *Zoloty monety v deneznom obraščeni Moldovy*, în *Arheologičeskie issledovaniia v Starom Orhee*, Chișinău, 1991, pp. 113-157; E. Nicolae, *Descoperiri monetare de la Suceava (I)*, în BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, pp. 179-188; Mihaela Blasko și C. Matache, *Tezaurul de aspri otomani de la Târgu-Ocna, jud. Bacău*, în BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, pp. 151-160; Paraschiva-Victoria Batariuc, *Necropola medievală de la Suceava-Câmpul Șanțurilor*, în ArhMold., 16, 1993, pp. 229-249; V. Butnariu (coord.), *Tezaure Chișinău*., p. 17; Paraschiva Stancu, *Contribuții la circulația monetară în Moldova în secolele XV-XVI pe baza tezaurului descoperit la Arsura (jud. Vaslui)*, în CN, 7, 1996, pp. 173-190; Al. Artimon, *Circulația monetară din zona de sud-[v]est a Moldovei în epoca medievală*, în Carpica, 26, 1997, 2, pp. 42-49. Ne-am permis să corectăm titlul, deoarece, în mod evident, cel apărut în publicație este rezultatul unei greșeli de tipar. Vezi în acest sens nu numai argumentul logic, după care zona Bacăului este în sud-vestul Moldovei, dar și titlul rezumatului francez. Această sinteză ne scutește de a mai menționa numeroasele contribuții arheologice anterioare ale colegului băcăuan, care fac referire și la descoperiri monetare din cea de a doua jumătate a secolului al XV-lea.; Stela Cheptea, *Baia, jud. Suceava*, în *Cronica cercetărilor arheologice - Campania 1998. A XXXIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Vaslui, 30 iunie-4 iulie 1999*, București, 1999, p. 11; Elena Gherman și C. Hriban, *Iași, biserica mănăstirii Golia, Iași*, în *Cronica cercetărilor arheologice - Campania 1998. A XXXIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Vaslui, 30 iunie-4 iulie 1999*, București, 1999, p. 56; A. László, I. Mareș și B. Niculică, *Siret, jud. Suceava*, în *Cronica cercetărilor arheologice - Campania 1998. A XXXIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Vaslui, 30 iunie-4 iulie 1999*, București, 1999, p. 108; Al. Artimon, *Biserica și*

ciuda unei liste bibliografice, aparent extrem de amplă, până în prezent, cunoștințele noastre asupra principalelor evoluții intervenite în procesului circulației monetare de pe teritoriul Moldovei în vremea domniei lui Ștefan cel Mare rămân neașteptat sumare.

Această situație nedorită își are originea în faptul că nu avem decât puține publicații sistematice și cu toate datele tehnice necesare ale descoperirilor colective și izolate din Moldova acelor vremuri. Majoritatea covârșitoare a numeroaselor monede izolate descoperite la Suceava, Baia, Roman, Vaslui, Neamț, Bacău, Orhei și Cetatea Albă, ca și la Moldovița, Putna, Voroneț, pentru a nu menționa decât cele mai de seamă așezări moldovenești în care s-au efectuat cercetări arheologice nu au fost încă editate. În aceeași situație se află încă și numeroase descoperiri întâmplătoare sau tezaure din cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea și începutul celui următor, păstrate în colecțiile publice sau private din România, Basarabia sau Ucraina.

Există câteva sinteze care privesc mai ales aspectele economice ale circulației monetare de pe teritoriul Moldovei în cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea. Ele se datorează, în primul rând, istoricilor și mai puțin numismaților. Aici se pot găsi numai unele considerații cu caracter destul de general privind circulația monetară din epoca lui Ștefan cel Mare. De multe ori în această discuție, problemele perioadei 1457-1504 sunt analizate într-un context mai larg al circulației monetare din Moldova secolelor XIV-XVI. Între astfel de lucrări le putem cita pe cele ale lui I. Nistor¹⁶², C. Moisil¹⁶³, I. Ursu¹⁶⁴, Gh. Zane¹⁶⁵, N. Iorga¹⁶⁶, C. C. Giurescu¹⁶⁷ și Al. I. Gonța¹⁶⁸. Lipsiți de suportul documentar al descoperirilor monetare „reale”, singurele în măsură să

necropola de la Tg. Trotuș (jud. Bacău) Considerații finale, în Carpica, 28, 1999, pp. 111, 115-117; P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, pp. 202-209; V. M. Butnariu, *Monnaies.*, passim; E. Gh. Setnic, P. Șadurschi, C. Asăvoaie, *Bucecea, com. Bucecea, jud. Botoșani [Siliștea satului medieval Vâlcești] Punct: Biserica Pustie*, în *Cronica cercetărilor arheologice - Campania 2001. A XXXVI-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Baziaș, 28 mai-1 iunie 2002*, București, 2002, p. 66; C. Asăvoaie, M. D. Matei, Gh. Sion, L. Chiriac, Veronica Predoi și V. Joseanu, *Vaslui, jud. Vaslui Punct: Curțile Domnești*, în *Cronica cercetărilor arheologice - Campania 2001. A XXXVI-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Baziaș, 28 mai-1 iunie 2002*, București, 2002, p. 324; Ruxandra Alaiba, *op. cit.*, pp. 117-179; E. Nicolae și N. Răileanu, *op. cit.*, pp. 189-194; M. D. Matei și L. Chițescu, *Cetatea de pământ de la Bârlad - Monografie arheologică*, Târgoviște, 2002, p. 37, pl. 48, fig. 55, nr. 1-2.; A. Paragină, *Habitatul medieval la curbura exterioară a Carpaților în secolele X-XV, Brăila*, 2002, p. 74; E. Gh. Setnic, *Botoșani, jud. Botoșani Punct: Biserica „Sf. Ioan Botezătorul”*, în *Cronica cercetărilor arheologice din România - Campania 2002. A XXXVII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Covasna, 2 - 6 iunie 2003*, București, 2003, p. 58; E. Nicolae, *Moneda otomană.*, pp. 83-92; Monica Gogu, *Monede medievale și moderne descoperite la Curtea Domnească de la Suceava*, în *Simpozion de numismatică dedicat împlinirii a 125 de ani de la proclamarea independenței României, Chișinău, 24-26 septembrie 2002 Comunicări, studii și note*, București, 2003, p. 204, nr. 23; Katiușa Pârvan, în RM, 40, 2004, 3, pp. 53-62 și E. Oberländer-Târnoveanu, în RM, 40, 2004, 3, pp. 63-86.

Există două încercări de repertoriere a descoperirilor monetare din vremea lui Ștefan al III-lea. Prima a fost realizată în 1964 de către O. Iliescu, *Ștefan cel Mare.*, pp. 186-187 și 190. Un nou repertoriu a fost publicat recent de către P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, pp. 202-209. Repertoriul lui O. Iliescu conține date doar despre puținele informații care erau accesibile până la sfârșitul anilor '50 ai secolului al XX-lea și se referă, exclusiv, la moneda lui Ștefan cel Mare și la cea emisă de Matthias Corvin. P. P. Byrnja și N. D. Russev au publicat un repertoriu actualizat al descoperirilor de monede moldovenești și al celor străine, contemporane cu Ștefan cel Mare. Din păcate, și această contribuție este puternic tributară acurateței informațiilor găsite în publicațiile anterioare. În plus, ea este axată pe descoperirile provenite de pe teritoriul Basarabiei și Bucovinei de Nord, lăsând de o parte descoperirile similare din zonele situate la vest de Prut.

¹⁶² I. Nistor, *Handel und Wandel in der Moldau bis zum Ende des 16. Jahrhunderts*, Cernăuți, 1912, pp. 112-138.

¹⁶³ C. Moisil, în CNA, 3, 1922, 7-8, pp. 57-60.

¹⁶⁴ I. Ursu, *Ștefan cel Mare, Domn al Moldovei de la 12 aprilie 1457 până la 2 iunie 1504*, București, 1925, pp. 384-425.

¹⁶⁵ Gh. Zane, *Economia de schimb în Principatele Române*, București, 1930, pp. 103-127.

¹⁶⁶ N. Iorga, *Istoria românilor*, vol. IV, *Cavalerii*, București, 1937, p. 161.

¹⁶⁷ C. C. Giurescu, *Istoria românilor*, vol. II, 1, ed. a IV-a, București, 1943, pp. 87-88.

¹⁶⁸ Al. I. Gonța, *Urkundliche Aufschlüsse über die Münzen und Zahlungsmittel der Moldau im Handelsverkehr mit ihren Nachbarländern im 14. und 15. Jahrhundert*, în *Südost Forschungen*, 27, 1968, pp. 51-82, reluat postum într-o versiune românească, publicată ca un capitol în Idem, *Legăturile economice dintre Moldova și Transilvania în secolele XIII-XVII*, ed. I. Caproșu, București, 1989, pp. 76-92.

ofere o imagine concretă asupra mediului circulator, precum și a dinamicii sale, prestigioșii autori menționați, inclusiv C. Moisil, au fost în mod inevitabil prizonierii datelor monetare oferite de documentele interne sau externe. Ori, de cele mai multe ori, documentele moldovenești din secolele XV-XVI se referă *la monede de cont și nu la monedele reale* în care s-au efectuat tranzacțiile propriu zise¹⁶⁹. Chiar și în cazul, aparent „fericit”, în care denumirea monedelor de cont ar putea să coincidă cu cea a unor monede reale („ughi”, „zloți turcești”), nu putem avea nici o certitudine că plata efectivă a avut loc total, sau măcar parțial, în astfel de emisiuni. În aceste condiții, nici nu este de mirare că imaginea circulației monetare din vremea lui Ștefan cel Mare, așa cum rezultă ea din lucrările menționate, nu are nimic comun cu realitatea pe care începem să o deslușim în urma studiului detaliat al descoperirilor. În plus, unele lucrări, dintre care aș cita pe cea a lui I. Nistor, dar mai ales cele ale lui Al. I. Gonța, abundă de erori de informare sau interpretare, unele monumentale (vezi, de exemplu, considerarea „rublelor” și „grivnelor” ca fiind două noțiuni monetaro-metrologice distincte, identificarea greșită a monedelor reale care s-ar ascunde sub denumirile de zloți „tătărești” și „turcești”, echivalențele cu totul fanteziste care sunt atribuite tuturor acestor monede de calcul (ca, de altfel și pentru „florinii” menționați în documentele moldovenești). Aspectele pur numismatice ale circulației monetare reale au fost discutate foarte schematic de către L. L. Polevoj¹⁷⁰, A. A. Nudel'man¹⁷¹, P. P. Byrnja și N. D. Russev¹⁷². Dintre contribuțiile mai vechi, cea mai interesantă și nuanțată este cea a Paraschivei Stancu¹⁷³, care îmbină armonios discuția informațiilor oferite de sursele literare, cu datele rezultate din analiza structurii descoperirilor. Un segment din piața monetară moldovenească în vremea lui Ștefan cel Mare, respectiv numerarul de sorginte pontică, a fost analizat recent de către autorul acestei contribuții¹⁷⁴.

Lucrarea de față încearcă să răspundă la câteva din problemele ridicate de structura și dinamica emisiunilor locale în cadrul circulației monetare din Moldova domniei lui Ștefan cel Mare. Analiza noastră a pornit de la cercetarea descoperirilor publicate până acum, precum și a unora inedite, studiate de-a lungul ultimelor două decenii. Am avut în vedere o permanentă corelare a realităților monetare, așa cum transpar ele din structura descoperirilor, cu cea prezentă în documentele contemporane. Materialul disponibil a fost analizat pe etape, fiind conștienți că de-a lungul unei perioade de aproape o jumătate de secol, foarte zbuciumată din punct de vedere politico-militar și foarte probabil, nu mai puțin agitată și din punct de vedere economic și social, realitățile monetare din Moldova au cunoscut o continuă evoluție.

Caracterul de „țară de frontieră” al Moldovei – situată la intersecția spațiilor geografice central, est și sud-est europene, la linia de contact a sferelor de influență ale Ungariei, Poloniei și Imperiului Otoman, a civilizațiilor Europei catolice și ortodoxe cu cea islamică este pregnant pus în evidență și de structura descoperirilor monetare de la sfârșitul secolului al XV-lea și începutul celui de al XVI-lea. Principalele emisiuni monetare prezente pe piața moldovenească, în afara monedelor locale (emisiunile „princiare” ale lui Ștefan cel Mare, cele „municipale” ale Cetății Albe și emisiunile de tip imitativ, având ca prototip monedele de argint otomane), provin din Europa Centrală (Ungaria, Regatul polono-lituanian și Bohemia),

¹⁶⁹ Asupra unor monede de cont moldovenești cf. E. Oberländer-Târnoveanu, în RRH, 30, 1991, 3-4, pp. 189-220; Idem, *Zlotul „românesc” sau „moldovenesc” - o monedă de cont de tradiție bizantino-balcanică din Moldova secolelor XV-XVI*, în CN, 8, 2002, pp. 223-246. Vezi de asemenea B. Murgescu, *op. cit.*, pp. 45-50.

¹⁷⁰ L. L. Polevoj, în IMF-AN SSSR, 4 (31), 1956, pp. 94-101 (mai departe abreviat *Topografija.*), dar lucrarea este marcată de schematism și unele generalizări forțate, care nu țin seama de evoluțiile specifice fiecărei etape.

¹⁷¹ A. A. Nudel'man, *O sostave.*, pp. 94-124, cu aceeași observație ca mai sus.

¹⁷² P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, pp. 209-226, cu aceeași observație ca la nota nr. 73.

¹⁷³ Paraschiva Stancu, *op. cit.*

¹⁷⁴ E. Oberländer-Târnoveanu, în RM, 40, 2004, 3, pp. 63-89.

din spațiul pontic (Caffa, Hoarda Mare, Hanatul de Kazan și Hanatul Crimeei) și din spațiul balcano-anatolian (Imperiul Otoman și Țara Românească)¹⁷⁵. Vreau să subliniez de la început că ordinea în care sunt înșiruite zonele de origine ale numerarului nu are nimic de a face cu ponderea reală ocupată de fiecare emisiune în parte pe piața monetară. Este pur și simplu o înșiruire geografică. De altfel, considerăm că nu este exclus ca moneda maghiară să fi ajuns în Moldova nu numai direct, din Transilvania vecină, dar și din Polonia¹⁷⁶ sau Muntenia, după cum moneda otomană a putut pătrunde în zonele de la Est de Carpați, atât ca urmare a contactelor directe moldo-otomane, cât și prin intermediul Munteniei, Transilvaniei și a comerțului pontic.

Din motive obiective, înțelegerea rolului jucat de moneda moldovenească, în cele trei ipostaze ale sale pe piața internă, depinde în mare măsură de buna cunoaștere a descoperirilor, căci, poate cu excepția uneia, celelalte categorii de izvoare despre moneda moldovenească din vremea lui Ștefan cel Mare lipsesc¹⁷⁷. Posibila excepție pe care am menționat-o ar putea fi testamentul negustorului moldovean Nicolaus Brimsa, mort la Lwow, la 9 aprilie 1507. El cuprinde, în lista monedelor găsite în casa defunctului, mențiunea unor “antiquis grossis valachicis mixti”¹⁷⁸. În acest caz, este posibil ca sub precizarea “mixti” să se ascundă referința la cele două tipuri de groși emiși de Ștefan cel Mare, despre care atât fostul proprietar, cât și executorii testamentari știau că au valori diferite, datorită proporțiilor argintului conținut.

Din păcate, informația oferită de analiza descoperirilor de monede moldovenești emise în vremea lui Ștefan cel Mare este destul de dezamăgitoare, căci numărul exemplarelor cunoscute în prezent este surprinzător de mic. Nu cunoaștem decât două descoperiri certe de tezaure conținând monede de la Ștefan cel Mare. Unul dintre ele este un mic depozit monetar descoperit la Orheiul Vechi în 1984, în bordeiul nr. 51. El conține numai șapte groși din tipul I¹⁷⁹. Credem că pierderea acestui modest depozit monetar s-a petrecut cu prilejul distrugerii așezării de la Orhei la sfârșitul anilor '60 sau în prima parte a anilor '70 ai secolului al XV-lea, cu ocazia unuia dintre atacurile tătărești care au lovit estul și nord-estul Moldovei în anii 1469-1471 și 1476.

Cel de al doilea tezaur este cel de la Sulița Nouă (azi Nova Selica, reg. Cernăuți, Ucraina). Se presupune că tezaurul, găsit în 1894, ar fi numărat circa două sute de piese. Este posibil ca unele dintre piesele sale să fi ajuns și în colecțiile lui N. Docan și D. A. Sturdza și să fie păstrate azi în colecția Cabinetului Numismatic al Bibliotecii Academiei Române, fără însă a putea să se stabilească originea lor precisă. Alte exemplare au fost vândute pe piața de

¹⁷⁵ *Ibidem*.

¹⁷⁶ Asupra Lwowului ca sursă de aprovizionare cu monedă maghiară și de groși de Praga în anii 1461-1473, cf. N. Iorga, *Studii și documente cu privire la istoria românilor*, vol. XXIII, *Acte străine din arhivele Galiției, vechii Prusii și Țărilor de Jos, Acte privitoare la comerțul cu Lembergul*, București, 1913, p. 294, nr. VII, p. 298, nr. XVIII, p. 306, nr. XLVII, p. 308, nr. LI și p. 308-309, nr. LII.

¹⁷⁷ După părerea noastră, menționarea termenului monetar de “gros” în privilegiile acordate de Ștefan cel Mare unor mănăstiri, vezi *DRH A II* nr. 65, *DRH A II* nr. 146, *DRH A II* nr. 84, *DRH A II* nr. 83, *DRH A II* nr. 174, *DRH A II* nr. 181 nu se referă în mod precis la monedele emise de el, ci reprezintă simple repetiții ale unei formule folosită de cancelaria moldovenească, preluate, la rândul lor, din formule bizantine mai vechi și adaptate la realitățile monetare locale. Vezi formule asemănătoare și în privilegiile lui Ștefan al II-lea, *DRH A I*, nr. 254 sau în cele ale lui Alexandrel, *DRH A II*, nr. 28 și *DRH A II*, nr. 37, din 1453. Pentru o discuție asupra sensului acestor formule vezi E. Oberländer-Târnoveanu, *De la “perperi ad sagium Vecine” la “părpăr”. Monede de cont de origine bizantino-balcanică în Țara Românească (secolele XIII-XIX), în 130 de ani de la crearea sistemului monetar modern românesc*, coord. M. Isărescu, București, 1997, p. 171, nota nr. 103. Pentru un punct de vedere contrar cf. O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, pp. 184-185.

¹⁷⁸ N. Iorga, *op. cit.*, p. 331, nr. CXXI. Identificarea acestor “grossis valachicis” cu monedele lui Ștefan cel Mare îi aparține lui O. Iliescu, *op. cit.*, p. 185.

¹⁷⁹ P. P. Byrnja și T. F. Rjaboj, *op. cit.*, p. 122.

antichități românească, germană și austro-ungară în anii dinaintea Primului Război mondial¹⁸⁰. Grație acribiei personalului Casei Brüder Egger din Viena, pentru cele 16 monede vândute în 1898 și 1900 dispunem de o descriere destul de mulțumitoare, care permite identificarea nu numai a tipului din care fac parte, dar chiar și a variantelor. Alte șase piese din acest important tezaur au fost publicate foarte îngrijit și cu ilustrații de o calitate acceptabilă de către ing. O. Luchian, în 1943¹⁸¹. Recent, fragmentul de tezaur de la Sulița Nouă păstrat la Muzeul Național de Istorie a României a fost republicat de Katiușa Pârvan¹⁸².

Având în vedere că loturile vândute în 1898 și 1900 nu au fost niciodată publicate în România¹⁸³, profităm de acest prilej pentru a oferi o prezentare sintetică a întregului fragment de tezaur numărând 22 de exemplare care este accesibil studiului.

Moldova – Ștefan al III-lea, groși, tipul al II-lea

Varianta 1– 12 exemplare¹⁸⁴.

Varianta a 2-a – 4 exemplare¹⁸⁵.

Varianta a 3-a – 3 exemplare¹⁸⁶.

Varianta a 7-a – 1 exemplar¹⁸⁷.

Varianta a 4-a sau a 7-a – 2 exemplare¹⁸⁸.

Chiar și așa fragmentar, cu o documentare numai pentru circa 10% din numărul de piese care făceau parte inițial din el, lotul din tezaurul de la Sulița Nouă este extrem de valoros pentru studierea clasificării și cronologiei emisiunilor moldovenesti din vremea lui Ștefan cel Mare. El conține patru sau cinci variante, din cele șapte variante cunoscute ale groșilor din tipul al doilea. Descoperirea oferă și un suport cronologic extrem de important pentru datarea acestor emisiuni. Având în vedere faptul că tezaurul provine din apropierea zonei frontierei de nord a statului feudal moldovenesc, ascunderea lui trebuie să fie pusă în contextul campaniei militare desfășurată în toamna anului 1497 de către regele Jan Albert, terminată cu înfrângerea armatei poloneze la Codrîi Cosminului.

Modestei liste de tezaure conținând monede de la Ștefan cel Mare ar trebui să-i adăugăm un tezaur provenit, probabil, din afara fruntariilor statului feudal moldovenesc. Este vorba de tezaurul descoperit în 1862, într-o localitate neprecizată din Podolia. Editorii săi afirmă

¹⁸⁰ Vezi cataloagele licitațiilor firmei Brüder Egger, IX. *Verkaufs-Catalog von Münzen und Medaillen der Griechen und Römer, des Mittelalters und der Neuzeit*, Viena, 1897-1898, p. 101, nr. 3256-3264 și Idem, X. *Verkaufs-Katalog von Münzen und Medaillen der Griechen und Römer, des Mittelalters und der Neuzeit*, Viena, 1900, pp. 48-49, nr. 1525-1527 mai departe abreviat *Brüder Egger I* și II). Doresc să mulțumesc și pe această cale prof. dr. Theodore Buttrey și dr. Elina Screen de la Fitzwilliam Museum din Cambridge și dr. Michael Alram, de la Kunsthistorische Museum din Viena pentru copiile după cele două cataloage pe care mi le-au furnizat.

¹⁸¹ O. Luchian, în CNA, 16, 1942, 123-124, p. 66-67. Monedele din lotul păstrat în colecția ing. O. Luchian din tezaurul de la Sulița Nouă sunt de fapt republicate și de către O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*. și de O. Luchian în MBR. De exemplu, O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, p. 214 nr. 75 = O. Luchian *op. cit.*, 1943, p. 67, nr. 2 = MBR 677, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 214, nr. 84 = O. Luchian, *op. cit.*, 1943, p. 67, nr. 1 = MBR 686, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 214 nr. 84 = MBR 687, O. Iliescu, *op. cit.*, p. 218, nr. 141 = O. Luchian, *op. cit.*, 1943, p. 67, nr. 3 = MBR nr. 735 și de către O. Luchian în MBR 649.

¹⁸² Katiușa Pârvan, *op. cit.*

¹⁸³ O parte dintre piesele lotului vândut în 1900 au fost reluate de către E. Fischer, *op. cit.*, pp. 30-31, nr. 125-126, 134, iar de acolo au trecut, fără nici o mențiune a provenienței lor reale, în lucrarea lui O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*. și în O. Luchian, MBR.

¹⁸⁴ *Brüder Egger I*, p. 101, nr. 3256-3258 și 3264, *Brüder Egger II*, p. 48, nr. 1524, p. 49, nr. 1528-1530 = O. Luchian, *op. cit.*, 1943, p. 67, nr. 2, 4-6.

¹⁸⁵ *Brüder Egger I*, p. 101, nr. 3259 și 3263, *Brüder Egger II*, p. 48, nr. 1525 = O. Luchian, *op. cit.*, p. 67, nr. 1.

¹⁸⁶ *Brüder Egger I*, p. 101, nr. 3261-3262 și *Brüder Egger II*, p. 49, nr. 1526.

¹⁸⁷ O. Luchian, *op. cit.*, p. 67, nr. 3.

¹⁸⁸ *Brüder Egger I*, p. 101, nr. 3260 și *Brüder Egger II*, p. 49, nr. 1527.

că acesta ar fi conținut o monedă din Țara Românească, a unui principe numit “Vlad” și o alta moldovenească, a unui principe numit “Ștefan”, pe lângă emisiuni ale dinastiei crimeene a Giraizilor¹⁸⁹. În literatură s-a încetățenit ideea că monedele feudale românești în discuție ar fi fost emise de Vladislav I - Vlaicu și Ștefan I sau de către Vlad “Uzurpatorul”¹⁹⁰. După părerea noastră, era foarte puțin probabil ca un numismat polonez de la mijlocul secolului al XIX-lea, lipsit total de experiența monedelor feudale românești și într-o vreme când numismatica noastră medievală era la începuturile sale să fi fost capabil să descifreze legende dificile ale emisiunilor din secolul al XIV-lea, mai ales ale mărunților ducați ai lui Vlad “Uzurpatorul”, care ridică complicate probleme de lectură. Având în vedere prezența în acest tezaur a monedelor Hanatului Crimeei, considerăm că descoperirea trebuie datată mult mai târziu decât s-a crezut până acum. Ținând seama de prezența monedelor Hanatului Crimeei, ca și paralelele oferite de structura unor descoperiri contemporane mai bine studiate în ultimele decenii, credem că monedele românești din descoperirea podoliană erau frumoasele emisiuni din cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea, ale căror îngrijite legende slavone sau latine sunt mult mai ușor accesibile unui numismat lipsit de experiența paleografiei monetare românești. De aceea credem că este mult mai plauzibil ca moneda moldovenească de la “Ștefan” din acest tezaur trebuie să aparțină lui Ștefan cel Mare, iar cea munteană, lui Vladislav al II-lea (1447-1456).

Nici lista descoperirilor izolate de monede de la Ștefan cel Mare nu este foarte bogată. Din capitala Moldovei, de la Suceava, se cunosc extrem de puține descoperiri și acelea menționate, de cele mai multe ori, doar sumar. La sfârșitul secolului al XIX sau începutul secolului al XX-lea, în cursul săpăturilor efectuate în zona Cetății de Scaun, a fost descoperit un gros din tipul I¹⁹¹. Un număr mai mare de piese au fost găsite în cursul marilor campanii de cercetări din anii '50 ai secolului al XX-lea în Cetate, pe platoul din fața ei și în orașul propriu-zis, dar structura pe tipuri și nominaluri a acestor descoperiri de monede de la Ștefan cel Mare rămâne și azi, după peste o jumătate de secol de la efectuarea cercetărilor, tot neprecizată. Pe la începutul anilor 1980, Gr. Foiț reușise să depisteze 14 monede de la acest domnitor menționate ca provenind de la Suceava¹⁹². Ulterior, a mai fost publicată o piesă de către Monica Gogu. Chiar dacă în literatură lipsesc multe informații esențiale necesare, pare destul de clar faptul că, în unele cazuri, aceeași monedă este menționată de mai multe ori în publicații diferite ale aceluiași autor sau la autori diverși. De aceea nu putem subsuma mecanic cifra tuturor monedelor menționate în rapoartele de săpătură. Probabil că cifra reală a pieselor descoperite la Suceava în anii 1950-1960 depășea numărul de 10-11 exemplare. Date mai exacte avem numai despre monedele descoperite de K. Romstorfer, T. Martinovici și Monica Gogu, în săpăturile de la Casa Domnească și Curtea Domnească. În primul caz și cel de al treilea caz este vorba de groși din tipul I (var. 1), iar la Casa Domnească, toate piesele făceau parte din tipul al II-lea

¹⁸⁹ L. L. Polevoj, în IMF-AN SSSR, 4 (31), 1956, p. 96 nota nr. 1; G. A. Fedorov-Davydov, *Klady džučidskih monet - Osnovy periody razvitiia deneznogo obraščeniia v Zolotoj Orde*, în NE, 1, 1960, p. 177, A. Mikołajczyk, *op. cit.*, p. 288 și P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 202, nr. 4.

¹⁹⁰ G. A. Fedorov-Davydov, *op. cit.*, p. 177, A. Mikołajczyk, *op. cit.*, p. 288 și P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 202, nr. 4.

¹⁹¹ K. A. Romstorfer, *op. cit.*, p. 91.

¹⁹² Vezi B. Mitrea et alii, în SCIV, 5, 1954, 2, pp. 265, 273 și 285; Idem, în SCIV, 6, 1955, 4, p. 762; I. Nestor et alii, în MCA, 4, 1957, pp. 244 și 256; T. Martinovici, în MCA, 4, 1957, p. 362; Idem, în MCA, 5, 1959, pp. 597-598, în acest ultim caz este vorba de 10 monede din tipul al II-lea, atât groși cât și jumătăți de gros; Șt. Olteanu, *op. cit.*, p. 609 și T. Martinovici, în MCA, 6, 1959, p. 687, gros din tipul al II-lea. T. Martinovici și Eugenia Neamțu, *Platoul din fața Cetății de Scaun de la Suceava*, în MCA, 8, 1962, pp. 754 și 756. Trei groși din tipul al II-lea. Pentru o încercare de a aduna toate descoperirile de monede de la Ștefan cel Mare făcute la Suceava, menționate în literatura de specialitate până la sfârșitul anilor '80 ai secolului al XX-lea, cf. Gr. Foiț, în Suceava-Anuarul Muzeului Județean, 8, 1981, p. 73. Credem că este semnificativ faptul că, din lista de 14 monede dată de Gr. Foiț, se poate identifica tipul și nominalul doar în cazul a trei piese.

(nouă groși și o jumătate de gros, var. a 2-a). Un gros din tipul al II-lea a fost descoperit în 1976, în cursul săpăturilor de la Mănăstirea Zamca, situată în Evul Mediu în afara Sucevei¹⁹³.

Cele mai multe descoperiri certe de monede de la Ștefan cel Mare cunoscute, până în prezent, în ținuturile moldovenești situate la vest de Prut provin de la Baia (com. Baia, jud. Suceava), unde se cunosc 16 piese. Din această așezare V. Neamțu, Eugenia Neamțu și Stela Cheptea menționează descoperirea unui număr de 11 monede de la Ștefan cel Mare. Dintre acestea, șase au fost găsite în cursul cercetărilor din anii 1967-1976, patru între 1977 și 1980 și una a fost scoasă la lumină în 1998. Dintre acestea, trei sunt piese de o jumătate de gros, iar restul sunt groși. Cinci groși fac parte din tipul I, iar unul din tipul al II-lea, ca și o jumătate de gros¹⁹⁴. Alte cinci monede au fost descoperite la Baia în cursul cercetărilor din 1975, din zona bisericii catolice¹⁹⁵. Trei dintre acestea aparțin tipului I (doi groși și o jumătate de gros), iar restul sunt jumătăți de gros din tipul al II-lea. Descoperirile de la Baia sunt de o mare importanță și pentru rafinarea cronologiei emisiunilor lui Ștefan cel Mare, deoarece doi groși din tipul I au fost descoperiți în stratul de locuire care a fost afectat de incendiul din 1467, legat de campania lui Matthias Corvin în Moldova. Alte monede ar putea proveni din stratul de distrugere provocat de campania lui Mahomed al II-lea, din vara anului 1476.

Tot din zona apropiată capitalei Moldovei provine moneda de la Ștefan cel Mare, descoperită în anul 1998, în cursul săpăturilor de la Siret (jud. Suceava)¹⁹⁶, precum și un exemplar găsit întâmplător la Nigotești (com. Ciumulești, jud. Suceava). Acesta din urmă este un gros din tipul al II-lea (var. 1)¹⁹⁷. Alte descoperiri au fost atestate în zona central-vestică a Moldovei, cum ar fi piesele izolate de la Balomirești-Bâra (com. Bâra, jud. Neamț)¹⁹⁸ sau Târgul Trotuș¹⁹⁹. Prima descoperire constă dintr-un gros din tipul I, iar cea de a doua este un gros subaerat (?) din tipul al II-lea.

Recent au fost publicate un număr destul de mare monede de la Ștefan cel Mare din jumătatea estică a Moldovei de dincoace Prut. O piesă de o jumătate de gros a fost descoperită la Bucecea (com. Bucecea, jud. Botoșani), cu ocazia cercetării arheologice a bisericii ruinate din sat²⁰⁰. Un gros din tipul al II-lea (var. 1) a fost găsit la Zagavia (com. Scobinți, jud. Iași)²⁰¹. Cele mai multe exemplare, șase la număr, au fost descoperite la Iași, în cursul cercetărilor arheologice întreprinse la Biserica Sf. Sava (câte un gros din tipul I, var. 1 și al II-lea, var. 1), în zona hotelului *Moldova* (doi groși din tipul I), în zona clădirii fostului magazin *Materna*, de pe strada *Ștefan cel Mare* (un gros din tipul I, var. 1 și var. II și un gros din tipul al II-lea, var. 1).

¹⁹³ Monedă inedită din colecția Muzeului Național de Istorie a României, pv. 783, ex BAR, ex DMI I 225/8.

¹⁹⁴ Eugenia Neamțu, V. Neamțu și Stela Cheptea, *Baia – I*, p. 142-143; Idem, *Baia – II*, p. 243 și Stela Cheptea, în *Cronica cercetărilor arheologice - Campania 1998. A XXXIII-a Sesiune națională de rapoarte arheologice, Vaslui, 30 iunie-4 iulie 1999*, București, 1999, p. 11.

¹⁹⁵ O parte din rezultatele cercetărilor asupra acestui obiectiv au fost publicate de către Lia Bătrâna și A. Bătrâna, în Suceava, 10, 1983, pp. 431-454; Idem, în CA, 6, 1983, pp. 239-257. Monedele sunt inedite și se păstrează în colecția Muzeului Național de Istorie a României, pv. 567, ex BAR, ex DMI inv. I 214/17, pv. 697, ex BAR, ex DMI inv. II 224/13, pv. 711, ex BAR, ex DMI inv. II 224/30, pv. 712, ex BAR, ex DMI inv. II 214/31 și pv. 760, ex BAR, ex DMI inv. I 224/89. Monedele au fost descoperite de Lia Bătrâna și Adrian Bătrâna și fac obiectul unei viitoare publicări, pe care o pregătim împreună cu Katiușa Pârvan și autorii săpăturilor.

¹⁹⁶ A. László, I. Mareș și B. Niculică, *op. cit.*, p. 108.

¹⁹⁷ O. Luchian, în SCN, 1, 1957, p. 471.

¹⁹⁸ O. Iliescu, *Ștefan cel Mare*, p. 187, nr. 4.

¹⁹⁹ Al Artimon, în Carpica, 26, 1997, 2, p. 45; Idem, *Orașul medieval Trotuș în secolele XIV-XVII. Geneză și evoluție*, Bacău, 2003, p. 210, C 1.

²⁰⁰ E. Gh. Setnic, P. Șadurschi, C. Asăvoaie, *op. cit.*, p. 66.

²⁰¹ V. Mihăilescu-Bîrliba și V. Butnariu, *op. cit.*, p. 319, nr. 64.

Un gros din tipul I, var. 1 a fost găsit în cursul cercetărilor arheologice de la Mănăstirea Barnovschi (care în Evul Mediu se găsea mult în afara orașului)²⁰².

Zona de Sud-Est a Moldovei a dat, până în prezent, doar o singură descoperire. Este vorba de groși din tipul al II-lea (var. a 3-a) găsiți într-o locuință de suprafață din Cetatea de Pământ de la Bârlad (jud. Vaslui)²⁰³.

Cea mai importantă descoperire de monede de la Ștefan cel Mare nu numai din Basarabia, dar chiar de pe teritoriul întregii Moldove istorice, provine de la Orhei (punctul Orheiul Vechi, com. Trebujeni, rai. Orhei). Aici s-au găsit cel puțin 26 monede izolate de la Ștefan cel Mare, dintre care 22 groși și trei jumătăți de gros. 13 dintre groșii descoperiți la Orhei și două jumătăți de gros fac parte din tipul I, iar restul de nouă groși și o piesă de o jumătate de gros aparțin tipului al II-lea²⁰⁴. Tot din zona Orheiului provin și descoperirile izolate de groși de la Ștefan cel Mare menționate la Lucașeuca (Lukašovka, rai. Orhei) și Căzănești (rai. Orhei)²⁰⁵. Un alt grup numeric important de monede ale acestui principe au fost scoase la lumină la Cetatea Albă (azi Bjalgorod-Dnestrovski, Ucraina), dintre care o jumătate de gros din tipul I și trei groși din tipul al doilea²⁰⁶. Din localități neprecizate de pe teritoriul Basarabiei provin 10 monede de la Ștefan cel Mare. Dintre acestea nouă sunt groși, doi din tipul I și șapte din tipul al II-lea. Jumătatea de gros aparține tipului I²⁰⁷.

Pe teritoriile situate în afara frontierelor Moldovei se cunosc, până acum doar două descoperiri izolate de monede ale lui Ștefan cel Mare. Este vorba despre un gros găsit în Țara Românească, în cursul cercetărilor arheologice de la Mănăstirea Bradu (com. Bradu, jud. Buzău)²⁰⁸, iar un altul a fost descoperit la Sugdeja (Soldaia sau Sudak, în Evul Mediu), în Crimeea. Moneda descoperită în Crimeea face parte din tipul I, var. 1²⁰⁹.

Monedele de argint cu contramarca Cetății Albe se întâlnesc, în mod cert, în compoziția a două descoperiri colective: tezaurul de la Cârpiți (azi Victoria, com. Victoria, jud. Iași) și tezaurul descoperit într-o localitate basarabeană neprecizată. O monedă contramarcată izolată provine de la Cetatea Albă²¹⁰. Până în prezent nu s-au semnalat descoperiri de monede de bronz cu legenda **ACHIP[O]KASTPOV** în afara Cetății Albe, de unde au fost publicate 13 exemplare, dar este foarte plauzibil ca și celelalte piese cunoscute să provină tot din acest mare centru urban moldovenesc²¹¹.

²⁰² V. M. Butnariu, *Monnaies.*, pp. 129, nr. 344-345, 143, nr. 599, 137, nr. 504-506 și p. 147, nr. 653.

²⁰³ M. D. Matei, în SCIV, 10, 1959, 1, p. 128, menționează descoperirea a două monede de ½ groși. M. D. Matei și L. Chițescu, *op. cit.*, p. 37, pl. 48, fig. 51, nr. 1-2. Calitatea bună a ilustrației permite nu numai stabilirea precisă a nominalului și tipului, dar chiar și pe cea a subtipului, dovedind că, în realitate monedele sunt groși.

²⁰⁴ A. A. Nudel'man, *Staryi Orhej.*, pp. 63-64 și 74-75 și P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 205, nr. 16. Datele oferite de autorii citați asupra numărului de monede de la Ștefan cel Mare găsite la Orheiul Vechi sunt contradictorii, căci la pp. 63-64 A. A. Nudel'man menționează că s-au descoperit doi groși din tipul I, șapte groși din tipul al II-lea, două jumătăți de gros din tipul I și o jumătate de gros din tipul al II-lea, iar la p. 74-75 discută despre 22 de piese. P. P. Byrnja și N. D. Russev afirmă ca s-ar fi găsit 24 de monede, dar adunarea pieselor pe nominaluri și tipuri dă un total de 25 de exemplare. Vezi și S. Travkin, *Descoperiri numismatice din Orheiul Vechi (anul 1987)*, în Revista arheologică, 2, 1998, pp. 163-165.

²⁰⁵ A. A. Nudel'man, *Topografija.*, p. 138-139, nr. 32 și p. 144, nr. 43.

²⁰⁶ L. L. Polevoj, *Topografija.*, p. 101, nr. 21 și P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 205, nr. 15.

²⁰⁷ A. A. Nudel'man, *Topografija.*, p. 152, nr. 39. Monedele se păstrează în colecția Gosudarsvennyj Istoričeski Muzej din Moscova. Monedele publicate Elena Crăciun și Elena Petrișor, *op. cit.*, p. 97, nr. 425-426 provin tot de pe teritoriul Basarabiei.

²⁰⁸ V. Drâmbocanu și I. Rusu, *Contribuții la repertoriul descoperirilor monetare de pe teritoriul județului Buzău*, în BSNR, 70-74, 1976-1980, 124-128, p. 611, nr. 13.

²⁰⁹ V. V. Majko, *Srednovekovnaja moldavskaja moneta iz Sugdeja*, în Stratum, 2000, 6, pp. 427-428.

²¹⁰ A. S. Kocievskij, *op. cit.*, p. 157.

²¹¹ P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 205, nr. 15.

Descoperiri de monede din categoria emisiunilor imitative de inspirație otomană din vremea lui Ștefan cel Mare sunt menționate în mai multe localități moldovenești. Astfel, la Suceava și Orhei s-au descoperit imitații ale asprilor lui Murad al II-lea²¹². Monede de același fel au fost găsite și în localități moldovenești neprecizate²¹³. O imitație a asprilor lui Mehmed al II-lea provine de la Suceava²¹⁴. Seria imitațiilor după moneda lui Bayezid al II-lea este și ea destul de bogată, astfel de piese fiind cunoscute la: Suceava²¹⁵, Orhei²¹⁶, Iași-Biserica Sf. Sava²¹⁷, precum și într-o serie de localități moldovenești neprecizate.

Cu excepția tezaurilor de la Orheiul Vechi, Sulița Nouă și "Podolia, localitate neprecizată", moneda princiară moldovenească lipsește nu numai din componența tezaurilor timpurii (Cârpiți, Schineta și „Basarabia, localitatea necunoscută”), ascunse la începutul domniei, dar și din cele îngropate în cursul ultimilor ani ai domniei, între 1496 și 1502, cum ar fi: Suceava, Dancu (rai. Hâncești, Rep. Moldova), Diocheți (com. Movilița, jud. Vrancea), Țifești (com. Țifești, jud. Vrancea) sau Târgu Ocna²¹⁸. Monedele lui Ștefan cel Mare sunt absente și din componența „moldovenească” a tezaurul Șieu II (jud. Bistrița-Năsăud). Singura descoperire colectivă de emisiuni imitative de tip otoman de pe teritoriul moldovenesc, contemporană domniei lui Ștefan cel Mare, cunoscută, până în prezent, este depozitul de la Orhei²¹⁹.

Poate, în mod paradoxal, pentru cei înclinați să accepte vechile clișee despre înflorirea generală a societății moldovenești în epoca lui Ștefan cel Mare, trebuie să recunoaștem că, în lumina descoperirilor prezentate până acum, moneda locală pare să fi jucat numai un rol minor, atât în ceea ce privește locul ei în cadrul preferințelor de teaurizare ale populației, cât și, foarte probabil, în cadrul vieții economice de zi cu zi a locuitorilor acestui stat. Acest fapt este și mai greu de explicat, dacă avem în vedere evidenta îmbunătățire și stabilizare a titlului și a greutateii ei, realizate ca urmare a reformelor monetare radicale întreprinse de Ștefan cel Mare.

Ceea ce poate surprinde, în primul rând, este puținătatea tezaurilor de orice fel de monede, îngropate în vremea lui Ștefan cel Mare. Având în vedere numeroasele momente tulburi prin care a trecut Moldova în cursul anilor 1467-1497, ar fi fost de așteptat ca numărul tezaurilor pierdute sau ascunse cu prilejul invaziilor străine să fi fost cu mult mai mare decât cel pe care îl prezintă situația din teren. Același lucru se poate spune și despre descoperirile izolate contemporane, a căror pierdere ar fi trebuit de asemenea să sporească într-o epocă marcată de numeroase evenimente violente. Ori, cercetând în detaliu masa descoperirilor vom constata că, dimpotrivă, în vremea lui Ștefan cel Mare, comparativ cu anii de sfârșit ai secolului al XIV-lea sau primele trei decenii ale secolului al XV-lea avem de a face cu o raritate generală a descoperirilor, indiferent dacă este vorba de cele de monede locale sau străine²²⁰.

²¹² E. Nicolae, *Moneda otomană*, p. 59, nr. 1-2 și Idem și N. Răileanu, *op. cit.*, p. 189-194.

²¹³ E. Nicolae, *Moneda otomană*, p. 59, nr. 3-4.

²¹⁴ *Ibidem.*, p. 60, nr. 5.

²¹⁵ *Ibidem.*, p. 67, nr. 22-23, p. 69, nr. 27.

²¹⁶ E. Nicolae și N. Răileanu, *op. cit.*, p. 189-194.

²¹⁷ V. M. Butnariu, *op. cit.*, p. 133, nr. 453-454.

²¹⁸ Asupra acestor descoperiri vezi G. Foiț, în SCN, 7, 1980, 167-170; După A. A. Nudel'man, *Topografija*, pp. 99-100, nr. 14, tezaurul descoperit la Dancu, rai. Kotovsk, ar fi conținut și doi dinari de la Ludovic al II-lea. Cu toate acestea, asemenea emisiuni nu apar descrise ca făcând parte din tezaur în repertoriul publicat de V. M. Butnariu, *Tezaurul Chișinău*, p. 17, nr. 1; A. Paragină, *op. cit.*, p. 74; C. Moisil, în BSNR, 13, 1916, 27, p. 3-16 și Mihaela Blasko și C. Matache, în BSNR, 86-87, 1992-1993, 140-141, pp. 151-160.

²¹⁹ E. Nicolae și N. Răileanu, *op. cit.*

²²⁰ Datele semnate de repertoriul lui P. P. Byrnja și N. D. Russev sunt elocvente și ele sunt confirmate și de ansamblul descoperirilor provenite din teritoriile moldovenești situate la vest de Prut.

Considerăm că acest fapt nu este întâmplător și că, în mod cert, el nu ține numai de gradul nostru de informare deficitar. Avem motive să credem că această raritate a descoperirilor reflectă destul de fidel o realitate mai puțin măreață a epocii. O privire pe ansamblu a structurii cantitative și calitative a descoperirilor de monede feudale moldovenești de pe tot cursul secolului al XV-lea, indică în mod evident faptul că întreaga masă de moneda străină și locală din cadrul descoperirilor din vremea lui Ștefan cel Mare este mult mai redusă numeric și mai ales valoric, decât cea din epoca lui Alexandru cel Bun²²¹.

Concluzia nu poate fi decât una simplă. Descoperirile sunt mai puțin numeroase și mai puțin valoroase pentru că populația a avut la dispoziție mai puțin numerar între anii 1457-1504, decât avusese în perioada 1400-1432, mai ales după 1415. Această rarefiere a descoperirilor monetare ar putea fi rezultatul combinării efectelor mai multor factori economici, dar și politici și sociali. Perioadele lungi de stări conflictuale cu statele vecine, multe dintre ele desfășurate chiar pe teritoriul moldovenesc, ca și reajustarea circuitelor comerciale internaționale în epocă au determinat o reducere a potențialului economic al locuitorilor Moldovei, mai ales a celui exprimat în termeni monetari.

Un rol negativ trebuie să fi jucat și sporirea cheltuielilor politice ale statului moldovenesc în vremea lui Ștefan cel Mare. Este vorba, în primul rând, de sporirea cheltuielilor militare cerute de achiziționarea de armament, inclusiv a costisitoarelor arme de foc și de angajarea mercenarilor care să le mănuiască²²², de ridicarea unor fortificații de mari dimensiuni²²³, de necesitatea recompensării efortului de război și a loialității boierimii. La plățile politice trebuie adăugate și tributul și valoarea celorlalte prestații plătite Imperiului Otoman între 1457-1473 și 1486-1504.

De asemenea, trebuie să avem în vedere și consecințelor economice ale angajării statului într-o vastă politică de construcții somptuare, în primul rând eclesiastice²²⁴, ca a politicii constante de achiziționare de pământuri pentru Domnie, care necesitau și ele mari cantități de numerar extras din masa monetară locală, pe lângă cantitatea uriașă de forță de muncă și

²²¹ Am încercat o subsumare și o convertire a valorii masei descoperirilor de monede străine și locale în valori exprimate în monede de aur (florini). În alte cazuri, bazați pe rezultatul analizelor efectuate, am convertit cantitatea de argint conținută de diferitele tipuri monetare în aur. Pentru perioada 1400-1432 am echivalat valoarea monedelor moldovenești cu cea a emisiunilor similare, din sistemul monetar polonez sau maghiar. Pentru perioada 1457-1504 calculele au fost efectuate pe baza raporturilor aur/argint din sistemul otoman. Chiar dacă rezultatele nu reflectă total raporturile monetare contemporane, ele permit obținerea unor ordine de mărime ale masei monetare aflată pe piață în perioada 1400-1504.

²²² Asupra organizării militare a Moldovei vezi I. Focșăneanu și Gh. Diaconu, *Bazele puterii militare a lui Ștefan cel Mare*, în *Studii cu privire la Ștefan cel Mare*, București, 1956, pp. 113-168; N. Grigoraș, *Instituțiile feudale din Moldova I. Organizarea de stat până la mijlocul secolului al XVIII-lea*, București, 1971, pp. 137-208, passim și mai recent T. Teotoi, *Organizarea militară*, în *Istoria românilor*, vol. IV, *De la universalitatea creștină la Europa patriilor*, ed. Șt. Ștefănescu, C. Mureșan, București, 2001, pp. 230-236. Asupra armamentului cf. R. Rosetti, *Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ștefan cel Mare. Memoriul I: Armamentul. Memoriul II: Organizarea. Memoriul III: Principii tactice ale moldovenilor și ale vecinilor*, în AAR-MSI, ser. a III-a, 4, 1925, pp. 367-444. Privitor la folosirea mercenarilor în Moldova vezi C. Rezachievici, *Mercenarii în oștile românești din Evul Mediu*, în RdI, 34, 1981, 1, p. 42-44. Deși nu avem informații directe despre compensarea bănească a serviciilor militare în Moldova domniei lui Ștefan cel Mare, existența acestei practici trebuie subînțeleasă. Ea era foarte comună în epocă în toate statele din jur: Țara Românească, Ungaria, Polonia și Imperiul Otoman și este greu de crezut că ea nu se aplica și în Moldova. Din Țara Românească a primului sfert al secolului al XV-lea ne-a parvenit o informație privind plata lunară a infanteriștilor și călăreților, în vreme de campanie, cf. E. Oberländer-Târnoveanu, în *130 de ani de la crearea sistemului monetar modern românesc*, p. 149. Credem că în Moldova aceste plăți erau, parțial, acoperite prin impozitul numit „jold”.

²²³ cf. R. Rosetti, *Studii asupra chipului cum se făptuia războiul de către Ștefan cel Mare. Memoriul IV: Fortificația sub Ștefan cel Mare și apărarea cetăților. Memoriul V: Strategia lui Ștefan cel Mare*, în AAR-MSI, ser. A III-a, 6, 1927, pp. 1-71 și *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, passim (= *Studii și Materiale de Istoria Artei*, 2, 1959).

²²⁴ cf. *Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, București, 1958, passim.

produse care erau scoase din circuitul economic normal²²⁵. Toate aceste măsuri politice nu puteau să nu aibă drept urmare și o înăsprire a fiscalității generale²²⁶. Restrângerea volumului și valorii descoperirilor monetare contemporane dovedește creșterea gradului fiscalității, asociată cu diminuarea beneficiilor rezultate din participarea la comerțul internațional și cu efectul sechelelor lăsate de purtarea operațiunilor militare pe propriul teritoriu. Descoperirile monetare dovedesc în mod clar faptul că politica dusă de autoritățile statale în anii 1457-1504 mai sus a avut drept consecință reducerea resurselor monetarizate ale populației. De altfel, este posibil ca obligațiile militare și fiscale grele să fi constituit cauzele majore ale accelerării procesului de înstrăinare a proprietăților funciare de către o parte a boierimii mici și mijlocii, fenomen ale cărui ecouri transpar, în mod evident, din documentele epocii.

Pe planul strict al politicii monetare, considerăm că raritatea monedelor lui Ștefan cel Mare, comparativ cu cele din vremea lui Alexandru cel Bun, nu se explică numai prin faptul că emisiunile primului au fost bătute dintr-un aliaj de argint cu titlu superior și, prin urmare având o valoare intrinsecă mai mare decât cele ale strămoșului său. Pur și simplu trebuie să constatăm faptul că, monedele marelui voievod sunt azi puțin frecvente, în primul rând, pentru că ele au fost emise în număr destul de mic. Baterea acestor monede a fost determinată mai ales de scopuri politice - plata serviciilor militare prestate de boierime sau a mercenarilor și mai puțin pentru a facilita schimburile comerciale²²⁷. Concentrarea mare a descoperirilor de monede de la Ștefan cel Mare la Orhei, așezare care avea o valoare militară deosebită în cadrul sistemului defensiv moldovenesc, reprezintă mai degrabă rezultatul interesului arătat de autorități pentru buna funcționare a garnizoanei locale, decât dovada înfloririi economice a fortificației. La Orhei s-au găsit relativ puține monede străine contemporane cu domnia lui Ștefan cel Mare - 14 monede maghiare, 10 poloneze, una lituaniană, șapte otomane și trei ale Hanatului Crimeei²²⁸. Același lucru poate fi valabil și în cazul descoperirilor de la Baia, care era nu numai un centru economic important, dar și un punct strategic de prim rang, controlând accesul spre capitală dinspre Sud și Vest.

Subliniind funcția politico-militară de prim ordin a emisiunilor lui Ștefan cel Mare, nu înseamnă că negăm utilizarea acestora și în scopuri economice. Existența groșilor lui Ștefan între monedele găsite în casa lui Nicolaus Brimsa după moartea acestuia, reprezintă o dovadă că ele fuseseră apreciate pentru calitățile lor intrinsece și continuau să fie păstrate în mediile oamenilor de afaceri de la Lwow chiar și după moartea emitentului lor. Și în cazul monedei descoperită la Sugdeja (Soldaia, Sudak) am putea întrezări factorul comercial ca un posibil vector al difuzării ei în Crimeea, chiar dacă se știe că Ștefan cel Mare a trimis un corp de oșteni moldoveni pentru protecția unuia dintre cumnații săi, Alexandros, seniorul Mangopului, angrenat în dispute dinastice cu fratele său, Isaac. Cu toate acestea, realitatea conturată de volumul descoperirilor ne obligă să fim foarte prudenți în a supraevalua dimensiunea funcției comerciale a monedelor lui Ștefan cel Mare. Cazul cel mai elocvent al utilizării limitate în tranzacțiile economice ale vremii îl reprezintă chiar situația descoperirilor de la Cetatea Albă. În cadrul lotului de monede din cea de-a doua jumătate a secolului al XV-lea găsite la Cetatea

²²⁵ Al. Gonța, *Unele aspecte ale politicii interne a lui Ștefan cel Mare*, în *Studii. Revistă de Istorie*, 10, 1957, 4, pp. 91-103 și Idem, *Domeniile feudale și privilegiile mănăstirilor moldovenești în vremea lui Ștefan cel Mare*, în *BOR*, 75, 1957, 5, pp. 438-445.

²²⁶ Asupra fiscalității din Moldova celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea cf. V. Pântea, *Impozite, taxe și amenzi moldovenești până la 1504*, în *CI*, 10-12, 1936, 1, pp. 216-224; Idem, V. Pântea, *Impozite, taxe și amenzi moldovenești până la 1504*, în *CI*, 13-16, 1940, 1-2, pp. 133-167.

²²⁷ Datele de care dispunem nu confirmă retragerea periodică și rebaterea vechilor emisiuni, după etaloane metrologice mai reduse, așa cum presupune N. Russev, *op. cit.*, p. 386.

²²⁸ P. P. Byrnja și N. D. Russev, *op. cit.*, p. 206.

Albă, cel mai mare centru comercial al Moldovei, numărul de monede emise de Ștefan cel Mare – șase exemplare, este modest, nu numai comparativ cu valoarea monedelor străine (un tezaur alcătuit din 11 aspri ai Hanatului Crimeei, un florin de aur de la Matthias Corvin, un dirhem al Hoardei Mari, șase akcele otomane, un dang al Hanatului Ak-Koyunlu din Caucazul sudic)²²⁹, dar și față de al emisiunilor acestui voievod descoperite în zona Orheiului. În cifre absolute numărul pieselor descoperite la Cetatea Albă nu reprezintă decât cu puțin peste 25% din cel provenit de la Orheiul Vechi. În ciuda ridicării calității emisiunilor princiare moldovenești în vremea lui Ștefan cel Mare, rolul de monede cu o funcție preponderent comercială a fost în continuare ocupat de emisiunile străine - florini și dinarii maghiari, ducații cu titlu și greutate redusă ai dogilor sau seniorilor Genovei, bătuți la Caffa, aspri de Caffa, imitațiile otomane ale ducaților venețieni și akcele.

Nici chiar emiterea de monede care pot fi definite ca având un rol “comercial” în timpul acestei domnii, cum ar fi, de exemplu, aspri contramarkați ai Cetății Albe sau imitațiile asprilor otomani, nu au putut pune capăt acestei situații. Explicația acestei situații este dată de faptul că Moldova nu avea resursele necesare să susțină pe termen lung un asemenea demers, nici măcar pe plan intern și cu atât mai puțin în raport cu negustorii străini. Pe de altă parte, Domnia, fie ea chiar și una puternică și prestigioasă, cum era cea a lui Ștefan cel Mare, nu putea schimba deprinderile puternic înrădăcinate ale populației de a folosi în cadrul tranzacțiilor importante monede străine de calitate, cu valoare stabilă și general acceptate.

Adâncirea studiului emisiunilor monetare moldovenești, ca și a tendințelor evoluției circulației monetare din epoca lui Ștefan cel Mare vor aduce, cu siguranță, noi informații nu numai despre procesele economice și sociale care au afectat populația ce trăia pe teritoriile dintre Carpați și Nistru în cursul celei de a doua jumătăți a secolului al XV-lea, pe care în acest moment doar începem să le întrezărim, căci aceste fenomene nu sunt evidențiate, în mod direct, de celelalte izvoare disponibile. Un câștig important al acestor studii va fi și mai buna înțelegere a impactului puternic jucat de factorul politic și militar în modelarea acestor evoluții într-un moment decisiv al istoriei Moldovei.

Abrevieri

AAR-MSI	= Analele Academiei Române-Memoriile Secțiunii Istorice, București
AIIA-Iași	= Anuarul Institutului de Istorie și Arheologie “A. D. Xenopol”, Iași
ArhMold.	= Arheologia Moldovei, Iași
AN	= Acta Numismatica, Barcelona
BfM	= Blätter für Münzfreunde, Berlin
BOR	= Biserica Ortodoxă Română, București
BSNR	= Buletinul Societății Numismatice Române, București
CA	= Cercetări Arheologice, București
CC-BAR	= Creșterea colecțiilor Bibliotecii Academiei Române, București
CI	= Cercetări Istorice, Iași
CN	= Cercetări Numismatice, București
CNA	= Comunicări de Numismatică și Arheologie, București
ÉBPB	= Études byzantines et post-byzantines, București
IIAK	= Izvestija Imperatorskoj Arheologičeskoj Komissii, Sankt Petersburg

²²⁹ *Ibidem.*, pp. 205 și 207-208.

IMF-AN SSSR	= Izvestija Moldavskogo Filiala Akademii Nauk SSSR, Chișinău
JBLM	= Jahrbuch des Bukowiner Landes-Museums, Cernăuți
JRNC	= Journal of Radioanalytical and Nuclear Chemistry, ***
MCA	= Materiale și Cercetări Arheologice, București
MemAnt.	= Memoria Antiquitatis. Acta Musei Petrodavensis, Piatra Neamț
Muzeul Suceava, Studii și Materiale, Istorie	= Muzeul Județean Suceava - Studii și Materiale, seria Istorie, Suceava
NTT	= Numizmatika és társtudományok, Nyiregyháza
Studii	= Studii – Revistă de Istorie, București
NIIJVE	= Numizmatičeskie issledovannija po istorii Jugo-Vostočnoj Evropy, Chișinău, 1990
NE	= Numismatika i Epigrafika, Moscova
NK	= Numizmatikai Közlöny, Budapesta
NTT	= A numizmatika és a társtudományok, Nyiregyháza
NZ	= Numismatische Zeitschrift, Viena
RI	= Revista Istorică, S. N, București
RIU	= Românii în Istoria Universală, Iași
RRH	= Revue Roumaine d'Histoire, București
RM	= Revista Muzeelor, București
SAO	= Studia et Acta Orientalia, București
SCIV	= Studii și Cercetări de Istorie Veche, București
SCN	= Studii și Cercetări de Numismatică, București
Stratum	= Stratum Plus – Vaș arheologičeski žurnal, Chișinău-Odessa-St. Petersburg-București
Suceava	= Suceava Anuarul Muzeului Județean, Suceava
TGIKMMSSR	= Trudy Gosudarsvennyj Istoriko-Kraevedčeskij Muzej Moldavskoj SSR, Chișinău
TNDBülten	= Türk Nümismatik Derneği Bülten, Istanbul
ZfMSW	= Zeitschrift für Münz-, Siegel und Wappenkunde, Berlin

Lista figurilor

Planșa I. A-B – Petru al III-lea, emisiuni reformate (groși). Cat. 11, 16 - Ștefan al III-lea, tipul I (groși).

Planșa II. Cat. 54, 59, 81, 82 - Ștefan al III-lea, tipul I (groși).

Planșa III. Cat. 83, 97, 111, 113 - Ștefan al III-lea, tipul I (83 groși, 97, 111, 113 ½ groși).

Planșa IV. Cat. 123, 124, 141, 145 - Ștefan al III-lea, tipul II (groși).

Planșa V. Cat. 153, 174, 193, 205 - Ștefan al III-lea, tipul II (groși).

Planșa VI. Cat. 207, 218, 232, 249 - Ștefan al III-lea, tipul II (groși).

Planșa VII. Cat. 254, 256, 262, 272 - Ștefan al III-lea, tipul II (254, 256, 262 groși, 272 ½ groși).

Planșa VIII. Cat. 273, 277 - Ștefan al III-lea, tipul II (1/2 groși). C Asprokastron – follaro. D Asprokastron – emisiune contramarcată

Planșa IX. Asprokastron – emisiune contramarcată

Planșa X. I - Țara Românească, Vladislav al II-lea – emisiune reformată (ducat). J - Imperiul otoman – Mehmed al II-lea, aspru, emisiunea a II-a. K - Imperiul otoman – Mehmed al II-lea, aspru, emisiunea a III-a.

Figura I. Histograma greutăților monedelor reformate ale lui Petru al III-lea Aron

Figura II. Histograma greutăților groșilor din tipul I ai lui Ștefan cel Mare

Figura III. Histograma greutateilor pieselor de ½ gros din tipul I ai lui Ștefan cel Mare

Figura IV. Histograma greutateilor groșilor din tipul al II-lea ai lui Ștefan cel Mare

Figura V. Histograma greutateilor pieselor de ½ gros din tipul al II-lea ai lui Ștefan cel Mare

Figura VI. Histograma greutateilor emisiunilor lui Ștefan cel Mare

Figura VII. Histograma greutateilor asprilor lui Mehmed al II-lea

Figura VIII. Histograma greutateilor asprilor lui Bayezid al II-lea

Figura IX. Histograma greutateilor dinarilor lui Matthias Corvin

Figura X. Histograma greutateilor obolilor lui Matthias Corvin

Figura XI. Histograma titlurilor monedelor reformate ale lui Petru al III-lea Aron

Figura XII. Histograma titlurilor emisiunilor lui Ștefan cel Mare

Anexa nr. I

CATALOG

Emisiunile princiare ale lui Ștefan al III-lea

Tipul I

Groși

Tipul I, var. 1-a, sub-var. a. Stea cu cinci raze între coarne, +/- rozetă la st., semilună în dr. O. Iliescu, 1964, Tipul I, Seria I-a, Em. I-a; MBR nr. 604-607 tipul 1 a

1. 0,29 g ruptă, păstrat circa 40 % (BAR Moscova inv. 1715, MNIR pv. 483)
2. 0,41 g uzată (BAR inv. 387/17053, col. Docan, pv. 10011)
3. 0,51 g (BAR inv. Moscova 1720/19, MNIR pv. 496)
4. 0,51 g marginea ciobită și uzată (O. Iliescu, 1964, p. 207 nr. 1, BAR inv. B I 792) = MNIR inv. 233977, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu.
5. 0,52 g (Cambridge, M13, MBR 604, tip gen., tipul 1).
6. 0,57 g ruptă, păstrat circa 90 % (BAR inv. Moscova 1720/14, MNIR pv. 496)
7. 0,55 g (O. Iliescu, 1964, p. 207 nr. 2, dar 0,62 g, BAR, col. Docan, inv. 17055)
8. 0,58 g (G. Severeanu, 1937, p. 81, nr. 28, MIAMB 684)
9. 0,597 (C. Moisil, CC-BAR, 19, 1911, p. 383, nr. 3)
10. 0,63 g (BAR inv. Moscova 1720/13, MNIR pv. 496)
11. 0,64 g (O. Iliescu, 1964, p. 207 nr. 2 BAR inv. B I 793) = MBR 605 = MNIR inv. 233978, ex BAR, ex BNR, ex col. Secășeanu.
12. 0,64 g GALVANOPLASTIE (BAR inv. 387/17054, c ol. Docan, pv. 10012)
13. 0,65 g (O. Iliescu, 1964, p. 207 nr. 2 BAR inv. B I 793), posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată
14. 0,66 g (O. Iliescu, 1964, p. 207 nr. 1 BAR inv. B I 792) = MBR 606, posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată
15. 0,67 g (BAR inv. Moscova 1720/11, MNIR pv. 496)
16. 0,67 g (MNIR 126938, ex col. O. Luchian) = MBR ?

17. 0,68 g (BAR inv. Moscova 1697/186, MNIR pv. 123)
18. 0,68 g (BAR inv. Moscova 1720/8, MNIR pv. 496)
19. 0,68 g (BAR inv. Moscova 1720/10, MNIR pv. 496)
20. 0,68 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 3, Sturdza Mss nr. 120)
21. 0,72 g (BAR inv. Moscova 1708/13, MNIR pv. 475)
22. 0,76 g (Cambridge M15 MBR 605, tipul 1).
23. 0,79 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 3, col. particulară)
24. 0,80 g (MNIR pv. 567, ex BAR inv. 214/17, ex DMI)
25. 0,83 g (BAR inv. Moscova 1720/12, MNIR pv. 496)
26. 0,83 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 3, BAR inv. 8976)
27. 0,87 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 3 și 209 nr. 14, dar 0,88 g, Sturdza 1872 nr. 29, BAR, col. Sturdza, inv. ?) = MBR 617
28. 0,87 g GALVANOPLASTIE g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 3, dar 0,48 g, BAR, col. Docan, inv. 17056) = MBR 604

Tipul I, var. 1-a, sub-var. b. stea cu cinci raze între coarne, +/- semilună la st., rozetă la dr.; Iliescu 1964 tipul I, seria a 2-a, em. I-III; MBR 610-23 tipul 1 b

29. 0,26 g tăiată (O. Iliescu, 1964, p. 210 nr. 24, dar 0,29 g, em. excepțională, BAR, col. Docan, inv. 17060) = MBR 628, em. excepțională, tipul 1 b
30. 0,31 g tăiată (O. Iliescu, 1964, p. 210 nr. 25, dar 0,33 g, em. excepțională, BAR, col. Docan, inv. 17059) = MBR 629, em. excepțională, tipul 1 b
31. 0,48 g bronz argintat (BAR inv. Moscova 1720/30, MNIR pv. 498)
32. 0,49 g (BAR inv. Moscova 1723/61, MNIR pv. 546)
33. 0,50 g ruptă (BAR inv. Moscova 1720/29, MNIR pv. 498)
34. 0,50 g ruptă (Orheiul Vechi, L. L. Polevoj, 1960, p. 345, nr. 313/128)
35. 0,52 g (Luchian 1957 471 nr. 4, Nigotești, com. Ciumulești, jud. Suceava).
36. 0,54 g (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 16, MNA 176) = MNIR inv. 6294, ex MNA, ex col. St. Georges.
37. 0,54 g (MNIR 170762, ex col. dr. Gassauer Știrbu 1981-1982 338 nr. 114)
38. 0,54 g (MNIR pv. 770, ex BAR inv. I 224/91, ex DMI)
39. 0,55 g (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 17, dar 0,61 g, BAR, col. Docan, inv. 17057) = MBR 620
40. 0,56 g (MBR 613a)
41. 0,56 g (BAR inv. Moscova 1720/25, MNIR pv. 498)
42. 0,57 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 10, col. particulară) = MBR 613
43. 0,58 g (BAR inv. Moscova 1697/184, MNIR pv. 122)
44. 0,59 g (BAR inv. Moscova 1720/28, MNIR pv. 498)
45. 0,60 g (O. Iliescu, 1964, p. 208-9 nr. 10, BAR inv. B I 795)
46. 0,60 g (Nudel'man 1976, p. 153 nr. 39, GIM)
47. 0,60 g (MNIR pv. 696, ex BAR inv. I 224/13, ex DMI)
48. 0,60 g (MNIR inv. 6295, ex MNA, ex col. St. Georges.)
49. 0,61 g (Orheiul Vechi, L. L. Polevoj, 1960, p. 345, nr. 314/13)

50. 0,62 g (BAR inv. Moscova 1720/26, MNIR pv. 498)
51. 0,64 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 11, IAB 177) = MBR 614
52. 0,64 g (G. Severeanu, 1937, p. 81, nr. 27, MIAMB 683)
53. 0,65 g marginea ciobită (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 17, BAR inv. B I 801)
54. 0,665 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 10, BAR inv. B I 796) = MNIR inv. 233954, ex BAR, ex BNR, ex col. Secășeanu.
55. 0,66 g (Cambridge, M17, MBR 610, tipul 1).
56. 0,67 g ciobită (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 7, col. particulară)
57. 0,68 g (MNIR inv. pv. 1505/2, ex DMI, ex BAR inv. 1735/75)
58. 0,69 g ciobită (MNIR inv. pv. 1507, ex DMI, ex BAR inv. 1735/77)
59. 0,69 g (MNIR inv. 170761, ex col. dr. Gassauer Știrbu 1981-1982 338 nr. 113)
60. 0,71 g uzată (MNIR inv. pv. 1505/1, ex DMI, ex BAR inv. 1735/74)
61. 0,71 g (BAR inv. Moscova 1697/185, MNIR pv. 122)
62. 0,71 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 9, BAR inv. I 800)
63. 0,71 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 10, BAR inv. B I 797) = MBR 612, dar 15 mm, în loc de 13 mm la Iliescu), posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată
64. 0,715 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 10, BAR inv. B I 798), posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată
65. 0,72 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 7, BAR inv. 49055)
66. 0,74 g (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 12, BAR inv. 3903)
67. 0,74 g (BAR inv. Moscova 1720/17, MNIR pv. 498)
68. 0,74 g uzată (MNIR inv. 170760, ex col. dr. Gassauer Știrbu 1981-1982 338 nr. 112)
69. 0,74 g (Butnariu et alii 2001 137 nr. 504)
70. 0,77 g (BAR inv. Moscova 1720/16, MNIR pv. 498) = C. Moisil, CC-BAR, 19, 1911, p. 384, nr. 4 (??)
71. 0,77 g GALVANOPLASTIE (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 13, dar 0,81 g, BAR, col. Docan, inv. 17051)
72. 0,78 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 93, 0,75 g, BAR, col. Docan, inv. 16987) = MBR 695
73. 0,785 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 10, BAR inv. B I 799), MNIR inv. 233953, ex BAR, ex col. Alessandrescu.
74. 0,79 g (Orheiul Vechi, L. L. Polevoj, 1960, p. 345, nr. 315/14)
75. 0,80 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 10, Fischer nr. 158)
76. 0,82 g (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 16, col. particulară) = MBR 616
77. 0,82 g (BAR inv. 387/17058, col. Docan, pv. 10016)
78. 0,82 g (MBR 619, posibil, identică cu MBR 616!)
79. 0,85 g (BAR inv. Moscova 1720/27, MNIR pv. 498)
80. 0,86 g (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 12, dar 0,93 g, BAR, col. Docan, inv. 17050) = MBR 615
81. 1,02 g (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 18, dar 1,00 g, BAR inv. B I 803) = MBR 621 = MNIR inv. 233957, ex BAR, ex BNR, ex Secășeanu coll.

Av. sub-var. b +/-?

82. 0,70 g (MNIR inv. 202.818, ex BAR, ex BNR, ex col. C. Secășeanu, posibil publicat de Iliescu cu altă greutate)

83. 0,72 g (MNIR inv. 202.817, ex BAR, ex BNR, ex col. C. Secășeanu, posibil publicat de Iliescu cu altă greutate)

? / ?

84. 0,49 g (Butnariu et alii 2001, 129 nr. 344)

Tipul I, var. a 2-a. Legenda de rv., stea între STEFANVS și VOIEVODA.

85. 0,74 g uzată (MNIR inv. 170759, ex col. dr. Gassauer, Știrbu 1981-1982 338 nr. 111)

½ groși

Tipul I, var. 1-a, sub-var. a Stea cu cinci raze între coarne, rozetă la st., semilună în dr.

Rozetă pe scut, semilună în dr.

O. Iliescu, 1964, tipul I, em. a 2-a; MBR nr. 608-609 tipul 1 a

86. 0,24 g (BAR inv. 387/17061, col. Docan, pv. 10019).

87. 0,275 g GALVANOPLASTIE (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 5, BAR, col. Docan, inv. 17064)

88. 0,32 g (G. Severeanu, 1937, p. 81, nr. 26, MIAMB 685)

89. 0,33 g (BAR inv. Moscova 1720/15, MNIR pv. 497)

90. 0,34 g uzată și/sau surfrapată (BAR inv. Moscova 1741/94, MNIR pv. 654/3)

91. 0,36 g (Nudel'man 1976, p. 153 nr. 39 GIM)

92. 0,385 g GALVANOPLASTIE (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 5 BAR, col. Docan, inv. 17067) = MBR nr. 79 nr. 608.

var. 1-a, sub-var. b. Stea cu cinci raze între coarne, semilună la st., rozetă la dr.

Rozetă pe scut, semilună în dr.

O. Iliescu, 1964; MBR nr. 624-626 tipul 1 b

93. 0,165 g (Iliescu 1964, p. 209 nr. 22, BAR inv. B I 165)

94. 0,195 g (C. Moisil, CC-BAR, 19, 1911, p. 384, nr. 6).

95. 0,22 g (BAR inv. Moscova 1741/93, MNIR pv. 654/2)

96. 0,23 g (MNIR inv. 233976, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu.)

97. 0,24 g (MNIR inv. 233958, ex BAR inv. 181/249, ex col. Alessandrescu, posibil publicată de Iliescu cu altă greutate).

98. 0,25 g (Iliescu 1964, p. 209 nr. 22, col. particulară)

99. 0,26 (MBR 80 nr. 626)

100. 0,275 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 5, BAR, col. Docan, inv. 17064)

101. 0,28 g (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 22, dar 0,38 g, BAR, col. Docan, inv. 17062)

102. 0,29 g (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 22, BAR inv. B I 804) = MBR 80 nr. 625, posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată
103. 0,30 g 11 mm (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 22, col. particulară)
104. 0,33 g (MNIR 170763, ex col. dr. Gassauer, Știrbu 1981-1982 338 nr. 115)
105. 0,34 g (BAR inv. 387/17065, col. Docan, pv. 10023)
106. 0,35 g (MNIR inv. 170764, ex col. dr. Gassauer, Știrbu 1981-1982 338 nr. 116)
107. 0,37 g (MNIR pv. 712, ex BAR inv. II 224/31, ex DMI)
108. 0,36 g 10 mm (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 22, col. particulară)
109. 0,385 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 5 BAR, col. Docan, inv. 17067)
110. 0,39 g (O. Iliescu, 1964, p. 209 nr. 21, dar 0,42 g, BAR col. Docan inv. 17063) = MBR 80 nr. 624, posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată.
111. 0,42 g (MNIR inv. 233.960, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu, posibil publicată de O. Iliescu cu altă greutate)
112. 0,42 g (Orheiul Vechi, L. L. Polevoj, 1960, p. 346, nr. 317/16)
113. 0,56 g (MNIR inv. 202.822, ex BAR, ex col. C. Secășeanu, posibil publicată de Iliescu cu altă greutate)

Falsuri contemporane

Groși

Tipul I, var. 1, sub-var. a rozetă la st., semilună în dr. +/-

114. 0,26 AR (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 146, col. particulară) = MBR nr. 742 (conform fotografiei, moneda pare una autentică, dar este foarte uzată.)
115. 0,73 g bronz argintat !! (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 145, col. particulară) = MBR nr. 741

Tipul al II-lea

Groși

Var. 1-a, sub-var. a Stea cu cinci raze între coarne, +/- rozetă la st., semilună în dr.; O. Iliescu, 1964, tipul al II-lea, seria I-a, em. I-a; MBR nr. 630-652 și 673 tipul 2 a

116. 0,44 g uzată (MNIR pv. 783, ex BAR inv. I 225/8, ex DMI)
117. 0,45 g (Butnariu et alii 2001, 137 nr. 505)
118. 0,46 g tăiată (O. Iliescu, 1964, p. 213 nr. 71, emisiune excepțională, BAR inv. 8975) = MBR nr. 673 emisiune excepțională
119. 0,50 g (Col. J. Porteus, Londra)
120. 0,51 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 28, BAR, col. Docan, inv. 17009) = MBR nr. 632
121. 0,51 g (MNIR inv. 170765, ex col. dr. Gassauer Știrbu 1981-1982 339 nr. 117)
122. 0,52 g (O. Iliescu, 1964, p. 213 nr. 66, BAR, col. Docan, inv. 17023) = MBR nr. 668
123. 0,51 g (O. Iliescu, 1964, p. 208 nr. 7, dar 0,69 g, BAR inv. 3905) = MNIR inv. 203354, ex BAR inv. 155/3905, ex col. R. Zăveanu).

124. 0,53 g (MNIR inv. 233.965, ex BAR, ex., ex BNR, col. Alessandrescu, posibil publicată de O. Iliescu cu altă greutate)
125. 0,54 g (O. Iliescu, 1964, p. 212-3 nr. 62, BAR, col. Docan, inv. 17026) = MBR nr. 663
126. 0,55 g (Nudel'man 1976, p. 153 nr. 39 GIM)
127. 0,55 g (Cambridge, M12, MBR nr. 657 var, tipul 2).
128. 0,56 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 40, BAR inv. B I 807) = MBR nr. 644, posibil la MNIR, dar având o altă greutate nu poate fi identificată
129. 0,565 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 46, BAR, col. Docan, inv. 17010) = MBR nr. 650
130. 0,56 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 41, dar 0,57 g, BAR, col. Docan, inv. 17034) = MBR nr. 645
131. 0,55 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 38, dar 0,57 g, BAR, col. Docan, inv. 17031) = MBR nr. 642
132. 0,585 g (Moisil CC-BAR 19, 1911, p. 383, nr. 1)
133. 0,595 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 49, BAR inv. 49057)
134. 0,59 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 58, IAB 171) = MBR nr. 659 = MNIR inv. 6300, ex MNA, ex col. St. Georges.
135. 0,59 g (Cambridge, M16 MBR nr. 657, tipul al II-lea).
136. 0,60 g (BAR inv. 387 Docan 16969, MNIR pv. 9969, aparent nepublicată de către O. Iliescu)
137. 0,60 g marginea ciobită (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 56, BAR inv. B I 808) = MBR nr. 657, posibil la MNIR, dar având o altă greutate nu poate fi identificată
138. 0,60 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 42, BAR, col. Docan, inv. 17019) = MBR nr. 646
139. 0,61 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 59, col. particulară) = MBR nr. 660
140. 0,61 g (Nudel'man 1976, p. 153 nr. 39 GIM)
141. 0,61 g (MNIR inv. 233962, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu, aparent nepublicată de către O. Iliescu)
142. 0,625 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 35, BAR, col. Docan, inv. 17011) = MBR nr. 639
143. 0,625 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 37, BAR, col. Docan, inv. 17025) = MBR nr. 641
144. 0,63 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 32, BAR, col. Docan, inv. 17024) = MBR nr. 636
145. 0,67 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 45, dar 0,65 g) = Luchian 1943 nr. 6 = MBR nr. 649 (0,66 g) tezaurul Sulița Nouă = MNIR 71103
146. 0,705 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 30, D. A. Sturdza, 1872, p. 69 nr. 27, Viena) = MBR nr. 634 = 0,705 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 48, Viena)
147. 0,70 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 54, BAR, col. Docan, inv. 17003) = MBR nr. 655
148. 0,70 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 61, col. particulară) = MBR nr. 662
149. 0,725 g (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 39, BAR, col. Docan, inv. 17022) = MBR nr. 643??
150. 0,74 g (G. Severeanu, 1937, p. 80, nr. 21, MIAMB 680)
151. 0,765 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 55, BAR, col. Docan, inv. 17029) = MBR nr. 656
152. 0,79 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 49, dar 0,80 g, BAR, col. Docan inv. 17012) = MBR nr. 651

153. 0,89 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 134, dar 0,88 g, BAR inv. B I 820) = MBR nr. 646 = MNIR inv. 233979, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu

Var. 1-a, sub-var. b. Stea cu cinci raze între coarne, +/- semilună la st., rozetă la dr.; O. Iliescu, 1964; MBR nr. 674-721, tipul 2 b și MBR nr. 732 a, tipul 2 d

154. 0,43 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 94, dar 0,45 g, BAR, col. Docan, inv. 17000) = MBR nr. 696

155. 0,45 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 96, BAR inv. B I 813) = MBR nr. 698, posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată

156. 0,49 g (O. Iliescu, 1964, p. 213 nr. 72, BAR inv. B I 809) = MBR nr. 674, posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată

157. 0,49 g (Butnariu et alii 2001, 137 nr. 506)

158. 0,51 g uzată și ruptă (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 92, dar 0,50 g, BAR inv. B I 812) = MBR nr. 694 = MNIR inv. 233963, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu.

159. 0,51 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 89, dar 0,525 g, BAR, col. Docan, inv. 16995) = MBR nr. 691

160. 0,51 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 76, dar 0,52 g, BAR, col. Docan, inv. 16994)

161. 0,53 g (MBR nr. 713 g)

162. 0,53 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 121, dar 0,54 g, BAR, col. Docan, inv. 17032) = MBR nr. 717

163. 0,54 g (O. Iliescu, 1964, p. 213-4 nr. 74, BAR inv. B I 811) = MBR nr. 676 = MNIR inv. 233769, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu.

164. 0,55 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 77, dar 0,59 g, BAR, col. Docan, inv. 17013)

165. 0,55 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 97, BAR, col. Docan, inv. 17004) = MBR nr. 699

166. 0,55 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 120, BAR inv. B I 815) = MBR nr. 716, posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată

167. 0,55 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 123, BAR inv. B I 816) = MBR nr. 719, posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată

168. 0,56 g (Nudel'man 1976, p. 153 nr. 39 GIM)

169. 0,57 g (Moisil, CC-BAR, 19, 1911, p. 383, nr. 2)

170. 0,58 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 115, BAR, col. Docan, inv. 16690) = MBR nr. 713 d

171. 0,58 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 122, col. particulară) = MBR nr. 718

172. 0,58 g (MNIR inv. 6298, ex MNA, ex col. St. Georges.)

173. 0,58 g (MNIR inv. 6299, ex MNA, ex col. St. Georges.)

174. 0,59 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 75, BAR inv. B I 810) = MNIR inv. 233964, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu.

175. 0,59 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 107, BAR, col. Docan, inv. 16698) = MBR nr. 709

176. 0,59 g (O. Iliescu, 1964, p. 216-7 nr. 125, BAR, col. Docan, inv. 17005) = MBR nr. 721

177. 0,59 g (MNIR inv. 170766, ex col. dr. Gassauer, Știrbu 1981-1982 339 nr. 118)

178. 0,60 g uzată (MNIR inv. pv. 1506, ex DMI, ex BAR inv. 1735/76)

179. 0,61 g (Nudel'man 1976, p. 153 nr. 39 GIM)

180. 0,61 g (Butnariu et alii 2001, 143 nr. 599)
181. 0,62 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 95, BAR, col. Docan, inv. 16983) = MBR nr. 697
182. 0,62 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 76, dar 0,65 g, BAR, col. Docan, inv. 16985) = MBR nr. 678
183. 0,63 g (BAR inv. 387 col. Docan 16997, MNIR pv. 9976, aparent nepublicată de către O. Iliescu)
184. 0,63 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 83, dar 0,65 g, BAR, col. Docan, inv. 16992) = MBR nr. 685
185. 0,64 g ruptă, lipsă circa 1/10 (MNIR inv. pv. 1504/1, ex DMI, ex BAR inv. 1735/68)
186. 0,64 g (MNIR inv. pv. 1504/2, ex DMI, ex BAR inv. 1735/69)
187. 0,64 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 81, BAR, col. Docan, inv. 17006) = MBR nr. 713 a
188. 0,64 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 91, BAR inv. 8973) = MBR nr. 683
189. 0,64 g ruptă, lipsă circa 1/10 (MNIR inv. pv. 1504/1, ex DMI, ex BAR inv. 1735/68)
190. 0,66 g (col. MN Peleş, inv. 10956/1388)
191. 0,67 g (MNIR inv. pv. 1504/3, ex DMI, ex BAR inv. 1735/73)
192. 0,67 g (Nudel'man 1976, p. 153 nr. 39 GIM)
193. 0,67 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 75, col. particulară) = Luchian 1943 nr. 2 = MBR nr. 677, tezaurul Sulița Nouă = MNIR inv. 71100
194. 0,67 g (MNIR inv. 170762, col. dr. Gassauer Știrbu 1981-1982 339 nr. 119)
195. 0,675 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 106, BAR, col. Docan, inv. 16984) = MBR nr. 708
196. 0,68 g (BAR inv. Moscova 1697/187, MNIR pv. 124)
197. 0,68 g (Orheiul Vechi, L. L. Polevoj, 1960, p. 345, nr. 310/11)
198. 0,68 g (Orheiul Vechi, L. L. Polevoj, 1960, p. 345, nr. 311/12)
199. 0,69 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 114, BAR, col. Docan, inv. 16991) = MBR nr. 713 c
200. 0,70 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 124, BAR, col. Docan, inv. 16999) = MBR nr. 720
201. 0,70 g (Orheiul Vechi, L. L. Polevoj, 1960, p. 345, nr. 309/132)
202. 0,71 g (British Museum C. 1859, don. Jordaki de Melinești)
203. 0,72 g (MNIR inv. pv. 1504/4, ex DMI, ex BAR inv. 1735/72)
204. 0,72 g (BAR inv. 387 Docan 16988, MNIR pv. 9968, aparent nepublicat de Iliescu)
205. 0,73 g (MBR nr. 734 a, dar 0,72 g) = tezaurul Sulița Nouă = Luchian 1943 nr. 5 = MNIR 71102
206. 0,73 g (col. MN Peleş, inv. 10956/1389)
207. 0,74 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 86, col. particulară) = MBR nr. 688 = MNIR inv. 233968, ex BAR, ex BNR, ex col. Secășeanu.
208. 0,74 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 118, BAR inv. B I 814) = MBR nr. 714, posibil la MNIR, dar având altă greutate nu poate fi identificată
209. 0,74 g (MBR nr. 732 a)

210. 0,76 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 77, dar 0,77 g, BAR, col. Docan, inv. 16996) = MBR nr. 679

211. 0,77 g (Iosipescu 2004, p. 37, MNM inv. 942).

212. 0,81 g (MBR nr. 690)

213. 0,83 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 119, MNA 170) = MBR nr. 715

214. 1,04 g (Nudel'man 1976, p. 153 nr. 39 GIM)

Var. 1-a, sub-var. ?. Stea cu cinci raze între coarne, ? la , ? la r., +/-

215. 0,47 g (Inst. Arheologic Iași nr. 38, Baia 1968 Parc S II c. 2, în dreptul marcajului de 4 m, -0,80 – 0,90 m)

Var. a 2-a, sub-var. a. Stea cu cinci raze între coarne, +/* rozetă la st., semilună în dr.; O. Iliescu, 1964, em. I-a. seria a 2-a; MBR nr. 639; 648; 653 și 667 tipul 2 a

A). --- (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 44, seria I-a, BAR inv. M 1722 14 mm, imposibil de identificat în fondul Moscova în lipsa greutateii. Între monedele acestui fond cercetate de noi nu am regăsit nici o piesă corespunzând descrierii de mai sus.) = MBR nr. 648

B). --- (O. Iliescu, 1964, p. 211 nr. 51, seria I-a, Mss Docan A 14) = MBR nr. 653

218. 0,69 g (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 84, dar 0,70) tezaurul Sulița Nouă = Luchian 1943 nr. 1, dar 0,67 g = MBR nr. 686 = MNIR inv. 71099.

219. 0,70 g (O. Iliescu, 1964, p. 213 nr. 65, BAR inv. mss Sturdza nr. 116)

220. 0,74 g (O. Iliescu, 1964, p. 213 nr. 64, BAR, col. Docan, inv. 17014) = MBR nr. 666

221. 0,74 g (G. Severeanu, 1937, p. 80, nr. 20, MIAMB 679)

Var. a 2-a, sub-var. b. Stea cu cinci raze între coarne, +/- semilună la st., rozetă la dr.; O. Iliescu, 1964; MBR nr. 686; 701-3,711 și 713 tipul 2 b

C. (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 101, Sturdza 1885-1886 nr. 9) = (MBR nr. 703)

D. (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 109, Fischer nr. 134) = MBR nr. 711

222. 0,40 g marginea ciobită (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 100, BAR, col. Docan, inv. 17001) = MBR nr. 702

223. 0,40 g perforată (Butnariu et alii 2001, 129 nr. 345)

224. 0,48 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 113, BAR, col. Docan, inv. 17035) = MBR nr. 713 b

225. 0,525 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 99, BAR, col. Docan, inv. 17002) = MBR nr. 701

Var. a 3-a, sub-var. a. Stea cu cinci raze între coarne, +/- rozetă la st., semilună în dr. O. Iliescu, 1964; MBR nr. 661 și 664 tipul 2 a

226. 0,61 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 60, dar 0,62 g, BAR, col. Docan, inv. 17033) = MBR nr. 661

227. 0,675 g (O. Iliescu, 1964, p. 213 nr. 63, BAR, col. Docan, inv. 17026) = MBR nr. 664

Var. a 3-a, sub-var. b. Stea cu cinci raze între coarne, */+ semilună la st., rozetă la dr.; O. Iliescu, 1964; MBR nr. 704; 713 b, f, tipul 2 b și 736-7 tipul 2 d

E. (O. Iliescu, 1964, p. 214 nr. 79, Fischer nr. 126) = MBR nr. 704

F. (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 102, Sturdza 1885-1886 nr. 11)

228. 0,55 g (Paris, BNP inv. Y 20146)

229. 0,57 g (MBR nr. 736)

230. 0,67 g (BAR inv. 387/17030, col. Docan, pv. 9996)

231. 0,72 g (MBR nr. 737)

Var. a 3-a, sub-var. b ?

232. 0,52 g (MNIR inv. 233955, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu, posibil publicată de Iliescu cu altă greutate)

Var. a 4-a, sub-var. a. Stea cu cinci raze între coarne, */* rozetă la st., semilună în dr. O. Iliescu, 1964; MBR nr. 654 și 658 tipul 2 a

F. (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 57, Mss Docan nr. A 4) = MBR nr. 658

233. 0,40 g (O. Iliescu, 1964, p. 212 nr. 52, BAR, col. Docan, inv. 17020) = MBR nr. 654

Var. a 4-a, sub-var. b. Stea cu cinci raze între coarne, */* semilună la st., rozetă la dr.; O. Iliescu, 1964; MBR nr. 682; 687; 692; 705-7 și 712 tipul 2 b și nr. 735 a tipul 2 d

G. (O. Iliescu, 1964, p. 214-5 nr. 103, BAR inv. M 1722, imposibil de identificat în fondul Moscova în lipsa greutății. Între monedele acestui fond cercetate de noi nu am regăsit nici o piesă corespunzând descrierii de mai sus.) = MBR nr. 705

234. 0,49 g (MNIR inv. 6292, ex MNA, ex col. St. Georges.)

235. 0,50 g (MNIR inv. pv. 1504/5, ex DMI, ex BAR inv. 1735/67)

236. 0,51 g uzată (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 117, dar 0,525 g, BAR, col. Docan, inv. 17039) = MBR nr. 713 f

237. 0,52 g (MBR nr. 735 a)

238. 0,59 g (O. Iliescu, 1964, p. 214-5 nr. 105, dar 0,62 g, BAR, col. Docan, inv. 17037) = MBR nr. 707

239. 0,64 g (G. Severeanu, 1937, p. 80, nr. 19, MIAMB 678)

240. 0,64 g (O. Iliescu, 1964, p. 215 nr. 104, BAR, col. Docan, inv. 17016) = MBR nr. 706

241. 0,65 g uzată (MNIR inv. pv. 1504/3, ex DMI, ex BAR inv. 1735/70)

242. 0,68 g (O. Iliescu, 1964, p. 214-5 nr. 90, BAR inv. 8973) = MBR nr. 692

243. 0,69 g (O. Iliescu, 1964, p. 216 nr. 110, dar 0,71 g, BAR, col. Docan, inv. 17036) = MBR nr. 712

Var. a 4-a, sub-var. b.

244. 0,61 g ruptă și arsă (MNIR pv. 754 DMI, ex BAR inv. II 224) Baia, biserica catolică, 1975 S 23 -1, 80 m

Var. a 5-a, sub-var. b. Rozetă între coarne, +/- semilună la st., rozetă la dr.; O. Iliescu, 1964, tipul II, seria IV ; MBR nr. 732-3 tipul 2 c și 2 d

245. 0,34 g (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 138, dar 0,55 g, BAR, col. Docan, inv. 17041)

246. 0,49 g (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 137, 0,52 g !!! BAR, col. Docan, inv. 17040)
= MBR nr. 732

247. 0,55 g (MNIR inv. 233975, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu, posibil publicată de O. Iliescu cu altă greutate)

248. 0,64 g (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 139, dar 0,66 g, BAR, col. Docan, inv. 17028)
= MBR nr. 733

Var. 1, a 2-a sau a 5-a, sub-var. b

249. 0,49 g (MNIR inv. 126937, ex col. O. Luchian)

250. 0,66 g (BAR inv. inv. 387 Docan 16993, aparent nepublicată de către O. Iliescu).

Var. a 6-a, sub-var. a. Rozetă între coarne, */+ rozetă la st., semilună în dr. Nepublicată ?

251. 0,58 g uzată (MNIR pv. 1504/7, ex DMI, ex BAR inv. 1735/71)

Var. a 6-a, sub-var. b. Rozetă între coarne, */+ semilună la st., rozetă la dr.; O. Iliescu, 1964, seria IV, em. a 2-a; MBR nr. 665, tipul 2 a (!)

252. 0,57 g (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 142, col. particulară) = MBR nr. 665 (Sic !)

Var. a 7-a, sub-var. a. Rozetă între coarne, */* rozetă la st., semilună în dr.; O. Iliescu, 1964; MBR nr. 725-7 tipul 2 c

253. 0,62 g perforată (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 130, col. particulară) = MBR nr. 725

254. 0,67 g (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 141) = Luchian 1943 nr. 3 = MBR nr. 735, dar 0,76 g, tezaurul Sulița Nouă = MNIR 71101, ex col. O. Luchian.

255. 0,76 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 132, col. particulară) = MBR nr. 726

Var. a 7-a, sub-var. b. Rozetă între coarne, */* semilună la st., rozetă la dr.; O. Iliescu, 1964, seria IV; MBR nr. 730-1 și 735 tipul 2 d

H. (Iliescu O. Iliescu, 1964, p. 217-8 nr. 136, BAR fără nr. de inv., imposibil de identificat în fondul Moscova în lipsa greutății. Între monedele acestui fond cercetate de noi nu am regăsit nici o piesă corespunzând descrierii de mai sus.) = MBR nr. 731

256. 0,63 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 135, dar 0,64 g, col. particulară) = MBR nr. 730 = MNIR 126939, ex col. O. Luchian.

Var. a 7-a ? Rozetă între coarne, – */?

257. 0,15 g tăiată (BAR inv. Moscova 1703, MNIR pv. 189).

258. 0,69 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 131, BAR, col. Docan, inv. 17038)

Var. a 7-a ? Rozetă între coarne, – (?)/* semilună la st., rozetă la dr.; O. Iliescu, 1964, em. a 2-a, seria IV; MBR nr. 734, tipul 2 d

259. 0,62 g (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 140, BAR, col. Docan, inv. 17042) = MBR nr. 734

Var. ?, sub-var. ?

260. 0,42 ruptă, păstrată circa ½ (BAR inv. Moscova 1697/188, MNIR pv. 125)

261. 0,49 g ușor uzată (MNIR 6293, ex MNA, ex col. St. Georges.)

Var. ? Av. incus. ?/+; Iliescu 1964, Monde incuse; MBR nr. 738-9, monede incuse

262. 0,54 g (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 143, BAR inv. 3904) = MBR nr. 738 = MNIR inv. 203353, ex BAR inv. 155/3904, ex col. R. Zăveanu

263. 0,57 g (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 144, dar 0,58 g, BAR, col. Docan, inv. 17043) = MBR nr. 739

½ groși

Var. 1-a, sub-var. a. Stea cu cinci raze între coarne, rozetă la st., semilună în dr./semilună la st., rozetă la dr. scutului; Iliescu 1964; MBR nr. 670-1, tipul 2 a

264. 0,33 g (O. Iliescu, 1964, p. 213 nr. 68, MNA 173) = MBR nr. 670

Var. a 2-a, sub-var. a. Stea cu cinci raze între coarne, rozetă la st., semilună în dr./semilună la st., rozetă pe scut, rozetă la dr. scutului; O. Iliescu, 1964, tipul II, Seria I-a, em. a 2-a; MBR nr. 672, tipul 2 a

265. 0,25 g ruptă (O. Iliescu, 1964, p. 213 nr. 70, dar 0,20 g, MNA) = MBR nr. 672 = MNIR inv. 6301, ex MNA, ex col. St. Georges.

266. 0,26 g (O. Iliescu, 1964, p. 213 nr. 69, fără greutate și cu descriere greșită, col. privată) = MBR nr. 671 = *La Galerie Numismatique* I, 22-24 Novembre 2003, nr. 511.

Var. a 2-a, sub-var. b. Stea cu cinci raze între coarne, semilună la st., rozetă la dr./rozetă la st., rozetă pe scut semilună în dr.; O. Iliescu, 1964; MBR nr. 722-4 tipul 2 b

267. 0,18 g (BAR inv. Moscova 1723/60, MNIR pv. 545).

268. 0,21 g (BAR inv. Moscova 1697/192, MNIR pv. 129).

269. 0,22 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 126, col. particulară)

270. 0,225 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 127, col. particulară) = MBR nr. 723

271. 0,23 g (BAR inv. Moscova 1697/190, MNIR pv. 127).

272. 0,235 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 126, BAR inv. B I 817) = MBR nr. 724, dar 0,24 g = MNIR inv. 233972, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu.

273. 0,24 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 128, BAR inv. B I 818) = MNIR inv. 233971, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu.

274. 0,24 g (G. Severeanu, 1937, p. 80, nr. 22, MIAMB 681)

275. 0,25 g (BAR inv. Moscova 1723/62, MNIR pv. 547).

276. 0,26 g (BAR inv. Moscova 1697/189, MNIR pv. 545).

277. 0,29 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 129, BAR inv. B I 819) = MNIR inv. 233973, ex BAR, ex BNR, ex col. Alessandrescu.

278. 0,32 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 126, BAR inv. 49059)

279. 0,34 g (Orheiul Vechi, L. L. Polevoj, 1960, p. 345, nr. 312/129)

280. 0,35 g (MNIR pv. 768, ex BAR inv. I 224/89, ex DMI)

281. 0,355 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 126, BAR, col. Docan, inv. 17044) = MBR nr. 722

282. 0,36 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 129, BAR, col. Docan, inv. 17046)

283. 0,368 g (C. Moisil, CC-BAR, 19, 1911, p. 384, nr. 5)

284. 0,44 g (O. Iliescu, 1964, p. 217 nr. 129, dar 0,45 g, BAR, col. Docan, inv. 17045)

285. 0,44 g (MNIR pv. 711, ex BAR inv. II 224/30, ex DMI)

286. 0,50 g (BAR inv. Moscova 1697/191, MNIR pv. 128).

Var. ?, sub-var. b.

287. 0,17 g ruptă și uzată (MNIR pv. 1508, ex DMI, ex BAR inv. 1735/78)

Var. a 3-a, sub-var. a. Rozetă între coarne, rozetă la st., semilună în dr./semilună la st., rozetă la dr. scutului; Iliescu 1964; MBR nr. 729, tipul 2 c

288. 0,35 g (O. Iliescu, 1964, p. 218 nr. 138, BAR, col. Docan, inv. 17041) = MBR nr. 729

Incuse

289. 0,28 g (MBR nr. 740)

Anexa nr. II

Metrologia emisiunilor monetare moldovenești emise între 1456-1504

Petru al III-lea Aron

Emisiuni reformate

Groși

Greutatea medie – 0,61 g (17 ex.)

Mediana greutateții – 0,64 g

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 1 ex.

0,40/0,49 g – 3 ex.

0,50/0,59 g – 5 ex.

0,60/0,69 g – 4 ex.

0,70/0,79 g – 1 ex.

0,80/0,89 g – 4 ex.

½ groși

Greutatea medie – 0,36 g (2 ex.)

Mediana greutateții – 0,36 g

0,20/0,29 g – 1 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 1 ex.

Ștefan al III-lea

Tipul I

Groși

Greutatea medie – 0,647 g (74 ex. din 76 ex.) +3 galvanoplastii

0,48 g – 1,02 g

Mediana greutateții – 0,75 g

I 1 a

Greutatea medie – 0,68 (23 ex. din 25 ex.).

0,48 g la 0,87 g

Mediana greutateții 0,675 g

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 1 ex.

0,50/0,59 g – 5 ex.

0,60/0,69 g – 10 ex.

0,70/0,79 g – 4 ex.

0,80/0,89 g – 5 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

I 1 b

Greutatea medie 0,665 g (46 ex. din 48 ex.)

0,48 g la 1,02 g

Mediana greutateții – 0,75 g

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 1 ex.

0,50/0,59 g – 11 ex.

0,60/0,69 g – 13 ex.

0,70/0,79 g – 12 ex.

0,80/0,89 g – 6 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 1 ex.

I 1 ?

Greutatea medie 0,63 g (3 ex.)

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 1 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

0,60/0,69 g – 0 ex.

0,70/0,79 g – 2 ex.

0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

I 2 b

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 1 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

0,60/0,69 g – 0 ex.

0,70/0,79 g – 1 ex.

0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

½ groși

Greutatea medie – 0,315 g (23 ex.)

0,165 g la 0,56 g

Mediana greutateții – 0,36 g

Tăiate

0,31 g (2 ex.)

I 1 a

Greutatea medie – 0,31 g (4 ex.)+1
galvanoplastie

0,24 la 0,36 g

Mediana greutateții – 0,30 g

0,10-0,19 g – 0 ex.

0,20/0,29 g – 1 ex.

0,30/0,39 g – 3 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

I 1 b

Greutatea medie – 0,317 g (19 ex.)

0,165 la 0,56 g

Mediana greutateții – 0,36 g

0,10-0,19 g – 1 ex.

0,20/0,29 g – 8 ex.

0,30/0,39 g – 8 ex.

0,40/0,49 g – 1 ex.

0,50/0,59 g – 1 ex.

I 2

-

Tipul II

Groși

Greutatea medie – 0,614 g (134 ex.)

0,40 g la 1,04 g

Mediana greutateții 0,72 g

II 1 a

Greutatea medie – 0,604 g (35 ex.)

0,44 g la 0,89 g

Mediana greutateții 0,665 g

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 3 ex.

0,50/0,59 g – 14 ex.

0,60/0,69 g – 11 ex.

0,70/0,79 g – 6 ex.

0,80/0,89 g – 1 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

II 1 b

Greutatea medie – 0,63 g (56 ex.)

0,43 g la 1.04 g

Mediana greutateții 0,735 g

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 4 ex.

0,50/0,59 g – 19 ex.

0,60/0,69 g – 20 ex.

0,70/0,79 g – 10 ex.
0,80/0,89 g – 2 ex.
0,90/0,99 g – 0 ex.
> 1 g – 1 ex.

II 1 ?

0,20/0,29 g – 0 ex.
0,30/0,39 g – 0 ex.
0,40/0,49 g – 1 ex.
0,50/0,59 g – 0 ex.
0,60/0,69 g – 0 ex.
0,70/0,79 g – 0 ex.
0,80/0,89 g – 0 ex.
0,90/0,99 g – 0 ex.
> 1 g – 0 ex.

II 2 a

Greutatea medie – 0,71 g (3 ex.)
0,69 g la 0,74 g
Mediana greutateii 0,715 g
0,20/0,29 g – 0 ex.
0,30/0,39 g – 0 ex.
0,40/0,49 g – 0 ex.
0,50/0,59 g – 0 ex.
0,60/0,69 g – 1 ex.
0,70/0,79 g – 2 ex.
0,80/0,89 g – 0 ex.
0,90/0,99 g – 0 ex.
> 1 g – 0 ex.

II 2 b

Greutatea medie – g 0,454 (4 ex.)
0,40 g la 0,525 g
Mediana greutateii - 0,46 g
0,20/0,29 g – 0 ex.
0,30/0,39 g – 0 ex.
0,40/0,49 g – 3 ex.
0,50/0,59 g – 1 ex.

0,60/0,69 g – 0 ex.
0,70/0,79 g – 0 ex.
0,80/0,89 g – 0 ex.
0,90/0,99 g – 0 ex.
> 1 g – 0 ex.

II 3 a

Greutatea medie – g 0,647 (2 ex.)
0,62 g la 0,675 g
Mediana greutateii - 0,647 g
0,20/0,29 g – 0 ex.
0,30/0,39 g – 0 ex.
0,40/0,49 g – 0 ex.
0,50/0,59 g – 0 ex.
0,60/0,69 g – 2 ex.
0,70/0,79 g – 0 ex.
0,80/0,89 g – 0 ex.
0,90/0,99 g – 0 ex.
> 1 g – 0 ex.

II 3 b

Greutatea medie – g 0,591 (4 ex.)
0,55 g la 0,72 g
Mediana greutateii - 0,635 g
0,20/0,29 g – 0 ex.
0,30/0,39 g – 0 ex.
0,40/0,49 g – 0 ex.
0,50/0,59 g – 2 ex.
0,60/0,69 g – 2 ex.
0,70/0,79 g – 0 ex.
0,80/0,89 g – 0 ex.
0,90/0,99 g – 0 ex.
> 1 g – 0 ex.

II 3 b?

0,20/0,29 g – 0 ex.
0,30/0,39 g – 0 ex.
0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 1 ex.
 0,60/0,69 g – 0 ex.
 0,70/0,79 g – 0 ex.
 0,80/0,89 g – 0 ex.
 0,90/0,99 g – 0 ex.
 > 1 g – 0 ex.

II 4 a

0,20/0,29 g – 0 ex.
 0,30/0,39 g – 0 ex.
 0,40/0,49 g – 1 ex.
 0,50/0,59 g – 0 ex.
 0,60/0,69 g – 0 ex.
 0,70/0,79 g – 0 ex.
 0,80/0,89 g – 0 ex.
 0,90/0,99 g – 0 ex.
 > 1 g – 0 ex.

II 4 b

Greutatea medie – g 0,589 (9 ex.)
 0,49 g la 0,71 g
 Mediana greutateii - 0,60 g
 0,20/0,29 g – 0 ex.
 0,30/0,39 g – 0 ex.
 0,40/0,49 g – 1 ex.
 0,50/0,59 g – 4 ex.
 0,60/0,69 g – 4 ex.
 0,70/0,79 g – 0 ex.
 0,80/0,89 g – 0 ex.
 0,90/0,99 g – 0 ex.
 > 1 g – 0 ex.

II 1-4? b

0,20/0,29 g – 0 ex.
 0,30/0,39 g – 0 ex.
 0,40/0,49 g – 0 ex.
 0,50/0,59 g – 0 ex.
 0,60/0,69 g – 1 ex.

0,70/0,79 g – 0 ex.
 0,80/0,89 g – 0 ex.
 0,90/0,99 g – 0 ex.
 > 1 g – 0 ex.

II 5 a

0,20/0,29 g – 0 ex.
 0,30/0,39 g – 0 ex.
 0,40/0,49 g – 0 ex.
 0,50/0,59 g – 0 ex.
 0,60/0,69 g – 0 ex.
 0,70/0,79 g – 0 ex.
 0,80/0,89 g – 0 ex.
 0,90/0,99 g – 0 ex.
 > 1 g – 0 ex.

II 5 b

Greutatea medie – g 0,50 (4 ex.)
 0,34 g la 0,64 g
 Mediana greutateii - 0,45 g
 0,20/0,29 g – 0 ex.
 0,30/0,39 g – 1 ex.
 0,40/0,49 g – 1 ex.
 0,50/0,59 g – 1 ex.
 0,60/0,69 g – 1 ex.
 0,70/0,79 g – 0 ex.
 0,80/0,89 g – 0 ex.
 0,90/0,99 g – 0 ex.
 > 1 g – 0 ex.

II 1,2 sau 5 b

0,20/0,29 g – 0 ex.
 0,30/0,39 g – 0 ex.
 0,40/0,49 g – 1 ex.
 0,50/0,59 g – 0 ex.
 0,60/0,69 g – 1 ex.
 0,70/0,79 g – 0 ex.
 0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

II 6 a

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 1 ex.

0,60/0,69 g – 0 ex.

0,70/0,79 g – 0 ex.

0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

II 6 b

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 1 ex.

0,60/0,69 g – 0 ex.

0,70/0,79 g – 0 ex.

0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

II 7 a

Greutatea medie – g 0,683 (3 ex.)

0,62 g la 0,76 g

Mediana greutateii - 0,69 g

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

0,60/0,69 g – 2 ex.

0,70/0,79 g – 1 ex.

0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

II 7 b

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

0,60/0,69 g – 1 ex.

0,70/0,79 g – 0 ex.

0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

II 7 ?

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

0,60/0,69 g – 1 ex.

0,70/0,79 g – 0 ex.

0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

II ? ?

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 2 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

0,60/0,69 g – 0 ex.

0,70/0,79 g – 0 ex.

0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

Incuse

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 2 ex.

0,60/0,69 g – 0 ex.

0,70/0,79 g – 0 ex.

0,80/0,89 g – 0 ex.

0,90/0,99 g – 0 ex.

> 1 g – 0 ex.

½ groși

Greutatea medie – 0,278 g (23 ex.)

0,18 g la 0,50 g

Mediana greutateii 0,34 g

II 1 a

0,10-0,19 g – 0 ex.

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 1 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

II 2 a

Greutatea medie – 0,255 g (2 ex.)

0,25 g la 0,26 g

Mediana greutateii 0,255 g

0,10-0,19 g – 0 ex.

0,20/0,29 g – 2 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

II 2 b

Greutatea medie – 0,279 g (17 ex.)

0,18 g la 0,50 g

Mediana greutateii 0,34 g

0,10-0,19 g – 1 ex.

0,20/0,29 g – 9 ex.

0,30/0,39 g – 4 ex.

0,40/0,49 g – 2 ex.

0,50/0,59 g – 1 ex.

II ? b

0,10-0,19 g – 1 ex.

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

II 3 a

0,10-0,19 g – 0 ex.

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 1 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

II incuse

0,10-0,19 g – 0 ex.

0,20/0,29 g – 1 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

Tăiate

0,10-0,19 g – 1 ex.

0,20/0,29 g – 0 ex.

0,30/0,39 g – 0 ex.

0,40/0,49 g – 0 ex.

0,50/0,59 g – 0 ex.

Anexa nr. III

Titlul emisiunilor monetare moldovenești emise între 1456-1504

Petru al III-lea Aron

Emisiuni reformate

Titlul mediu = 559 ‰ = circa 9 1/3 loți/14 carate.

Groșii = 524,65 ‰ = circa 8 3/4 loți/13 1/5 carate .

1/2 groși = 725,75 ‰ = circa 12 1/10 loți/18 1/3 loți.

Mediana titlului

Groșii = 660 ‰ = 10 2/3 loți/15 9/10 carate

1/2 groși = 631 ‰ = 10 1/10 loți/15 1/5 carate

Groși

593,5 = 9 1/2 loți/14 1/4 carate

560 = 9 loți/13 1/2 carate

560 = 9 loți/13 1/2 carate

500 = 8 loți/12 carate

480 = 7 2/3 loți/11 1/2 carate

431 = 6 9/10 loți/10 1/3 carate

422 = 6 3/4 loți/10 1/5 carate

409 = 6 1/2 loți/9 9/10 carate

1/2 groși

813,5 = 13 loți/19 1/2 carate

648 = 10 2/5 loți/15 1/2 carate

Ștefan al III-lea

Tipul I

Groși

Titlul mediu = 790,375 ‰ = 12, 64 loți sau 19 carate

Mediana titlului = 734,25 ‰

888,5 ‰ = 14 1/5 loți/21 1/4 carate

884 ‰ = 14 1/5 loți/21 1/4 carate

873,5 ‰ = 14 loți/21 carate

864,5 ‰ = 13 9/10 loți/20 3/4 carate

864 ‰ = 13 9/10 loți/20 3/4 carate

813,5 ‰ = 13 loți/19 1/2 carate

806 ‰ = 12 9/10 loți/19 1/3 carate

804,5 ‰ = 12 9/10 loți/19 1/3 carate

763,5 ‰ = 12 1/5 loți/18 1/3 carate

722,5 ‰ = 11 2/3 loți/17 1/3 carate

620 ‰ = 10 loți/14 9/10 carate

580 ‰ = 9 1/3 loți/14 carate

1/2 groși

Titlul mediu = 881 ‰ = 14,09 loți sau 21,14 carate

Mediana titlului = 874,5 ‰ = 14 loți sau 21 carate.

905 ‰ = 14 1/4 loți/21 2/3 carate

897 ‰ = 14 2/5 loți/21 1/2 carate

878 ‰ = 14 loți/20 1/10 carate

844 ‰ = 13 1/2 loți/20 1/4 carate

Tipul II

Groși

Titlul mediu = 917 ‰ = 14 2/3 loți sau 22 carate.

Mediana titlului = 852 ‰ = 13 2/3 loți sau 20 1/2 carate

981,5 ‰ = 15 3/4 loți/23 1/2 carate

980 ‰ = 15 3/4 loți/23 1/2 carate

976,5 ‰ = 15 2/3 loți/23 1/2 carate

973,5 ‰ = 15 2/3 loți/23 2/5 carate

969,5 ‰ = 15 1/2 loți/23 1/4 carate

965 ‰ = 15 1/2 loți/23 1/4 carate

963 ‰ = 15 2/5 loți/23 1/10 carate

962,5 ‰ = 15 2/5 loți/23 1/10 carate

962 ‰ = 15 2/5 loți/23 1/10 carate

962 ‰ = 15 2/5 loți/23 1/10 carate

961,5 ‰ = 15 2/5 loți/23 1/10 carate

960 ‰ = 15 2/5 loți/23 1/10 carate

960 ‰ = 15 2/5 loți/23 1/10 carate

957,5‰ = 15 2/5 loți/23 1/10 carate
 957,5‰ = 15 2/5 loți/23 1/10 carate
 951‰ = 15 1/5 loți/22 4/5 carate
 948‰ = 15 1/5 loți/22 4/5 carate
 927,5‰ = 14 4/5 loți/22 1/4 carate
 925‰ = 14 4/5 loți/22 1/4 carate
 924‰ = 14 4/5 loți/22 1/4 carate
 919‰ = 14 4/5 loți/22 1/4 carate
 918,5‰ = 14 4/5 loți/22 1/4 carate
 904‰ = 14 1/2 loți/21 2/3 carate
 888,5‰ = 14 1/5 loți/21 1/4 carate
 885‰ = 14 1/5 loți/21 1/4 carate
 884‰ = 14 1/5 loți/21 1/4 carate
 864,5‰ = 13 4/5 loți/20 3/4 carate
 813,5‰ = 13 loți/19 1/2 carate

806‰ = 12 9/10 loți/19 2/5 carate
 804,5‰ = 12 9/10 loți/19 2/5 carate
 763,5‰ = 12 1/5 loți/18 1/3 carate
 722,5‰ = 11 2/3 loți/17 1/3 carate

1/2 groși

Titlul mediu = 943,37‰ = 15 1/10 loți sau 22 2/3 carate.

Mediana titlului = 942,5‰ = 15 1/10 loți 23 1/5 carate.

955‰ = 15 1/3 loți/23 carate
 948‰ = 15 1/5 loți/22 3/4 carate
 940,5‰ = 15 loți /22 2/3 carate
 930‰ = 14 9/10 loți/22 1/3 carate

The Moldavian Coinage during the Reign of Stephen the Great (1457-1504)

A Critical Overview

The preliminary works done during the preparation of the 11th volume of the series *Medieval European Coinage*, a project launched by prof. Philip Grierson and dr. Mark Blackburn, under the auspices of Cambridge University, British Academy and other important British and foreign sponsors offered the author the possibility to undertake a thorough about overview of the Moldavian coinage during the second half of the 15th century, early 16th century.

A. The Moldavian coinage during Stephen's the Great reign:

The issues of the Moldavian Prince Stephen III the Great (1457-1504) were among the first Romanian medieval coins identified and well attributed by the modern numismatists during the first half of the 19th century. Some of the coins of Stephen the Great were published by B. von Köhne since 1842. Latter, in 1872 D. A. Sturdza published the first comprehensive catalogue of the Romanian medieval coinage, which included few of the issues of Stephen the Great, some of the well identified (now-a-days classified as the 2nd type), meanwhile some other issues (now-a-days classified as the 1st type) were, wrongly, considered as belonging to Stephen IV (1517-1527).

During the early 20th century other contributions on this topic were published by E. Fischer and N. Docan. Fischer was the first scholar to discuss the structure of monetary system in use in Moldavia during the reign of Stephen the Great, and to notice that the during this reign the name of the Prince was represented on the reverse of the coins, meanwhile the inscription + **MONETA MOLDAVIE**, was rendered on the obverse.

The first monograph on the coinage of Stephen the Great was done by N. Docan in 1902. Docan proposed a rather sophisticated classification for the groats and half groats belonging to coins, now-a-days classified as the 2nd type, parts of which were also followed later by O. Iliescu and O. Luchian.

During 1911-1938 C. Moisil have published several coins of Stephen the Great and two small, but very useful, special contributions about the coinage of this ruler. He was the first to establish that the coins previously attributed to Stephen IV, were, actually struck by Stephen the Great. Moisil tried to establish also the relative chronology of the issues. According to him the first issue (now-a-days classified as the 2nd type) was struck during 1457-1474, and the second issue (now-a-days classified as the 1st type) around 1474-1504, though in one of his earlier studies, Moisil supposed that the coinage of Stephen's the Great ceased to be issued after 1484, when the main

commercial town of the Principality – Chilia and Cetatea Albă (Moncastro or Asprokastron) were conquered by the Ottomans.

Before 1945 some other few coins of Stephen III the Great were published by G. Severeanu and O. Luchian (a parcel of Sulița Nouă hoard), but I should emphasize the outstanding importance of P. Nicorescu contribution about the autonomous bronze coinage of the town Cetatea Albă (Moncastro, Asprokastron), first published in 1937.

During the 1950's and 1960's important researches about the coinage of Stephen the Great were undertaken by T. Martinovici and by O. Iliescu. Martinovici, who was an archaeologist, based on his remarks made during the archaeological diggings in Suceava, concluded that the coins bearing on the reverse the representation of the shield with a patriarchal cross (now-a-days classified as the 2nd type, but initially, considered by Moisil as being the first issues of this Prince), were actually the last issues of the Prince. According to Martinovici they were struck during the last decades of the reign. O. Iliescu published in 1964 an important monograph about the coinage of Stephen the Great coinage. Iliescu established the monetary system in use in Moldavia, based on the groat and ½ groats, as well as the chronology and the metrology of the coins of Stephen III. He proposed also a very complicated classification model for the coinage of Stephen the Great, which is still in use. On that occasion, Iliescu published a repertoire of the finds and a very comprehensive catalogue of the coins, which contained the description of their inscriptions and the types, the location of the specimens and bibliographical references. For some of them Iliescu gave records about the weights and diameters. Although, being very modern and far more complete as any other contribution on the Moldavian coinage done before, the monograph devoted by Iliescu to Stephen's III coinage left behind a series of unsettled questions, such as:

1. The metrology of the coins and the monetary system.
2. The chronology of the issues.
3. The unfunctional system of classification.
4. The purposes of this coinage, as well as its real position on the local monetary marked.

Iliescu published other contributions on the Moldavian coinage of the period 1457-1504 in 1991 and 1997.

Until recently his ideas enjoyed a large audience among the Romanian scholars. So, his principles of classification of the coinage of Stephen the Great were largely followed by O. Luchian, the author of the standard catalogue of the Romanian medieval coinage, but the results are so confused that one could barely correctly identify an individual coin using this book.

Despite some publications of fresh numismatic materials by Elena Crăciun and Elena Petrișor (1970), Constanța Știrbu (1981-1982) or V. M. Butnariu (2001), or the recent monograph about the Moldavian medieval coinage produced by P. P. Byrnja and N. D. Russev (1999), since 1964 very few new ideas were really expressed on the coinage of Stephen the Great. One could mention in this respect only the contributions of M. Cazacu (1973), T. Biță (1997), N. D. Russev (2004), Katiușa Pârvan (2004) and E. Oberländer-Târnoveanu (2004).

The author of this study aims to put under scrutiny, in the light of the recent studies, the solidity of some of the previous theories expressed on the Moldavian coinage during the period 1457-1504.

The first question regards the main components of the Moldavian coinage during the reign of Stephen the Great. The common wisdom on this topic was that during the period 1457-1504, in Moldavia were struck only issues with the name and the coats of arms of the Prince. Actually, the picture of the Moldavian coinage of these times was far more complex than it was previously thought. Alongside the traditional issues, which I propose to be called the "Princely" coinage, two other kind of monetary issues were struck in this country:

- The autonomous municipal issues of Cetatea Albă.
- The imitative issues based on Ottoman prototypes.

A) The „Princely” coinage

1. The typology of the „Princely” issues of Stephen the Great

Only two groats and ½ groats types could be certainly ascribed to the reign of Stephen the Great.

1st type

a) Groats

Obv. Round inscription: + **MONETA MOLDAVIE** (or variants), auroch's head in the middle with a five rayed star between its horns, rose in the left field, crescent in the right field.

Rv. Round inscription: + **STEFANVS VOIEVODA** or variants, shield in the middle. In the 1st field rosette over posed by a Greek cross, in the 2nd field three strips.

1st variant – the obverse and the reverse legends start with +.

Sub-variant a – on the obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

2nd variant - the obverse and the reverse legends start with +, on reverse a **rosette** between **STEFANVS** and **VOIEVODA**.

Sub-variant a – on the obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

b) ½ groats

Obv. Anepigraphic. Auroch's head in the middle with a five rayed star between its horns, rose in the left field, crescent in the right field.

Rv. Anepigraphic. Shield in the middle. In the 1st field rosette over posed by a Greek cross, in the 2nd field three strips.

1st variant – **rosette over the shield** (the so-called “five rayed star” identified by O. Luchian is, actually, a rosette, as clearly shown the picture of the coin)/**crescent to left**.

Sub-variant a – on the obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

2nd type

a) Groats

Obv. Round inscription: + **MONETA MOLDAVIE** (or variants), auroch's head in the middle with a five rayed star between its horns, rose in the left field, crescent in the right field.

Rv. Round inscription: + **STEFANVS VOIEVO** or variants, in the middle shield with patriarchal cross.

1st variant – five rayed star or rosette with closed petals between the auroch's horns, the obverse and the reverse legends start with +.

Sub-variant a – on the obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

2nd variant – five rayed star or rosette with closed petals between the auroch's horns, the obverse legend starts with a +, the reverse legend starts with a **rosette**.

Sub-variant a – obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

3rd variant – five rayed star or rosette with closed petals between the auroch's horns, the obverse legend starts with a **rosette**, the reverse legend starts with a +.

Sub-variant a – obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

4th variant – five rayed star or rosette with closed petals between the auroch's horns, the obverse and the reverse legends start with a **rosette**.

Sub-variant a – obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

5th variant – **rosette between the auroch's horns**, the obverse legend starts with a +, the reverse legend starts with a **rosette**.

Sub-variant a – obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

6th variant – **rosette with dotted petals between the auroch's horns**, the obverse legend starts with a rosette, the reverse legend starts with a +.

Sub-variant a – obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

7th variant – **rosette with dotted petals between the auroch's horns**, the obverse and the reverse legends start with a rosette.

Sub-variant a – obverse, crescent to left/rosette to right.

Sub-variant b – on the obverse, rosette to left/crescent to right.

b) ½ groats

Obv. Anepigraphic. Auroch's head in the middle with a five rayed star between its horns, rose in the left field, crescent in the right field.

Rv. Anepigraphic. In the middle shield with patriarchal cross.

1st variant – reverse, **rosette to left/crescent to right**.

2nd variant – reverse, **rosette over the shield, rosette to left/crescent to right**.

3rd variant – obverse, **rosette with dotted petals between the auroch's horns**, reverse, **rosette to left/crescent to right**.

According to the author, the previous classification lead-nowhere because the authors confused the general monetary types with the individual variants of the coin dies. A lot of criteria used previously had no practical importance for the 15th century people, who used the coins. Such was, for example the relative position of the rosette or of the crescent respecting the auroch's head, which were considered by the previous scholars as a main classification criterion. Actually, the entire medieval Moldavian coinage has variants with transposed positions of these heraldic devices, and very likely, such differences were caused by the negligent or less skilled die-cutters. The metrological study as well as the analyses of the alloy contain proved that the transposed position of the rosette or crescent represented on the obverse of Stephen the Great coinage have any particular significance. According to me, except the dotted rosette, all other criteria used before for classifying Stephen's the Great coinage (the shape of the stars, rosettes, the length of the inscriptions) had no particular relevance in the eyes of the contemporary coin users, being only the results of the dies engraving.

The author considers that the groats "without inscriptions", called by O. Iliescu and O. Luchian as "exceptional issues", were actually neatly clipped normal groats (some of this kind of issues still bear traces of the previous inscriptions). The clipping of the groats was undergone by the authorities to provide the needed ½ which were lacking on the market.

Some details provided by the study of the dies or by the coins found in close archaeological researches should suggest that at least to other monetary types could be put in connexion with the reign of Stephen the Great. The first are the groats of traditional Moldavian type with the inscription: + **STEFA•WOIWODI** // + **MVLDAVIEnSIS** (or variants), bearing on the reverse a shield, with three strips in the first field and a patriarchal cross in the second field (*MBR.*, p. 71, nos 523-527). This type was first attributed by O. Iliescu to Stephan III the Great, but latter supposed to by an issue of Stephen II (1433-1445). This attribution was accepted also by O. Luchian, whoever, the careful study of the dies used to strike these coins reveals that they were made by the same die-cutters who worked the dies used for striking the reformed coins of Peter III Aaron (1456-1457).

The second monetary type which attribution should by questioned is that of the groats (and their counterparts, ½ groats) with the Slavonic inscription: + **Іω СТЕФАНА ВОЄВОДА*ГОСПО** // + **ДАР ЗЕМЛН*МОЛДАВ*СКОІ**, which currently are attributed to Stephen IV (1517-1527). In 1981, Gr. Foit based on the presence of such coins found at Putna Monastery in the archaeological layers of the time of Stephen the Great

proposed their reattribution to the later part of his reign. Both hypotheses are interesting, and much partly with some of my remarks on the chronological gaps of the coinage of the early and later parts of Stephen the Great reign, however, I suppose that furthermore evidences are needed to prove them.

2. The mint organisation and the control of the „Princely” coinage under Stephen the Great

During the reign of Stephen the Great a new marking system of the subsequent issues was introduced in the Moldavian mint. The old mint-marks system, combining letter and graphic devices, introduced by Alexander I, after 1409, which seemed to be influenced by the Hungarian mint-marks, was abandoned. For much of the duration of the strike of the 1st type groats no mint-mark was used at all. Later some issues are marked with a star in the reverse inscription. Unlike the groats, the ½ coins were always marked, very likely, to avoid any possible confusion about which denomination they belong.

All the groats of the 2nd type bear mint-marks, consisting in devices placed at the beginning of the obverse and reverse inscriptions. Two graphic devices were used: the cross and the rosette, each used alone or in combination. These kind of mint-mark were not used neither in Hungary nor Poland (the Crown's mints), but seem to be quite similar to those at that time at Torun, in Royal Prussia.

For a few issues, a second set of mint-mark were added under the form of stars or rosettes applied between the auroch's head represented on the obverse of the coins.

I suppose that the cross and the rosettes with dotted petals put at the beginnings of the inscriptions were the used by the farmers of the mint, to indicate successive issues, and the stars or rosettes with dotted petals represented officinae marks.

During the reign of Stephen the Great, the Moldavian princely mint used two die-cutters. Both of them were highly skilled craftsmen, working in the artistic traditions of the Central European late Gothic art. Both seem to be foreigners, quite likely Germans. I called them conventionally as the “master of the Gothic A” and the “master of the Renaissance A”. The first one, and supposedly, his team, was responsible for the preparation of all the coin-dies used to strike the groats of the first type (and quite likely, for the ½ groats too). The “master of the Gothic A” continued to work for the Moldavian mint even after the introduction of the 2nd type coinage, but he was joined by a second die-engraver who arrived after this moment. The arrival of the “master of the Renaissance A” in Moldavia could be dated during 1479-1485. The “master of the Gothic A” seems to remain the main die-cutter, meanwhile his fellow was responsible for producing the dies used for striking some of the less plentiful variants of the groats. However, some of the groat types of the 2nd type were struck with hybrid dies, produced by both engravers.

So far there is no evidence about the existence of local mints responsible for issuing princely coinage, but is quite likely to suppose that mobile mints, implying members of the mint of the capital, as well as its tools and implements, were active during the continuous travels of the Court of Stephen the Great across the country or during the military operations lead by the Prince himself.

During the early stage of the 1st type coinage, the amount of the issues was pretty low, but after the introduction of the 2nd type coins the amount of the coinage rose four times compared the previous period. The boosting of the amount of the Moldavian “princely” coinage after 1471 could be connected with large scale inputs of silver, as a result of the successful military campaigns against Wallachia and the Ottomans (in 1473, the entire Princely Treasure of the Wallachian Prince Radu III the Handsome fell in the Moldavian's hand). Important quantities of precious metals entered the country also in 1476, 1485 and 1497-1502, following the victories against the Ottomans or Poles. However, the large military expenditures as well as the economic loses caused by the devastations of the country and the Ottoman conquest of Chilia and Cetatea Albă in 1484, as well as the large scale sumptuary construction policy dramatically reduced the resources during the last two decades of the reign.

Always being a small mint, the Moldavian mint during the reign of Stephen the Great struck mostly groats. The strike of ½ groats which was less efficient from economic point of view was very restricted. To solve the problems created by the shortage of this denomination the local authorities had resort to the clipping of the groats. Another solution to the lack of small denominations was the increasing use of the reformed Hungarian deniers, struck after 1468 by Matthias Corvinus, which by their silver contain were near to the Moldavian half groats.

3. The metrology of the „Princely” issues of Stephen the Great

Although the coinage of Stephen the Great represents a very distinctive chapter of the 15th century Moldavian coinage it share a lot of common features with the reformed coinage of his predecessor and foe, Peter III Aaron. Quite likely, the monetary reform of Peter III Aaron, which replaced the old Moldavian monetary system established since 1409 by Alexander I, took place during the second part of 1456 or during the early 1457. After the reform, were issued small and thick module groats and ½ groats, with a new monetary design. According my metrological studies, the medium weight of the new groats of Peter III is 0.61 g and that of the ½ groats is 0.36 g. However the median weight of the groats is a bit higher – 0.64 g.

The medium finesse of the entire reformed coinage, obtained by the XRF method is 559‰, it means 9 1/3 lots, according to the medieval Central-European metrological system or of 13 2/5 carats, according to the Mediterranean standards. But the same analyses have shown that the groats were apparently struck from a lower quality silver alloy that the ½ groats (524.65‰, about 8 2/5 lots or about 12 2/3 carats for the first denomination, compared with 725.75‰ for the second denomination (11 2/3 lots or 17 2/5 carats). However the median of the finesse of the groats is only 534.50‰ (about 8 2/3 lots or 12 4/5 carats).

The medium weight of the 1st type groats struck by Stephen III is 0.665 g, but the median of their weight is 0.75 g. The medium weight of 1st type ½ groats is 0.317 g and the median of their weight is 0.36 g.

The medium finesse as shown by the analyses of the 1st type groats was 790.37‰ (about 12 2/3 lots or 19 carats), but the median of their titles is only 734.25‰ (11 ¾ lots or 17 2/3 carats). The medium finesse of the analysed ½ groats is 881‰ (about 14 1/10 lots or 21 1/10 carats), and the median of the finesse is 874.5‰ (14 lots or 21 carats).

The medium weight of the 2nd type groats struck by Stephen III is 0.61 g, but the median of their weight is 0.72 g. The medium weight of 2nd type ½ groats is 0.28 g and the median of their weight is 0.34 g.

The medium finesse of the 2nd type groats of Stephen the Great is about 917‰ - 14 2/3 lots or 22 carats. The medium finesse of the 2nd type ½ groats is 943.37‰ (about 15 1/10 lots or 22 2/3 carats) and the median of their finesses is 942.5‰.

By their silver content the coins struck by Stephen the Great were not only the best Moldavian issues ever, but far better to the contemporary Polish, Lithuanian, Hungarian, Wallachian, of the Golden Horde ones or of Caffa's coinage. From the neighbouring countries, only the Ottoman Empire seems to have higher quality silver issues.

However, I think that the figures of the medium weight and finesse offer only limited information on the legal metrological standards used in Moldavia during the period 1456-1504, because most of the coins are worn enough and so far there are were few data provided by the metrological analyses on coins found in the hoards.

I suppose that the heaviest coins should offer a better prospective on the legal standards, meanwhile, the median shows what was, actually, the real metrological performance of the mint.

So, I suppose that the legal weight standard of the reformed groats of Peter III Aaron was about 0.80-0.90 g, and their legal silver contain was around 666‰, though most of the specimens available for study are, actually, below the standards. For the ½ groats the legal weight standard was about 0.45 g, and they were struck from an alloy containing about 725‰-750‰ silver.

It seems that the metrological model of the Moldavian monetary reform during Peter III was the coinage of Caffa, though the reformed coinage became more easily convertible into Ottoman aspers too (at the ratio 1 asper = 2 groats = 4 ½ groats, or 1/80 of a Venetian gold ducat or Hungarian florin). I suppose that the main goal of the monetary reform underwent during the last months of Peter III reign was to connect the Moldavian coinage to Caffa's monetary system, even if such operation had as consequence the better convertibility of the Moldavian issues in Ottoman aspers.

The groats of the 1st type of Stephen III seems to be issued according the same legal standard of 0.80-0.90 g and the ½ groats following a weight standard of 0.45 g. It seems that during the period when the coinage of 1st type was issued, some small changing happened in the weight coins and in the finesse of the alloys, quite likely, due to the fluctuations occurred in the gold/silver ratio in Moldavia and in the neighbouring countries.

It seems that the finesse standard of the alloy of the 1st type groats was changed at least three times:

1. 671.5‰ (10 ¾ lots or 16 1/10 carats).

2. 808‰ (13 lots or 19 2/5 carats).

3. 875‰ (14 lots or 21 carats).

Quite likely, such an important gap between the silver contain of these coins is not casual at all. I suppose that during the first phase of the coinage, the previous finesse standard established during the reign of Peter III was still in use. Later one, the finesse standards were modified twice to about 13 lots/19 2/5 carats and then to 14 lots/21 carats.

The analyses show that the finesse of the ½ groats was always higher than that of the groats 881‰ (about 14 1/10 lots or 21 1/10 carats). One could suppose that the issue of the ½ groats started later and most of them were struck when the 14 lots/21 carats standard was in use.

The 2nd type groats of Stephen III seems to be struck according to a lighter weight standard of about 0.80 g, but actually, most of the specimens are far below this standard. One could suppose that at a certain moment the weight standard was reduced to 0.70 g or even less. It is quite likely, that during the time when this coinage was issued, the Moldavian authorities were subjected to huge economic and political pressures to insure quick incomes from the minting activity.

The results of the analyses so far underwent prove that the silver contain of the groats was several times changed.

1. 742.75‰ (11 9/10 lots or 17 9/10 carats) [2 sp.].

2. 807.75‰ (13 lots or 19 2/5 carats) [3 sp.].

3. 874.75‰ (14 lots or 21 carats) [4 sp.].

4. 916‰ (14 2/3 lots or 22 carats) [6 sp.].

5. 958.75‰ (15 1/3 lots or 23 carats) [13 sp.].

6. 977‰ (15 2/3 lots or 22 ½ carats) [4 sp.].

I suppose that the coins from the group no 3 could represent the first stage of the issue, meanwhile, the groups no 4-6 should belong to the phase when the title of the alloy was improved, when the weight was reduced. This event could happened either in the early phases or later, when a standard of finesse of 15 2/3 lots or 22 ½ carats was established. If this scenario should be confirmed, the groups no 1-2 could represent the later stage of the issue, when the alloy standards were severely reduced.

As regarding the weight standard of the groats of the 2nd type, it seems that in the early stage of the coinage the previous standard of about 0.45 g was followed, but later the weight of these coins was furthermore reduced. The finesse of these coins is very high and surprisingly uniform – 942.5‰ (varying between only 930‰ and 950‰).

The use of new monetary designs associated with the use of different weight and alloy standards for both coin types issued by Stephen the Great, show that the introduction of each of them represented a monetary reform.

During the last 80 years, several hypotheses were proposed explain the models followed by the Moldavian monetary system after the reform of Peter III Aaron and Stephen III. C. Moisil thought that the aim of the reforms undergone by both Princes was to connect better the Moldavian monetary system to the Hungarian one, but most of this theory was dismantled by O. Iliescu. However, Iliescu asserted that Stephen the Great coinage followed the principles established by his predecessor. In 1973, M. Cazacu supposed that the main purpose of the reform of Peter III was to link the Moldavian monetary system to the Ottoman one. According to M. Cazacu, the Moldavian reform was only a part of the monetary readjustments happened in the area of the Lower Danube during the early 1450's after the Ottoman military successes from the reign of Mehmed II. Once again, O. Iliescu rejected this supposition, in 1997. On that occasion Iliescu postulated that the model of the monetary reform of Peter III and Stephen the Great must be found in the Wallachian monetary system established by Vladislav II.

A new metrological approach combined with the data provided by the analyses open a better starting point for understanding the evolution of the Moldavian monetary system during the period 1456-1504, in a wider South-eastern and Central European context. It is quite clear that the aim of the monetary reforms of Stephen the Great was to connect the Moldavian coinage to the Ottoman asper.

The slim metrological gap between the weight and the finesse of the asper and the groat was a deliberately forced exchange rate of the asper, imposed by the Moldavian authorities to protect their own coinage.

There are some evidences that during the second half of 15th century and the first half of 16th century in Moldavia was in use a different official exchange rate between the ducats and the aspers, than that used by the Ottoman Treasury.

The adoption of the Ottoman monetary standard by the Moldavian authorities in spite of the prolonged struggle between the two countries was the consequence of the integration of Moldavia and the entire Black Sea region in the economic space of the Ottoman Empire during the second half of the 15th century.

However, by striking good quality silver ½ groats, the Moldavian monetary system during Stephen's the Great reign was also better connected to the Hungarian monetary system reformed in 1467-8 by Matthias Corvinus.

The subsequent monetary reforms underwent in Moldavia during 1456-1479 were parts of a larger monetary movement happened in South-Eastern and Eastern-Central Europe at that time. That concerned the establishing of a coinage with "permanent value", to replace the monetary instability experienced during the first half of the 15th century. The first state to undergo such a reform was Wallachia, where about 1452 the Prince Vladislav II introduced a new type of coins. Their design and metrological standards seemed to last until 1476, when the Wallachian coinage stopped.

In Moldavia the introduction of the new type coinage happened in 1456, but the last phase of the reforms occurred around 1476-1479, when the 2nd type coins were introduced. In spite of cessation of the reformed coinage during the last decade of the reign of Stephen the Great, the basic design of the new coins was followed also in early 16th century Moldavian coinage.

The next country to reform its coinage and to establish a permanent value currency was Hungary. In 1467-1468 the Hungarian silver coinage was reformed, a new type and monetary standard was introduced for the deniers and obols, and the groat was struck again. A permanent exchange rate was established between the gold florin and the denier (1 florin = 100 dinars). The system lasted until 1521.

In 1481 the Ottoman Empire abandoned the old system of "renovatio monetarum" based on a 10 years cycle and adopted a permanent design and metrological standard for the asper. In spite of a slightly reduction operated in 1491, the system seems to survive until the first half of the 16th century.

4. The chronology of the „Princely” issues of Stephen the Great

Except the doubts expressed by C. Moisil, in 1916 (although quite quickly abandoned by him), or by A. Golimas, for more than 130 years of modern Romanian numismatics, the common wisdom was that the strike of Stephen the Great "princely" coinage covered his entire reign. However, a new approach of the numismatic finds buried during his reign or during the first decades of the 16th century, could raise a lot of questions, both on the dating of the beginnings, as well as on the ending stages of the coinage of Stephen the Great. C. Moisil was the first to propose a chronological sequence for this coinage. According to him, the 1st issue (recte the 2nd) dated about 1457-1474 and the 2nd (recte the 1st coinage), dated 1474-1504. O. Iliescu, based on Martinovici's observations proposed a more realistic chronology of Stephen's the Great coinage. He supposed that the 1st issue was struck during 1457-1476/81 and the 2nd issue, during 1481-1504. Recently, Katiușa Pârvan postulated that both types were issued for a while in parallel, during 1457-1484.

The key of this debated question lays in the structure of the contemporary coin finds in Moldavia. The oldest well dated "princely" coin find comes from Baia. It is a single find found during the archaeological diggings undertaken here. This coin was found in the burned layer, marking the destruction of the town in December 1467, during the war against the Hungarian army, led by Matthias Corvinus. So far the "princely" coins are lacking in the early hoards, concealed around 1470-1, which generally consist in old and worn coins, often dating from the early 15th century, and contain were few new issues. I have to mention that, however, two of three hoards concealed around 1470-1471 contain autonomous municipal issues of Cetatea Albă. Facing such a situation, one could suppose that the new coinage started before the end of 1467, but until 1470, the amount of the issues was extremely limited. I suppose the beginning of the "princely" coinage of Stephen the Great could be established around 1465-1466, soon after the reconquest of the major Danubian trading town of Chilia that largely enhanced the economic situation of the country. During the first 10 years of the reign of Stephen the Great the country was in a difficult economic and political situation, due to the periodic conflicts with all the neighbours, and the unsettled position of the Prince.

Quite likely, the conquest of Chilia, as well as the following successful military campaigns against Hungary, Wallachia and the Ottoman Empire provided a large amount of fresh metal, which was used to increase the volume of the Moldavian coinage during the 1470's and later.

Based on the data provided by the heraldic sources as well as by those offered by the archaeological evidences O. Iliescu thought that the 2nd type coinage was issued during 1481-1504. However, recent finds could suggest a lower chronology for the introduction of the new monetary type in the Moldavian coinage, since the earliest representations of the heraldic shield with the patriarchal cross could be dated around 1475-1476. The possibility that Stephen III "princely" issues should have been struck until 1504 is also highly debatable, if not even totally contradict by the so far known evidences. The last so far known finds containing 2nd type coins of Stephen the Great, the Sulița Nouă hoard and the single finds found in the cellar of the Princely House in Suceava are dated during the autumn of 1497. However both finds did not prove that actually the 2nd type coinage was still issued, but it was still in use.

Strong evidence that the 2nd type coinage was no longer struck during the last decade of Stephen's the Great reign is provided by the virtual absence of such coins in the Moldavian hoards concealed after 1504, meanwhile different other earlier monetary species, such as the Hungarian deniers of Matthias Corvinus or Vladislav II (struck before 1504), as well as the aspers of Bayezid II are extremely well represented. The only explanation one could suppose is that the issuing of the "princely" coinage of Stephen III stopped long time ago and the coins were no more available on the market.

These gaps existing in the early and later stages of the coinage of Stephen III open the possibility to suppose that the coins with the legend: + STEFA•WOIWODI // + MVLDAVIEnSIS, and + Ιω CTEΦANA BOЄBOΔA*ΓOCΠO // + ΔAP ЗЕМЛH*МОЛДАВ*CKOI, could have been struck during these periods.

b) The municipal autonomous coinage

In 1937, V. Șah-Nazarov and P. Nicorescu have published an unknown type of bronze coins, bearing on the obverse the arm-of-coats of Moldavia – the auroch's head and on the reverse, an inscription in Greek: ΑCΗPKACTPO, around a Greek cross with/or without bezants in each quarters. The inscription shown without any doubt that these issues represented a municipal coinage of the town of Cetatea Albă (called by the contemporary Byzantine or Western sources – Moncastro or Asprokastron). Later, in 1957, O. Iliescu and M. Dinu proposed the attribution to the same town of a series of Golden Horde aspers countermarked with a Greek cross, with bezants in the quarters. Such coins were published since the late 19th century, but were supposed to be struck either by Caffa or Lithuania.

Although, the dating of the autonomous municipal coinage of Cetatea Albă was a controversial matter for long time, it remained unsolved. Different dating was suggested, which cover a span of more than 40-50 years, from the reign of Alexander I (1400-1432) to the last rule of Peter III Aaron (1455-1457). I would like to emphasize that all of them were based on more or less real stylistic parallels with the Moldavian "princely" coinage, but totally ignored neither the chronology of the finds containing such issues nor their metrological patterns.

The countermarked silver coins of Cetatea Albă are among the components of two early hoards: the Cârpiți hoard and the so-called "Unknown Bessarabian place" hoard, both of them concealed in 1471, all such issues being in freshly struck condition. The medium weight of these coins is 0.66 g and the medium finesses of 790‰. Both are quite different of the metrological standards used in the Moldavian coinage before 1457, but fit well with those used for the groats of Stephen III 1st type coinage. As concerning the metrology of the follari with Greek inscription, their medium weight is 1.90 g, which several times higher not only that the weight of any ½ groat struck during 1409-1457, but even of that of many of the contemporary double groats or groats.

I suppose that the autonomous coinage of Cetatea Albă started only during the second decade of the reign of Stephen the Great. It represented the answer of the local authorities of the largest economic centre of the country to a double challenge. The countermarking of the old dirhams of the Golden Horde was very likely, a consequence of the shortage of the "princely" silver issues before 1471. The countermarking of the old foreign bronze coins as well as the issuing of the follari with Greek inscriptions represented the reaction of the disappearance of the copper or billon petty coins from the Moldavian monetary system after the monetary reforms of Peter III Aaron and Stephen III. Cetatea Albă was an old Byzantine town included within the borders of the Moldavian state and one of the major

trading centres of the Black Sea basin. The Byzantine and Mediterranean traditions were vivid here, and the use of the bronze petty-coinage in the every-day life was a part of this legacy.

c) The imitative coinage

Recent researches brought to light an unusual peculiarity of the composition of the Ottoman coin finds in Moldavia during the second half of the 15th century and in 16th century. A significant percent of the previously identified Ottoman silver coins turned to be actually imitations of forgeries. Among the stray finds or in the composition of the hoards one could find imitations of the aspers struck in the names of the Sultans Murad II, Mehmed II and Bayezid II. Some of them bear only clumsy inscriptions, but there are many struck in bad silver or on silvered blanks, and with barbarous pseudo-epigraphic inscriptions.

The amount of such imitations or forgeries of the Ottoman coins among the Moldavian finds is too large that one might consider them as being the result of a forging activity undertaken by private foreigner or local forgers. Quite likely they are produced on large scale in Moldavian mints. There are many reasons to suppose that the imitations were struck, if not under the direct supervision of the administration, at least, with its tacit approval. In any cases the Prince and high officials must be involved in such activities and very likely, they enjoyed also the substantial benefits of such a lucrative activity.

Despite bearing the names of different sultans the most of the coins share the same stylistic features, and in some cases there are proofs that the coin-dies used to strike imitations of the aspers of Bayezid II were engraved by the same die-cutters who made the dies for the forged aspers of Murad II, presumably 30-40 years earlier.

The production of the imitative Moldavian coinage based on the Ottoman proto-types became important after 1475 and even increase after 1481. There are some evidences that imitations of Ottoman type were struck even after 1491. Quite likely, the imitative coinage started as a consequence of the reduction of the amount of the Ottoman aspers arrived in Moldavia after the beginning of the long Moldavian-Ottoman conflict for the control of the international trade in the North-western Black Sea and Danubian areas. The first aim of the issuer of such imitations was to provide a convenient currency needed for the economic and political payments, which supply became inadequate because the war. But soon the imitative coinage turned to profitable operation of monetary manipulation.

The increasing production of devaluated or forged Ottoman aspers during the later part of Stephen the Great reign could be one of the explanations of the stopping of the “princely” coinage.

B). The Moldavian coinage on the local monetary market during the period 1457-1504

A detailed study of the second half of the 15th century - early 16th century coin finds found on the territory of Moldavia designs an interesting picture, quite different of the traditional image.

The coins of Stephen the Great appear very rarely among the contemporary monetary finds. So far only two hoards containing such issues are recorded with the borders of the Moldavian Principality, both of them found in the Eastern region of the country, called Bessarabia. One, consisting of 10 groats (1st type) was found at Orheiul Vechi (R. of. Moldavia). Another, consisting of about 200 groats (2nd type) was found at Sulița Nouă (now-a-day Novaja Selica, in Ukraine). I suppose that the coin attributed to a certain Moldavian Prince, called “Stephen” from the hoard found in 1863, in an unknown place in Podolia was also an issue of Stephen the Great. The countermarked silver issues of the town Cetatea Albă occurred in two hoards: Cârpiți (Iassy County) and in a hoard found in an unknown place in Bessarabia. A small hoard consisting only in imitative issues of Ottoman type was found at Orheiul Vechi, though some few specimens could occurred in other in mixed hoards from Moldavia or the neighbouring areas of Transylvania.

The single finds of coins of Stephen III are also very scarce. Most of them (about 25 specimens) were found at Orheiul Vechi. Samples of 8-14 coins were found at Suceava, the capital of the Moldavian principality, at Baia, Iassy and Cetatea Albă. Few others are reported as single finds in several Moldavian places westward of the Pruth River. Abroad, one single find was reported in North-eastern Wallachia, at Bradu Monastery (Buzău County) and one in Crimea, at Sudak (Soldaia).

Always, the coins of Stephen the Great represent only few minorities among other contemporary monetary finds in Moldavia. Most of the silver currency used in Moldavia during 1457-1504 consists in Hungarian, Ottoman and of the Crimean Khanate issues.

I would like to emphasize that not only the local coins are rare during Stephen III reign, but, in similar terms, also the amount and the value of the foreign issues from this period is lower than those found in Moldavia during the rule of Alexander I (1400-1432). I suppose that the scarcity and the modesty of hoards and single finds reflect a general impoverishment of large sectors of the Moldavian society. This situation was the result of some political, social and economic measures decisions of the Moldavian government. The prolonged and frequent war against Wallachia, Hungary, the Ottoman Empire and Poland largely hampered the economic life, first at all the international trade. Several foreign invasions disrupted also the economic and social life. In 1484 Moldavia lost to the Ottomans the main economic centres of the country – Chilia and Cetatea Albă, as well as the southern parts of Bessarabia, together with a considerable fraction of its resources and inhabitants.

The Moldavian society had to pay a high price for sustaining large scale military activities. During the second half of the 15th century the prices of the fire arms, of the good quality white weapons, as well as the salaries of the mercenaries became very expensive. During the reign of Stephen the Great a lot of large fortifications were build or repaired and extended, which very likely represented a huge economic burden. One could add to these costs the costs implied by the large scale sumptuary constructions program launched by Stephen the Great.

The consequences of the worsening economic conditions, combined with the high taxation to cover the military and sumptuary expenses left less money in larger sections of the Moldavian society than three generations ago.

The main aim of the Moldavian coinage during the reign of Stephen the Great was to supply the needed cash for the political and military expenditures.

Explanation of the figures

Plate I. A-B – Peter III, reformed issues (groats). Cat. 11, 16 – Stephan III, tipul I (groats).

Plate II. Cat. 54, 59, 81, 82 - Stephan III, 1st type (groats).

Plate III. Cat. 83, 97, 111, 113 - Stephan III, 1st type (83 groats, 97, 111, 113 ½ groats).

Plate IV. Cat. 123, 124, 141, 145 - Stephan III, 2nd type (groats).

Plate V. Cat. 153, 174, 193, 205 - Stephan III, 2nd type (groats).

Plate VI. Cat. 207, 218, 232, 249 - Stephan III, 2nd type (groats).

Plate VII. Cat. 254, 256, 262, 272 - Stephan III, 2nd type (254, 256, 262 groats, 272 ½ groats).

Plate VIII. Cat. 273, 277 - Stephan III, 2nd type (1/2 groats). C Asprokastron – follaro. D Asprokastron – countermarked issues

Plate IX. Asprokastron – countermarked issues

Plate X. I - Wallachia, Vladislav II – reformed issues (ducat). J – Ottoman Empire – Mehmed II, asper, 2nd issue. K - Ottoman Empire – Mehmed II, asper, 3rd issue.

Figure I. The histogram of the weights of the reformed coins of Peter III Aaron

Figure II. The histogram of the weights of the groats of the 1st type of Stephen the Great

Figure III. The histogram of the weights of ½ groats of the 1st type of Stephen the Great

Figure IV. The histogram of the weights of the groats of the 2nd type of Stephen the Great

Figure V. The histogram of the weights of ½ groats of the 2nd type of Stephen the Great

Figure VI. The histogram of the weights of the coinage of Stephen the Great

Figure VII. The histogram of the weights of the aspers of Mehmed II

Figure VIII. The histogram of the weights of the aspers of Bayezid II

Figure IX. The histogram of the weights of the dinars of Matthias Corvinus

Figure X. The histogram of the weights of the obols of Matthias Corvinus

Figure XI. The histogram of the silver contain of the reformed coins of Peter III Aaron

Figure XII. The histogram of the silver contain of the coins of Stephen the Great

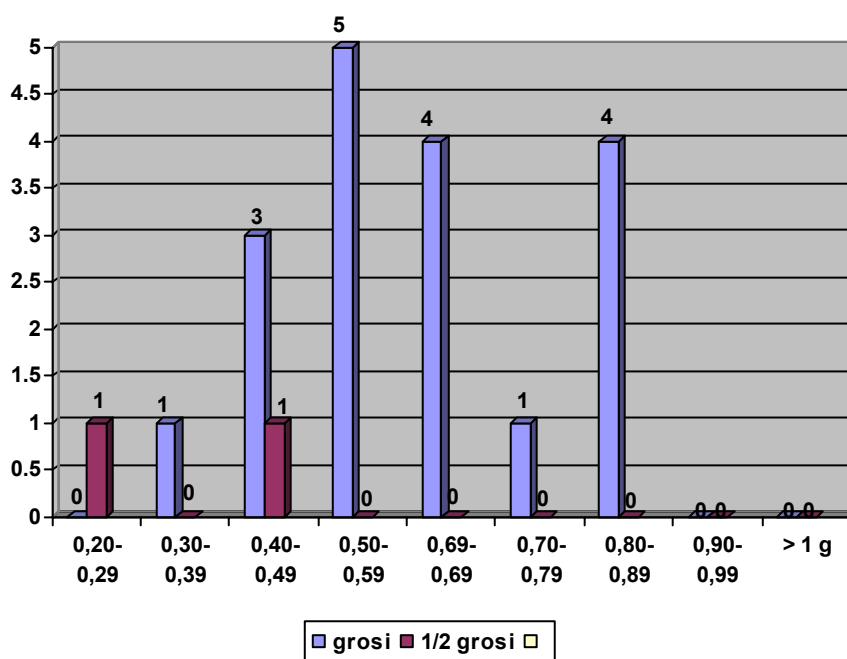

Figura 1

Greutatea/grame	0,40-0,49	0,50-0,59	0,60-0,69	0,70-0,79	0,80-0,89	0,90-0,99	>1 g
Varianta 1, sub-varianta a	1	5	12	4	3	0	0
Varianta 1, sub-varianta a	2	9	11	12	5	1	1
Varianta 1, sub-varianta ?	1	0	0	2	0	0	0

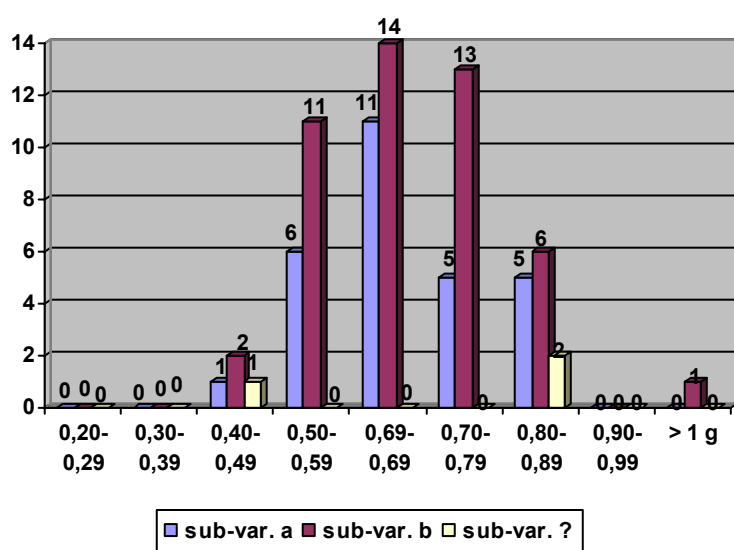

Figura 2

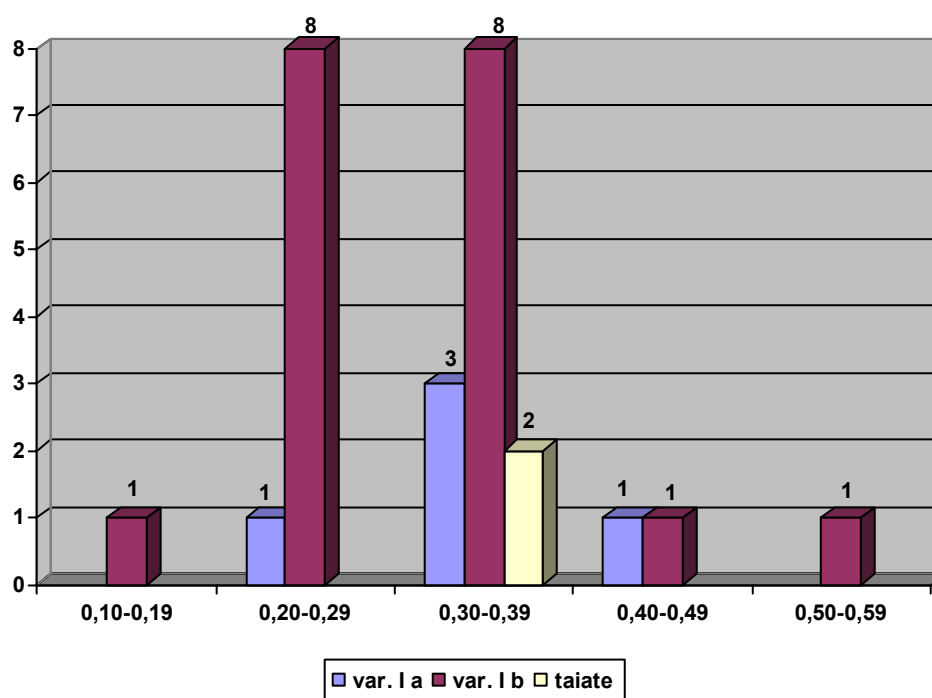

Figura 3

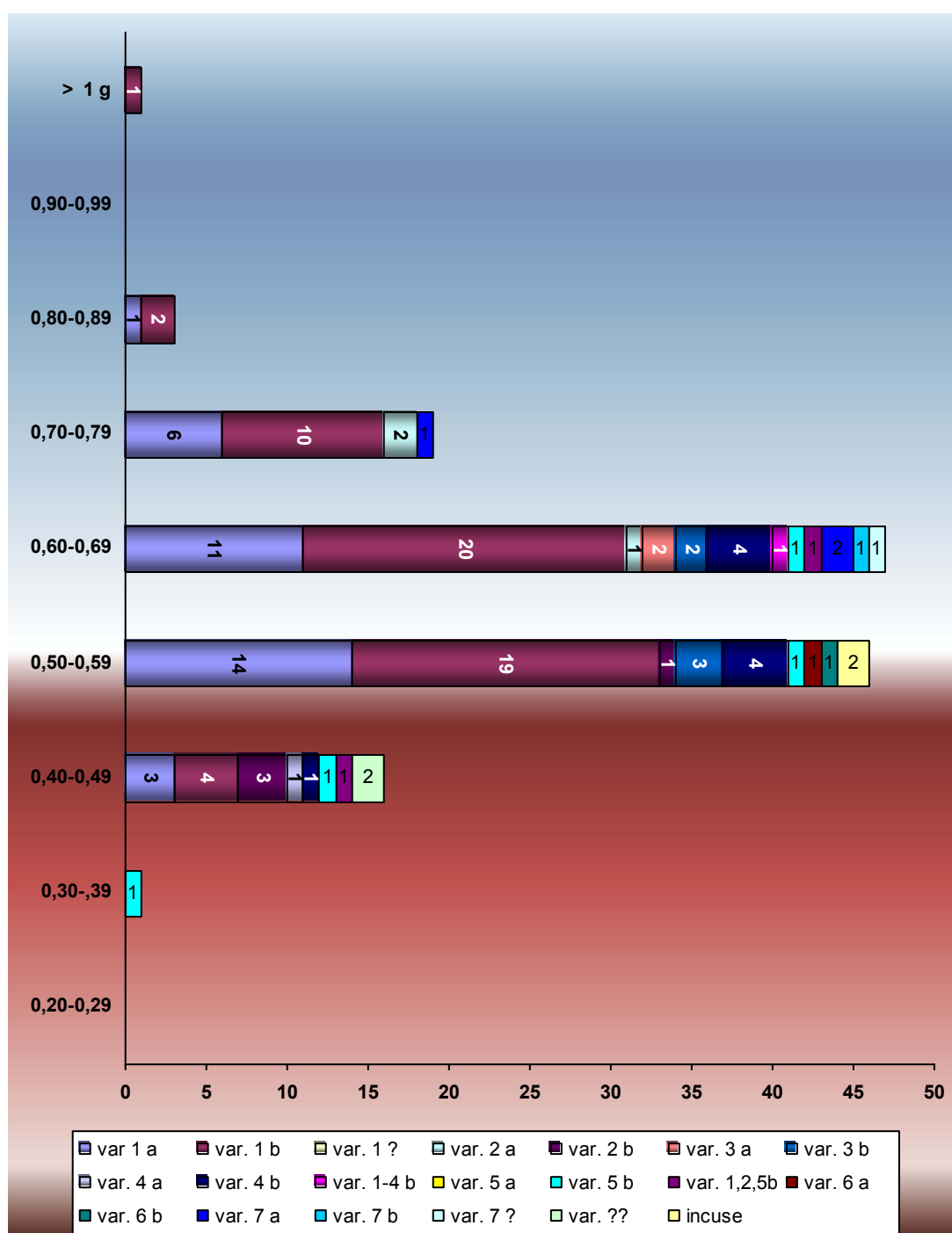

Figura 4

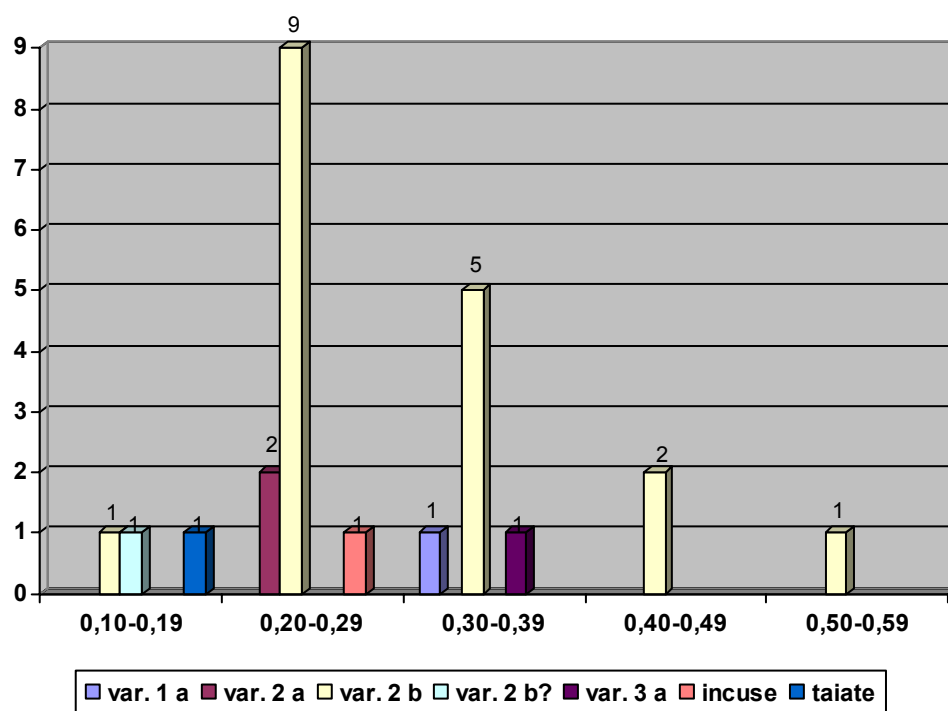

Figura 5

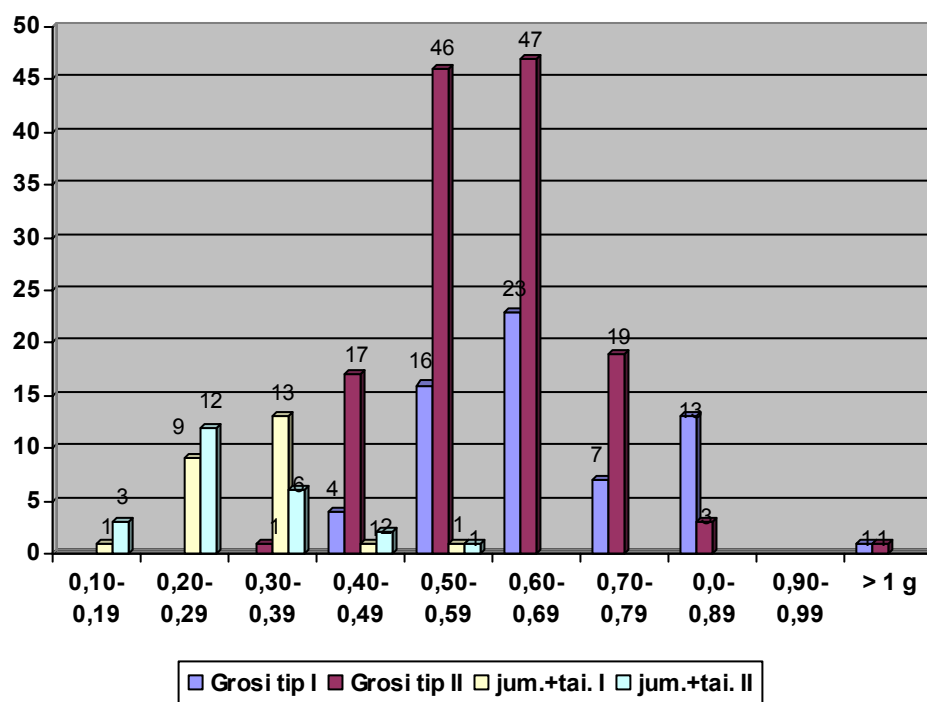

Figura 6

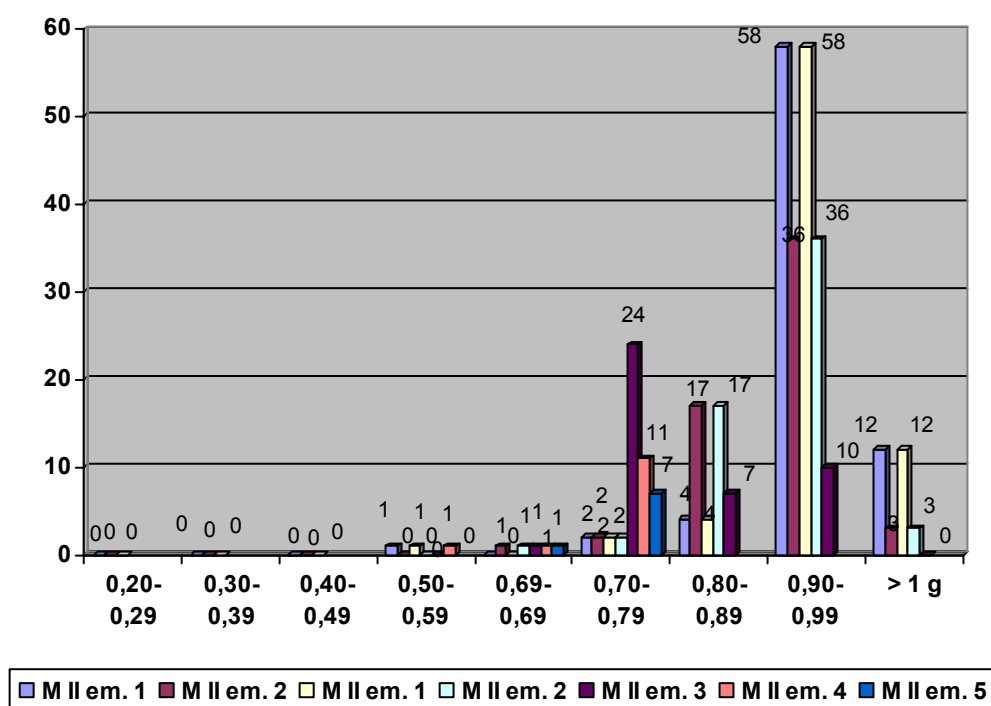

Figura 7

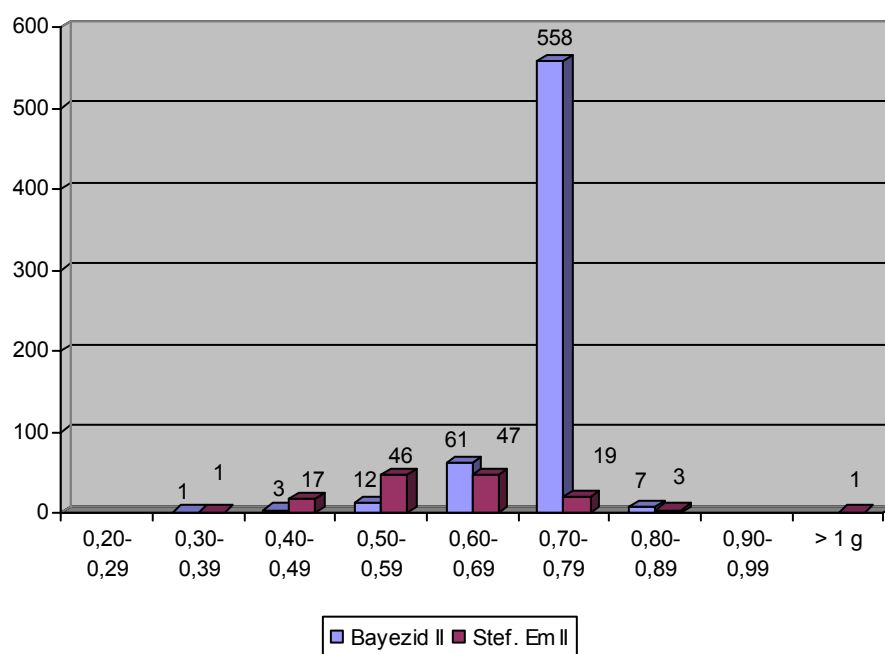

Figura 8

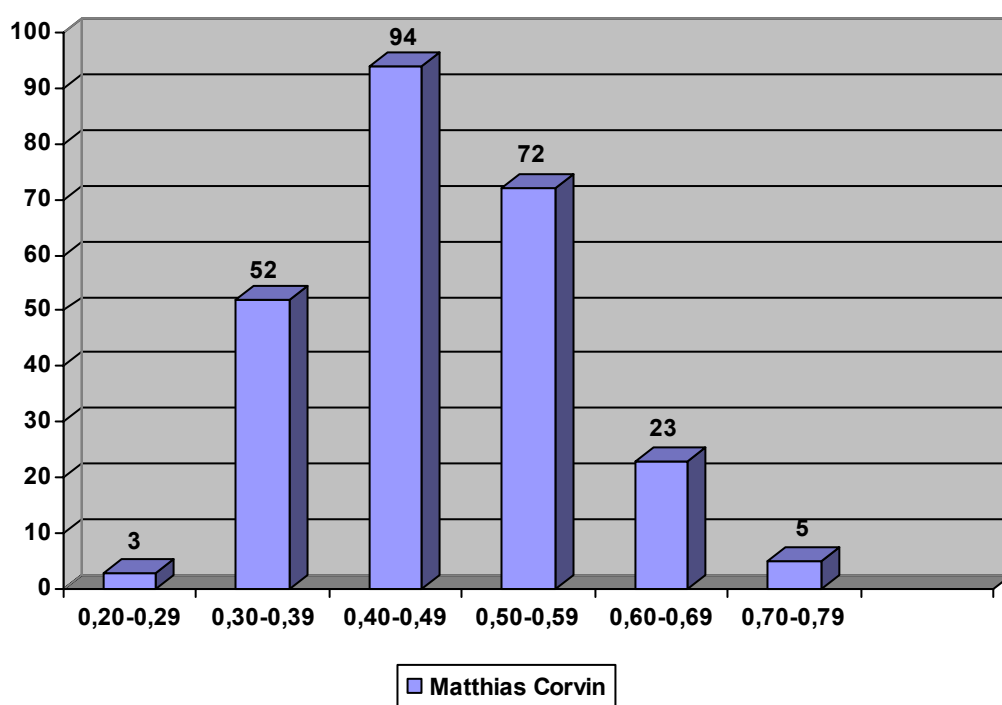

Figura 9

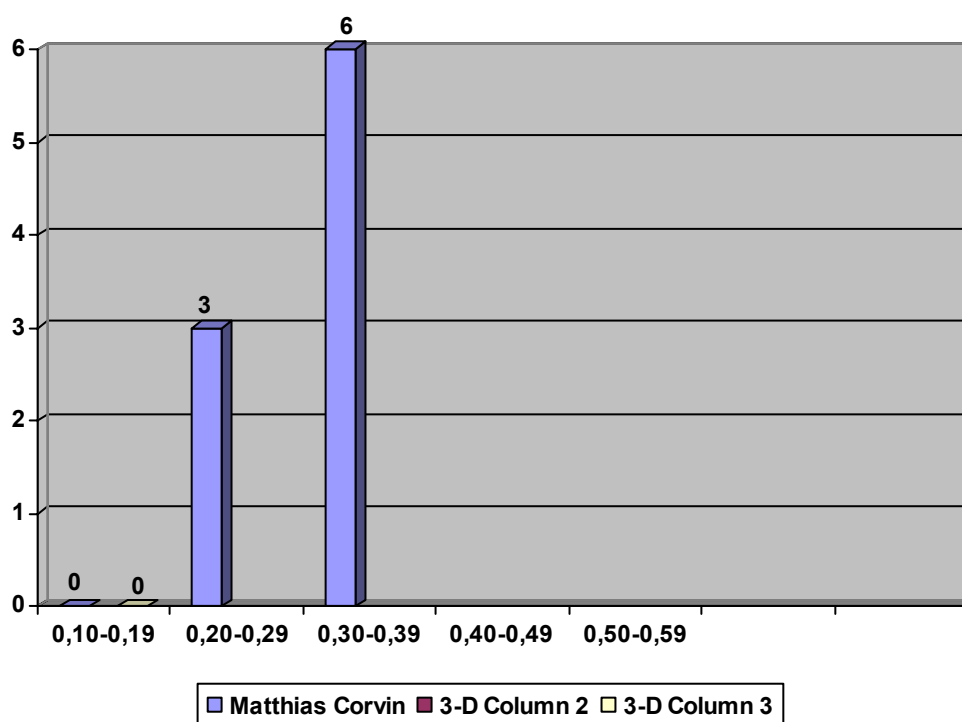

Figura 10

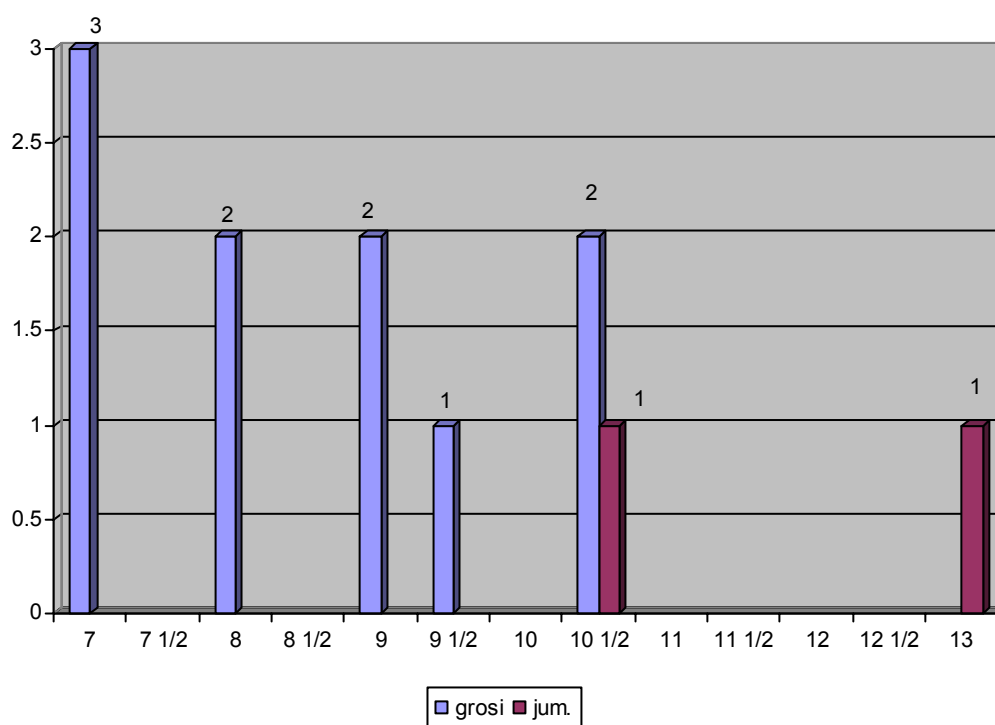

Figura 11

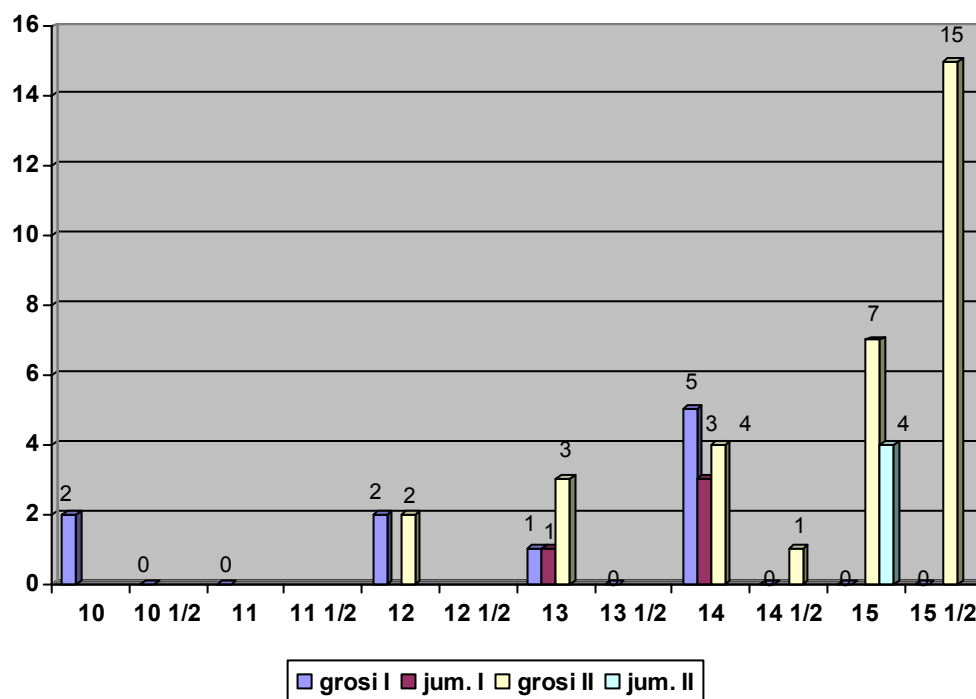

Figura 12

**Petru al III-lea
emisiuni reformate**

A

B

**Ștefan al III-lea
tipul I**

Cat. 11

Cat. 16

Cat. 54

Cat. 59

Cat. 81

Cat. 82

Cat. 83

Cat. 97

Ștefan al III-lea
tipul I

Cat. 111

Cat. 113

Ștefan al III-lea
tipul II

Cat. 123

Cat. 124

Cat. 141

Cat. 145

Cat. 153

Cat. 174

Cat. 193

Cat. 205

Ștefan al III-lea
tipul II

Cat. 207

Cat. 218

Cat. 232

Cat. 249

Cat. 254

Cat. 256

Cat. 262

Cat. 272

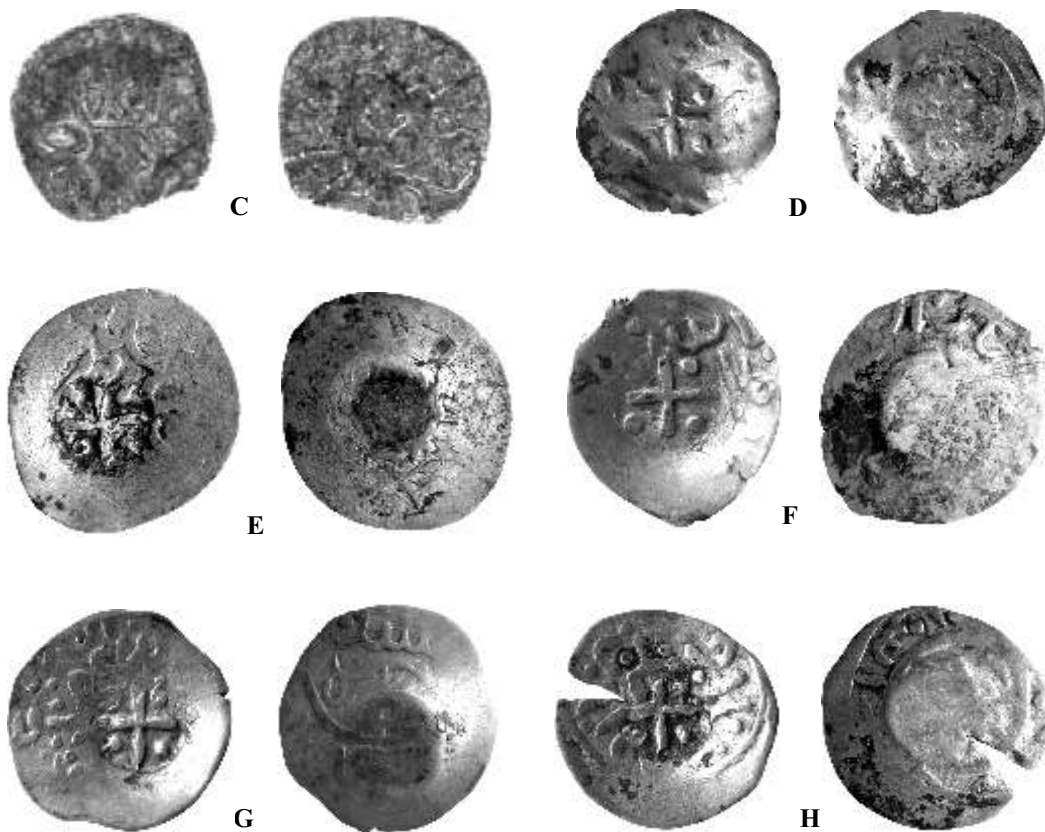
Cat. 273

Cat. 277

Asprokastron

**Țara Românească
Vladislav al II-lea**

**Imperiul Otoman
Mehmed al II-lea
emisiunea a II-a**

**Imperiul Otoman
Mehmed al II-lea
emisiunea a III-a**

